

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΟΛΥΧΡΟΥΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΑΜΥΝΤΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΜΙΚΗ
ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ
(1936-1940)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2016

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιωάννης Μουρέλος

Ημερομηνία έγκρισης: 19/12/2016

Εξώφυλλο: Ο Αλέξανδρος Παπάγος συνομιλεί με τον Ιωάννη Μεταξά (Πηγή:
ιστοσελίδα www.pame.gr)

Η έγκριση της Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δεν υποδηλώνει αναγκαστικά ότι αποδέχεται το Τμήμα τις γνώμες του συγγραφέα.

Στην οικογένεια μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Βραχυγραφίες	3
Εισαγωγή	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΠΑΦΕΣ ΜΕ ΔΥΝΗΤΙΚΟΥΣ ΣΥΜΜΑΧΟΥΣ	
I) Μ. Βρετανία – Γαλλία.....	9
II) Βαλκανική Συνεννόηση.....	18
III) Τουρκία.....	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ	
I) Ανώτερα στρατιωτικά όργανα.....	39
II) Σύνθεση του Στρατού Ξηράς.....	46
III) Στελέχη.....	57
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΟΧΥΡΩΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ ΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ	
I) Οχύρωση.....	68
II) Προμήθεια πολεμικού υλικού.....	84
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΠΟΛΕΜΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ	
I) Επιχειρησιακός σχεδιασμός.....	97
II) Μέτρα εσωτερικού.....	112
Συμπεράσματα	123
Βιβλιογραφία	130
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
I) Σχεδιαγράμματα.....	136
II) Πίνακες.....	151
III) Κείμενα.....	157

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΓΑΚ	Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΓΕΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΓΕΝ	Γενικό Επιτελείου Ναυτικού
ΓΕΑ	Γενικό Επιτελείο Αεροπορίας
ΔΙΣ	Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού
ΑΣΕΑ	Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Αμύνης
ΑΠΣ	Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο
ΑΣΣ	Ανώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο
Σ.Σ.	Σώμα Στρατού
Α/Α	Αντιαεροπορικός-η
Α.Ν.	Αναγκαστικός Νόμος
ΕτΚ	Εφημερίς της Κυβερνήσεως
ΚΕΟ	Κεντρική Επιτροπή Οχυρώσεως
ΕΜΟ	Επιτροπή Μελετών Οχυρώσεως

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο αμυντικός σχεδιασμός και η πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδος κατά την τετραετία 1936-1940 είναι ένα ζήτημα, που δεν έχει μελετηθεί αρκετά από την ελληνική ιστοριογραφία, διότι επισκιάζεται από τα θέματα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, της Κατοχής, της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου Πολέμου. Ωστόσο, παραμένει ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο εκείνης της περιόδου, καθώς επηρέασε καθοριστικά την πορεία της χώρας κατά τον ελληνοϊταλικό και ελληνογερμανικό πόλεμο του 1940-1941.

Η στρατιωτική κατάσταση της Ελλάδος κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου δεν ήταν ικανοποιητική. Έπειτα από μια πολυετής πολεμικές συγκρούσεις και εσωτερικές ανωμαλίες¹, ο ελληνικός στρατός εξήλθε εξουθενωμένος και αποδυναμωμένος σε έμφυχο και άμφυχο υλικό. Οι κυβερνήσεις των ετών 1923-1935, με εξαίρεση τη βραχύβια δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου, δεν έδωσαν την δέουσα προσοχή στο στράτευμα, διότι αφενός δεν υπήρχε προοπτική πολέμου στον ορίζοντα και αφετέρου η χώρα έπρεπε να αντιμετωπίσει σοβαρότερα προβλήματα όπως η ενσωμάτωση των προσφύγων, κ.τ.λ. Η μείωση των διατιθέμενων χρημάτων για το στράτευμα ανάγκασε την στρατιωτική ηγεσία της χώρας να προβεί σε περικοπές του έμφυχου υλικού της και να επιβραδύνει την συμπλήρωση του πολεμικού υλικού, στο οποίο παρουσίαζε σοβαρές ελλείψεις².

Η κατάσταση έγινε ακόμα χειρότερη έπειτα από τα δύο αποτυχημένα φιλοβενιζελικά κινήματα του Μαρτίου 1933 και Μαρτίου 1935, λόγω των εκκαθαρίσεων που ακολούθησαν την άνοιξη 1935, κατά τις οποίες περίπου 1.500 βενιζελικοί αξιωματικοί αποτάχθηκαν από το στράτευμα³. Η ιταλική επίθεση στην Αιθιοπία το φθινόπωρο του 1935, η προοπτική ενός αγγλοϊταλικού πολέμου στην Αν. Μεσόγειο και η δήλωση των αρχηγών των τριών κλάδων της Εθνικής Αμύνης, ότι η στρατιωτική κατάσταση της χώρας ήταν τόσο άσχημη, ώστε δεν μπορούσε να εγγυηθεί την ακεραιότητά της⁴ ανάγκασε την κυβέρνηση να παραχωρήσει σημαντικές πιστώσεις και να ενισχύσει τις ένοπλες δυνάμεις.

---

¹ Ο ελληνικός στρατός συμμετείχε σε διάστημα 10 ετών στους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α' Π.Π. και την Μικρασιατική Εκστρατεία. Ταυτόχρονα, οι εσωτερικές έριδες του Εθνικού Διχασμού πέρασαν και στο στράτευμα οδηγώντας στην εκδήλωση των κινήσεων Πλαστήρα – Γονατά (Σεπτέμβριος 1922) και Λεοναρδόπουλου – Γαργαλίδη (Οκτώβριος 1923).

² Μερικές από τις ενέργειες που προτιμήθηκαν για την εξοικονόμηση χρημάτων ήταν η μείωση της θητείας, η μείωση των μονάδων του ενεργού στρατού και η μείωση των ανδρών που αποφοιτούσαν από τις παραγωγικές στρατιωτικές σχολές. Επιπλέον, οι πιστώσεις που διατέθηκαν για πολεμικό υλικό κατά τα έτη 1923-1935 ήταν μόλις 3 δισεκατομμύρια, εκ των οποίων τα περισσότερα δόθηκαν επί δικτατορίας Παγκάλου. Βλ. Αλέξανδρος Παπάγος, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του: από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα 1945, σ. 9.

³ Θάνος Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική: 1916-1936*, Αθήνα 1977, σ. 273.

⁴ Γενικά Αρχεία του Κράτους (στο εξής ΓΑΚ), Αρχείο Μεταξά, Φ.81: «Γενική περιληπτική ανασκόπησης της στρατηγικής καταστάσεως της Ελλάδος εν περιπτώσει αγγλοϊταλικού πολέμου», 8 Οκτωβρίου 1935, σ. 6.

Αυτήν την διαδικασία ανέλαβε να συνεχίσει ο αντιστράτηγος Αλέξανδρος Παπάγος, όταν την 1^η Αυγούστου 1936 αντικατέστησε τον αντιστράτηγο Αριστείδη Χασαπιδή στην Αρχηγία του Γενικού Επιτελείου Στρατού. Επικεφαλής της κυβέρνησης ήταν ο Ιωάννης Μεταξάς, απόστρατος αξιωματικός και προσωρινός πρωθυπουργός μέχρι τις 4 Αυγούστου 1936, οπότε σε συνεννόηση με τον βασιλέα Γεώργιο Β' επέβαλε δικτατορία. Οι δύο άνδρες έμελλε να αποτελέσουν τους δύο κεντρικούς πυλώνες της ελληνικής προπαρασκευής για τον πόλεμο που ακολουθούσε.

Βασικό κίνητρο για την συγγραφή της παρούσας διπλωματικής εργασίας αποτέλεσε η έλλειψη βιβλιογραφικής παραγωγής σχετικής με το ζήτημα της ελληνικής προπαρασκευής κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Η συντριπτική πλειοψηφία των εκδοθέντων έργων αποτελείται από έργα στρατιωτικών, που έζησαν και συμμετείχαν στον πόλεμο του 1940-1941, τα περισσότερα εκ των οποίων δημοσιεύτηκαν έως το 1960. Εκείνη την περίοδο καθιερώθηκε η εικόνα που έχουμε μέχρι σήμερα για την ελληνική προπαρασκευή και αυτό οφείλεται εν πολλοίς στα βιβλία του Παπάγου, που αποτέλεσαν τα πρώτα περιεκτικά και αναλυτικά έργα για το εν προκειμένω θέμα. Μέχρι το θάνατο του Παπάγου το 1955, δεν υπήρχε αμφισβήτηση των όσων έγραφε στα βιβλία του, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων⁵. Η πρώτη και η σφοδρότερη κριτική στις επιλογές του ΓΕΣ κατά την τετραετία της προπαρασκευής αλλά και κατά τη διάρκεια του πολέμου προήλθε από το πρόσωπο του αντιστράτηγου Δημητρίου Καθενιώτη, Αρχηγού ΓΕΣ κατά τα έτη 1933-1935. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ο Καθενιώτης ορίστηκε από την κατοχική κυβέρνηση ως επικεφαλής μιας τριμελούς επιτροπής αντιστρατήγων, με αποστολή να συντάξει μια έκθεση με βάση τις επίσημες στρατιωτικές πηγές, στην οποία θα αξιολογούνταν η διεξαγωγή του πολέμου. Η έκθεση ολοκληρώθηκε το 1943 υπό τον τίτλο *Ιστορικών των πολεμικών επιχειρήσεων 1940-1941, Συνταχθέν παρά συμβουλίου αντιστρατήγων προεδρευομένου υπό του αντιστρατήγου Καθενιώτη Δημ.* και έμεινε γνωστή ως Έκθεση Καθενιώτη. Μετά την απελευθέρωση η έκθεση εξαφανίστηκε από την κυκλοφορία και ο Καθενιώτης έγραψε μια επιτομή της που κυκλοφόρησε το 1946, λίγο πριν το θάνατο του. Τα δύο έργα κατακρίθηκαν έντονα, διότι αφενός ασκούσαν δριμύεια κριτική στον Παπάγο και το Γενικό Επιτελείο - άλλωστε ήταν γνωστή η αμοιβαία αντιπάθεια μεταξύ των δύο ανδρών - και αφετέρου θεωρήθηκαν έργα της κατοχικής κυβέρνησης. Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκαν και οι μεταγενέστερες εκδόσεις της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, οι οποίες δεν ανέφεραν καθόλου τον Καθενιώτη και αναπαρήγαγαν την επίσημη εκδοχή των γεγονότων.

Έπειτα από το 1955 άρχισαν να διατυπώνονται διάφορα σχόλια και κριτικές για το συγκεκριμένο θέμα με μεγαλύτερη ελευθερία, δίχως όμως να καταγράφεται κάποια

---

⁵ Πιθανότατα αυτό οφειλόταν στην αίγλη και την ισχύ που είχε αποκτήσει ο Παπάγος ως αρχιστράτηγος του ελληνικού στρατού το 1940-1941 και του νικηφόρου κυβερνητικού στρατού στον Εμφύλιο Πόλεμο (μετά τη λήξη του οποίου έλαβε τον τιμητικό τίτλο του Στρατάρχη) και πρωθυπουργός της χώρας την περίοδο 1951-1955.

μεγάλη και λεπτομερής μελέτη. Εξαίρεση αποτέλεσε το βιβλίο του Αθανασίου Κορόζη, συνταγματάρχη του ελληνικού στρατού και διευθυντή του Γραφείου Αρχηγού ΓΕΣ επί Παπάγου. Πρόκειται για το αρτιότερο έργο που έχει γραφτεί σε σχέση με την προπαρασκευή και τον πόλεμο. Ο Κορόζης, εξαιτίας της θέσης του, ήταν ενήμερος για όλους τους σχετικούς τομείς της στρατιωτικής και διπλωματικής προπαρασκευής και της διεξαγωγής του πολέμου. Για τη συγγραφή του δίτομου έργου του, μελέτησε όλα τα σχετικά εκδοθέντα συγγράμματα στρατιωτικών και διπλωματών, συμπεριλαμβανομένου και του Καθενιώτη. Το πιο πρόσφατο σύγγραμμα για το συγκεκριμένο θέμα είναι το βιβλίο του Αλέξανδρου Δεσποτόπουλου, το οποίο εκδόθηκε το 1987 και αποτελεί ουσιαστικά ένα μείγμα των βιβλίων του Παπάγου και του Κορόζη με προσθήκες για το ναυτικό και την αεροπορία.

Η εργασία ξεκινάει χρονικά από τον Αύγουστο 1936, με την εγκαθίδρυση του καθεστώτος Μεταξά και την ανάληψη της Αρχηγίας του ΓΕΣ από τον Παπάγο, και εκτείνεται ως τον Οκτώβριο 1940, οπότε και εκδηλώθηκε η επίθεση του ιταλικού στρατού εναντίον της Ελλάδος. Μέσω της εργασίας θα επιχειρηθεί μια ανάλυση των βασικότερων τομέων της προπαρασκευής και η αναζήτηση απαντήσεων σε ερωτήματα όπως το ποιος ήταν ο ελληνικός στρατηγικός σχεδιασμός και ποιες μεταβολές υπέστη κατά τη διάρκεια της τετραετίας, ποιος ήταν ο ρόλος της κυβέρνησης και του ΓΕΣ στα επιμέρους κομμάτια της προπαρασκευής, ποια ήταν η οργάνωση και ο εξοπλισμός του στρατού που πολέμησε το 1940 συγκριτικά με τον στρατό του 1936, ποιες ενέργειες έγιναν από την στρατιωτική και πολιτική ηγεσία, κ.ά. Δεν θα εξεταστούν τα ζητήματα του Ναυτικού και της Αεροπορίας, παρά μόνο στα σημεία όπου επηρέασαν τον σχεδιασμό του Στρατού Ξηράς, όπως οι θαλάσσιες μεταφορές και η αεράμυνα. Αυτό αποφασίστηκε, διότι αφενός το Ναυτικό και η Αεροπορία είχαν περάσει σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τον Στρατό Ξηράς, και ο ρόλος τους στις επιχειρήσεις θα ήταν περιορισμένος και αφετέρου για λόγους οικονομίας, καθώς οι προσθήκες τους θα με ανάγκαζαν να υπερβώ αρκετά τα επιτρεπόμενα όρια της διπλωματικής εργασίας.

Η δομή της εργασίας αποτελείται από τέσσερα θεματικά κεφάλαια, διότι η φύση του θέματος ήταν τέτοια, ώστε ήταν προτιμότερη η επιμέρους εξέταση των τομέων της προπαρασκευής συγκριτικά με μια χρονική ή κάποια άλλη διάρθρωση. Στο 1^ο κεφάλαιο, θα εξεταστούν οι απόπειρες της Ελλάδος να εξασφαλίσει εξωτερική βοήθεια σε περίπτωση επέκτασης του πολέμου στα Βαλκάνια. Στα τρία υποκεφάλαια θα εξεταστούν χωριστά οι ελληνικές επαφές με τον καθένα από τους δυνητικούς συμμάχους της χώρας, οι προσπάθειες για στρατιωτική συμμαχία καθώς και οι επιτελικές επαφές που πραγματοποιήθηκαν.

Στο 2^ο κεφάλαιο θα εξεταστούν τα αμιγώς οργανωτικά στρατιωτικά ζητήματα. Αρχικά, θα παρουσιαστούν τα ανώτατα κλιμάκια και όργανα, που επηρέαζαν την οργάνωση του στρατού, η σύνθεση, οι αρμοδιότητες, οι διάφορες αλλαγές και η

τελική μορφή τους. Στη συνέχεια θα παρουσιαστεί η σύνθεση του Στρατού Ξηράς μέσα από όλες τις αλλαγές που υπέστη έως το 1940, οπότε και κλήθηκε να επιστρατευτεί και να πολεμήσει. Τέλος, θα γίνει αναφορά στο έμψυχο υλικό του στρατού, δηλαδή τους στρατεύσιμους οπλίτες και τα στελέχη. Μεταξύ άλλων θα αναφερθούν ζητήματα όπως η στρατιωτική θητεία, οι στρατιωτικές παραγωγικές σχολές, οι έφεδροι αξιωματικοί, το σύστημα προαγωγών, η υπακοή του στρατού στην κυβέρνηση, το ζήτημα των αποτάκτων, κ.ά.

Στο 3^ο κεφάλαιο θα αναλυθούν τα θέματα της οχύρωσης και του πολεμικού υλικού, τομείς που απορρόφησαν το μεγαλύτερο μέρος των διατιθέμενων πιστώσεων για το στράτευμα⁶. Στο μέρος που αφορά την οχύρωση θα εξεταστούν οι μελέτες, ο σχεδιασμός, τα προτιμητέα είδη οχύρωσης, η κατασκευή και το κόστος των οχυρωματικών έργων που επιλέχθηκαν στα διάφορα σημεία της ελληνικής μεθορίου⁷. Επιπλέον, θα αναλυθεί ο γενικότερος σχεδιασμός του ΓΕΣ, η προσαρμογή του στις εκάστοτε συνθήκες, καθώς και τις κριτικές που καταγράφηκαν αναφορικά με την οχύρωση. Όσον αφορά το πολεμικό υλικό, σε πρώτη φάση θα παρουσιαστούν τα δεδομένα που ίσχυαν μέχρι τον Αύγουστο 1936. Στη συνέχεια θα αναφερθούν θέματα όπως το εφοδιαστικό πρόγραμμα του Παπάγου, οι πιστώσεις που δόθηκαν από την κυβέρνηση, οι προμήθειες υλικού από το εξωτερικό και η εγχώρια βιομηχανία. Τέλος, θα παρουσιαστεί η συνολική εικόνα του πολεμικού υλικού της Ελλάδας το 1940, με παρουσίαση των σημαντικότερων κατηγοριών υλικού.

Στο 4^ο κεφάλαιο θα γίνει ανάλυση των δύο σημαντικότερων τομέων του πολεμικού σχεδιασμού της χώρας, του επιχειρησιακού σχεδιασμού του στρατού και της οργάνωσης του εσωτερικού, με σκοπό την εξυπηρέτηση και υποστήριξη του μαχόμενου στρατού κατά διάρκεια του πολέμου. Στο πρώτο υποκεφάλαιο θα παρουσιαστούν τα σχέδια επιχειρήσεων, ο τρόπος που εξυπηρετούσαν τους σχεδιασμούς του ΓΕΣ και η προσαρμογή τους στις εκάστοτε συνθήκες. Επιπλέον, θα γίνει αναφορά στα προεπιστρατευτικά μέτρα, τον τρόπο εφαρμογής και τη χρησιμότητα τους εν όψει της ιταλικής επίθεσης. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο θα αναλυθούν τα ληφθέντα μέτρα κυβέρνησης και ΓΕΣ, που αφορούσαν το εσωτερικό της χώρας, όπως την πολιτική και οικονομική επιστράτευση, τις συγκοινωνίες, την αεράμυνα, κ.ά.

Ως πηγές χρησιμοποιήθηκαν όλα τα σχετικά βιβλία και άρθρα που κατάφερα να εντοπίσω, από τα οποία ξεχωρίζουν τα προαναφερθέντα εγχειρίδια καθώς και οι εκδόσεις της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού. Το μεγαλύτερο μέρος του αρχειακού μου υλικού προέρχεται από το Αρχείο Ιωάννου Μεταξά (Γενικά Αρχεία του Κράτους) και

---

⁶ Ο διαμερισμός των πιστώσεων μεταξύ οχύρωσης και πολεμικού υλικού τα επηρέασε αμφότερα και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο τοποθετούνται στο ίδιο κεφάλαιο.

⁷ Στο κομμάτι αυτό, μεγάλη αδυναμία αποτελεί η έλλειψη χαρτών και σχεδιαγραμμάτων, εξαιτίας της απαγόρευσης του ΓΕΣ στην κυκλοφορία του συγκεκριμένου υλικού. Αυτό οφείλεται στο γεγονός, ότι η εδαφική διαμόρφωση της περιοχής, όπου χτίστηκαν τα οχυρά, παραμένει ίδια. Κατά συνέπεια, το ΓΕΣ δεν επιθυμεί να διαρρεύσουν πληροφορίες για τους γεωμορφολογικούς παράγοντες, που θα επηρεάσουν τυχόν οχυρωματικές εργασίες στο μέλλον.

το Αρχείο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού. Πρόκειται για δύο αρχεία που δεν είναι ολοκληρωμένα και παρουσιάζουν ελλείψεις, καθώς το Αρχείο Μεταξά δεν αποτελούσε ένα οργανωμένο αρχείο, αλλά μια συλλογή υλικού ποικίλης ύλης που βρέθηκε στην οικία του Μεταξά μετά τον θάνατο του, ενώ από το Αρχείο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού χάθηκαν αρκετά τμήματα, επειδή κατέληξε το 1941 στα χέρια των Γερμανών. Παρόλα αυτά, τα παραπάνω αρχεία περιέχουν σημαντικό υλικό, που φωτίζει ορισμένες, άγνωστες μέχρι σήμερα, πτυχές της ελληνικής προπαγανδίας. Τέλος, μια χρήσιμη πηγή αποτέλεσαν τα Φύλλα της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) και συγκεκριμένα το Τεύχος Α', όπου δημοσιεύονται οι νόμοι, οι διεθνείς συμβάσεις, οι συμφωνίες της χώρας, κ.ό.κ.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Ιωάννη Μουρέλο, για την συνεργασία, τις συμβουλές και τις παρατηρήσεις του κατά τη διάρκεια της έρευνας και συγγραφής της εργασίας μου. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Διευθυντή της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού κ. Νικόλαο Δελατόλα, στον Διευθυντή του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα κ. Βασίλειο Νικόλτσιο και στους καθηγητές του τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του ΑΠΘ, για την βοήθεια που μου παρείχαν κατά τη διάρκεια της έρευνας μου. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την σύντροφο μου για την επιμέλεια της εργασίας μου και την υποστήριξη που μου παρείχε. Περισσότερο από όλους, όμως, ευχαριστώ την οικογένεια μου για την ηθική και υλική συμπαράσταση, αλλά και για τους κόπους τους, καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΕΠΑΦΕΣ ΜΕ ΔΥΝΗΤΙΚΟΥΣ ΣΥΜΜΑΧΟΥΣ

I) Μ. Βρετανία - Γαλλία

Οι δύο Δυτικές Δυνάμεις παραδοσιακά διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στα δρώμενα της Ελλάδας και αυτό δεν μεταβλήθηκε κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Στο στρατιωτικό τομέα η Γαλλία είχε σφυρηλατήσει μια ιδιαίτερη σχέση με τον ελληνικό στρατό, ο οποίος ήταν οργανωμένος πάνω σε γαλλικά πρότυπα και τακτικές. Ωστόσο, σε πολιτικό επίπεδο η Γαλλία δεν ενδιαφερόταν άμεσα για την Ελλάδα και δεν ασχολήθηκε με τα ζητήματα που την απασχολούσαν, μέχρι το ξέσπασμα του πολέμου τον Σεπτέμβριο 1939. Αντιθέτως, η Μ. Βρετανία ουδόλως έχασε το ενδιαφέρον της για την Ελλάδα και υπήρξε η δύναμη με τη μεγαλύτερη επιρροή στη χώρα. Καταλυτικό ρόλο σε αυτήν την επιρροή έπαιξε η παλινόρθωση του φιλοβρετανού Βασιλιά Γεωργίου Β' έπειτα από δημοψήφισμα τον Νοέμβριο 1935.

Η πρώτη ανάγκη για στρατιωτική συνεργασία προέκυψε έπειτα από την εκδήλωση της ιταλικής επίθεσης στην Αιθιοπία και την ραγδαία επιδείνωση των σχέσεων μεταξύ Μ. Βρετανίας και Ιταλίας. Το Δεκέμβριο 1935 η Μ. Βρετανία βολιδοσκόπησε την Ελλάδα, την Τουρκία και την Γιουγκοσλαβία για στρατιωτική συνεργασία, σε περίπτωση πολέμου με την Ιταλία, και έλαβε τις διαβεβαιώσεις τους ότι θα της παρείχαν κάθε δυνατή βοήθεια⁸.

Όμως, η ελληνική στρατιωτική ηγεσία ήταν κάθετα αρνητική σε μια εμπλοκή της Ελλάδας σε οποιαδήποτε σύρραξη. Η στρατιωτική κατάσταση της χώρας ήταν τόσο άσχημη σε σημείο που να μην είναι σε θέση να υπερασπιστεί την εδαφική της ακεραιότητα από τη Βουλγαρία. Τα δεδομένα θα άλλαζαν, εάν η Μ. Βρετανία ενίσχυε την Ελλάδα με πολεμικό υλικό, προστάτευε με αεροπορικές και ναυτικές δυνάμεις τα ελληνικά παράλια και εγγυόταν την εδαφική της ακεραιότητα έναντι της Βουλγαρίας⁹. Η αποτροπή της διαβλεπόμενης σύγκρουσης αποτέλεσε ευτύχημα για την Ελλάδα, η οποία εφεξής στράφηκε στην πολεμική προπαρασκευή της, ώστε να μην βρεθεί ξανά σε τέτοια δυσχερή θέση.

Η άνοδος του Μεταξά στην εξουσία δεν άλλαξε τον εξωτερικό προσανατολισμό της χώρας. Ο Μεταξάς, ήδη από το 1934, είχε εκδηλώσει την άποψη ότι η Ελλάδα δεν έπρεπε σε καμία περίπτωση να βρεθεί σε στρατόπεδο διαφορετικό από εκείνο,

---

⁸ Thanasis D. Sfikas, «Doomed Neutrality: Greek Foreign Policy, 1936-1940», *Λοδώνη* 33 (2004), σ. 215.

⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Αθήνα, Φ.84: «Συμπληρωματική αναφορά επί της στρατηγικής καταστάσεως της Ελλάδος εν περιπτώσει αγγλοϊταλικού πολέμου», 20 Ιανουαρίου 1936.

στο οποίο θα βρισκόταν η Μ. Βρετανία¹⁰. Ένα κράτος όπως η Ελλάδα χρειαζόταν για την προστασία της ένα ισχυρό ναυτικό και αεροπορία. Όμως, η έμφαση της πολεμικής προπαρασκευής δινόταν δικαίως στο στρατό ξηράς, ο οποίος ήταν απαραίτητος για την προστασία των βόρειων ελληνικών συνόρων. Ο Μεταξάς ήλπιζε ότι η Μ. Βρετανία θα κάλυπτε τις ναυτικές αδυναμίες της Ελλάδας διότι αν οι ελληνικές ναυτικές βάσεις έπεφταν σε εχθρικά χέρια, τότε η κυρίαρχη βρετανική θέση στην ανατολική Μεσόγειο θα απειλούνταν σοβαρά¹¹.

Έτσι, μετά την άνοδο του στην εξουσία, ο Μεταξάς είχε ως πρωταρχικό στόχο της εξωτερικής του πολιτικής να εξασφαλίσει σταδιακά μια συμμαχία με την Μ. Βρετανία. Ωστόσο, για τους Βρετανούς κάτι τέτοιο δεν φάνταζε ελκυστικό, διότι δεν ήθελαν να δεσμευτούν έναντι της Ελλάδας και να περιορίσουν τις επιλογές τους στα Βαλκάνια. Επιπλέον, πίστευαν ότι η παρουσία του Γεωργίου Β' στον ελληνικό θρόνο θα τους εξασφάλιζε όλα όσα θα χρειαζόντουσαν σε περίπτωση γενικευμένης σύρραξης. Ένας άλλος λόγος ήταν η απροθυμία τους να δεθούν με το καθεστώς Μεταξά και σε αυτό διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο ο βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα, Sydney Waterlow, ο οποίος μετέδιδε συνεχώς αρνητικές πληροφορίες για το καθεστώς Μεταξά και πίεζε για αλλαγές¹².

Παρόλα αυτά, ο Μεταξάς δεν αποθαρρύνθηκε και άρχισε να προωθεί την ιδέα μιας συμμαχίας από το 1938. Η πρώτη αίτησή του για ελληνοβρετανική συμμαχία έγινε στις 3 Οκτωβρίου 1938, σε συνομιλία με τον Waterlow. Ο έλληνας πρωθυπουργός δήλωσε ξεκάθαρα ότι επιζητούσε μια ελληνοβρετανική συμμαχία και ανέλυσε διεξοδικά στον βρετανό πρεσβευτή τα οφέλη που θα κέρδιζε η Μ. Βρετανία σε ενδεχόμενο ευρωπαϊκού πολέμου.¹³

---

¹⁰ Παναγιώτης Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος: 1923-1941*, Αθήνα 1948, σ. 198. Ο Μεταξάς ήταν γνωστός γερμανόφιλος κατά τον προηγούμενο πόλεμο και αρχικά υπήρξαν αμφιβολίες για το κατά πόσο ειλικρινείς ήταν οι προθέσεις του έναντι των Βρετανών. Ωστόσο, όντας ένας εξαιρετικός στρατιωτικός, διέθετε μια πολύ καλή στρατηγική σκέψη και λειτουργούσε με βάση τον ρεαλισμό και όχι τις προσωπικές του προτιμήσεις. Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω δήλωση σε δημοσιογράφο των Sunday Times στις 24 Ιουνίου 1937: «Όλα τα συμφέροντα μας, μας συνδέουν με την Αγγλία. Η Γερμανία δεν είναι μεσογειακή δύναμη. Μας χωρίζει από αυτή όλο το πλάτος της Κεντρικής Ευρώπης. Πως είναι δυνατόν να αφήσω το αίσθημα να επηρεάσει την εξωτερική μου πολιτική προς κατεύθυνση αντίθετη προς τα συμφέροντα της χώρας μου;». Βλ. Δημήτρης Κιτσίκης, *Η Ελλάς της 4^{ης} Αυγούστου και οι Μεγάλοι Δυνάμεις: τα αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, 1936-1941*, Αθήνα 1974, σ. 75.

¹¹ Bobby John Macris, *The Foreign Policy of the Metaxas Regime: 1936-1941*, Indiana 1979, σ. 169.

¹² Ο Μεταξάς γνώριζε για τις απόψεις και τις ενέργειες του Waterlow και δεν αντέδρασε μέχρι τη στιγμή που έμαθε ότι ο βρετανός πρέσβης είχε στους Τούρκους τον Δεκέμβριο 1938, ότι επίκειται ένα κίνημα για την ανατροπή του Μεταξά. Ο Μεταξάς, εξοργισμένος απαίτησε την ανάκληση του Waterlow και έστειλε στο Λονδίνο τον γιατρό Νικόλαο Λοράνδο με σκοπό να ξεκαθαρίσει τις προθέσεις του σχετικά με τις σχέσεις των δύο χωρών. Οι Βρετανοί εκείνη την περίοδο είχαν αρχίσει να πιστεύουν ότι η σταθερότητα που προσέφερε το καθεστώς Μεταξά ήταν η καλύτερη επιλογή και για να ικανοποιήσουν τον Μεταξά, αντικατέστησαν τον Waterlow με τον Michael Paláiret. Βλ. Panayiotis J. Vatikiotis, *Popular Autocracy in Greece, 1936-1941: A Political Biography of General Ioannis Metaxas*, New York 2014 (1998), σ. 172-173. Για το ταξίδι του Λοράνδου στο Λονδίνο βλ. Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, «Μυστική διπλωματία και εθνικά συμφέροντα: Το ταξίδι του Νικολάου Λοράνδου στο Λονδίνο (Φεβρουάριος 1939)», *Μακεδονικά* 36 (2007), σ. 199-206.

¹³ John Koliopoulos, *Greece and the British Connection: 1936-1941*, Oxford 1977, σ. 87-93.

Όμως, οι Βρετανοί δεν επιθυμούσαν κάτι τέτοιο. Θεωρούσαν ότι από στρατιωτική άποψη, μια συμμαχία με την Τουρκία θα ήταν προτιμότερη. Η Ελλάδα δεν ήταν αρκετά δυνατή στρατιωτικά και είχε πολύ μεγάλα χερσαία σύνορα, τα οποία ήταν εύκολο να παραβιαστούν από διαφορετικές κατευθύνσεις. Έτσι, ήταν προτιμότερο για τη Μ. Βρετανία, να παραμείνει η Ελλάδα ουδέτερη παρά να γίνει σύμμαχος της. Σε περίπτωση επίθεσης εναντίον της Ελλάδας από την Ιταλία, η Μ. Βρετανία δεν θα μπορούσε να προσφέρει υλική βοήθεια αλλά θα τη βοηθούσε πολεμώντας και νικώντας την Ιταλία¹⁴.

Στις αρχές Απριλίου 1939 ο ιταλικός στρατός εισέβαλε και κατέλαβε την Αλβανία. Η ενέργεια αυτή δημιούργησε φόβους στην Ελλάδα, η οποία πλέον είχε χερσαία σύνορα με την Ιταλία. Η Μ. Βρετανία και η Γαλλία, προέβησαν σε δηλώσεις περί παροχής εγγυήσεων προς την Ελλάδα και τη Ρουμανία στις 13 Απριλίου, με σκοπό, μεταξύ άλλων, να καθησυχάσουν τις ελληνικές φοβίες. Σύμφωνα με τις παραπάνω δηλώσεις, θα προέτρεχαν σε βοήθεια τους σε περίπτωση που δέχονταν επίθεση από κάποιον τρίτο. Ωστόσο, δεν έγινε καμιά αναφορά στο είδος της βοήθειας που θα παρείχαν οι δύο χώρες, ή στη μορφή την οποία θα προσλάμβανε¹⁵.

Στη συνέχεια, η Μ. Βρετανία και η Γαλλία έσπευσαν να προσεταιριστούν την Τουρκία, την οποία θεωρούσαν πιο πολύτιμη στρατηγικά από τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες. Στις 12 Μαΐου 1939 υπογράφηκε αγγλοτουρκική συνθήκη η οποία ρύθμιζε διάφορα ζητήματα μεταξύ των δύο χωρών και όριζε ότι οι δύο χώρες, σε περίπτωση πολέμου στη Μεσόγειο με υπαιτιότητα τρίτης δύναμης, θα συνεργάζονταν για την απόκρουση της επίθεσης. Παρόμοια συμφωνία υπέγραψε και η Γαλλία με την Τουρκία στις 23 Ιουνίου 1939. Οι δύο συμφωνίες ήταν προάγγελος μιας οριστικής συμφωνίας, η οποία προβλεπόταν να γίνει μελλοντικά και θα είχε μεγάλη διάρκεια¹⁶.

Με το ξέσπασμα του πολέμου ο Παπάγος απέστειλε αναφορά στον Μεταξά, στην οποία τον ενημέρωνε για τις επαφές που θα ξεκινούσε με τους Συμμάχους, καθώς και για τους σκοπούς του. Τα θέματα που θα έθιγε ο Παπάγος ήταν: η προμήθεια πολεμικού υλικού, η συμμαχική κάλυψη κατά την περίοδο επιστράτευσης του ελληνικού στρατού, η έναρξη και η διεξαγωγή των επιχειρήσεων, οι επιχειρήσεις προς Βουλγαρία, οι ανεφοδιασμοί και η αεροπορική ενίσχυση¹⁷. Οι επαφές αυτές ξεκίνησαν άμεσα μέσω των στρατιωτικών ακολούθων της Μ. Βρετανίας και της

---

¹⁴ Public Record Office, Cabinet Papers (στο εξής PRO), Λονδίνο, CAB 23/98, Cabinet 12/39, 18 Μαρτίου 1939, σ. 7 και PRO, CAB 23/98, Cabinet 19/39, 10 Απριλίου 1939, σ. 9.

¹⁵ Βασίλης Παπαδάκης, *Διπλωματική Ιστορία του Ελληνικού Πολέμου: 1940-1945*, Αθήνα 1957, σ.11-12 και John Koliopoulos, "Unwanted Ally: Greece and the Great Powers, 1939-1941", *Balkan Studies* 23, No.1 (1982), σ. 8-9. Η κίνηση αυτή δεν άρεσε καθόλου στην Γερμανία και την Ιταλία, οι οποίες εξέφρασαν τη δυσαρέσκεια τους και κατηγορήσαν την Ελλάδα ότι εγκαταλείπει την ουδετερότητα της. Ο Μεταξάς απάντησε ότι ευχαρίστως θα δεχόταν αντίστοιχες εγγυήσεις και από αυτές, πράγμα που φυσικά αρνήθηκαν να κάνουν. Βλ. Macris, ό.π., σ. 230.

¹⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αίτια και αφορμαί του ελληνοϊταλικού πολέμου: 1940-1941*, Αθήνα 1956, σ.23-24.

¹⁷ Αρχείο Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (στο εξής ΔΙΣ), Αθήνα, Φ.722/Ε: Παπάγος προς Μεταξά, αρ. 70993, «Περί των υπό των Αγγλο-Γάλλων ικανοποιητέων αναγκών μας», 2 Σεπτεμβρίου 1939.

Γαλλίας στην Ελλάδα. Ο Παπάγος ζήτησε την ενίσχυση της Ελλάδος, με πιστώσεις και πολεμικό υλικό για να επιταχύνουν τους ρυθμούς προπαρασκευής της Ελλάδας. Επίσης, αιτήθηκε την βοήθεια τους σε ναυτικές και αεροπορικές δυνάμεις, σε περίπτωση επιστράτευσης του ελληνικού στρατού, καθώς και την έναρξη επαφών για τον καταρτισμό ενός κοινού συμμαχικού σχεδίου¹⁸.

Ο Στρατηγός Maxime Weygand, Αρχηγός των γαλλικών δυνάμεων στη Συρία, εκδήλωσε την επιθυμία του να επισκεφθεί την Αθήνα και να ξεκινήσει επαφές με την ελληνική κυβέρνηση και το ελληνικό ΓΕΣ. Όμως, ο Μεταξάς αρνήθηκε, διότι ήθελε να αποφύγει τυχόν παρεξηγήσεις, και επέλεξε να σταλεί έλληνας αξιωματικός στην Άγκυρα, όπου βρισκόταν ο Weygand για συνεννοήσεις με το τουρκικό επιτελείο. Ο Παπάγος επέλεξε τον αντισυνταγματάρχη Πεζικού Κωνσταντίνο Δόβα, Διευθυντή του Τμήματος Επιχειρήσεων του III Γραφείου, ο οποίος μετέβη στην τουρκική πρωτεύουσα και συναντήθηκε με τον Γάλλο στρατηγό στις 10 Σεπτεμβρίου 1939¹⁹.

Με την έναρξη της συνάντησης ο Weygand έκανε μια ανασκόπηση της στρατιωτικής κατάστασης και εξέφρασε την άποψη ότι το βαλκανικό μέτωπο θα διαδραματίσει, όπως και στον προηγούμενο πόλεμο, πρωτεύοντα ρόλο και η Θεσσαλονίκη είχε τη δυνατότητα να αποτελέσει μια σημαντική βάση επιχειρήσεων. Στη συνέχεια, προχώρησε σε ερωτήσεις που αφορούσαν τα θέατρα επιχειρήσεων προς Αλβανία και Βουλγαρία, τη διαμόρφωση του εδάφους, τις συγκοινωνίες, τα λιμάνια και τις οχυρώσεις. Αναφορικά με τον ελληνικό στρατό, ενδιαφέρθηκε να μάθει την αρχική του διάταξη, τους χρόνους επιστράτευσης και συγκέντρωσης, την διοικητική οργάνωση και τις δυνάμεις προκάλυψης. Τέλος, ενδιαφέρθηκε για τις συμβατικές υποχρεώσεις των υπολοίπων βαλκανικών κρατών και τα σχέδια δράσης τους έναντι των ιταλικών δυνάμεων στην Αλβανία. Ο Δόβας έδωσε στον Weygand όλες τις πληροφορίες που επιθυμούσε και του ανέλυσε τις ελληνικές θέσεις και τα ενδεχόμενα στα οποία η Ελλάδα θα μπλεκόταν στη σύρραξη. Έπειτα, υπογράμμισε τις ανάγκες του ελληνικού στρατού σε υλικό και παρέδωσε σε αυτόν έναν πίνακα, καθ' υπόδειξη του Παπάγου, με τα υλικά που αιτούνταν η Ελλάδα από τους Συμμάχους. Ο Weygand υποσχέθηκε ότι θα μεριμνήσει για το ζήτημα²⁰.

Η ιδέα μιας παρέμβασης στα Βαλκάνια έμοιαζε αρχικά να προωθείται, όταν στις 19 Οκτωβρίου 1939 η Μ. Βρετανία και η Γαλλία υπέγραψαν με την Τουρκία «Σύμφωνο Αμοιβαίας Βοήθειας». Το σημείο που αφορούσε την Ελλάδα ήταν το άρθρο 3, το οποίο προέβλεπε ότι η Τουρκία ήταν υποχρεωμένη να παράσχει κάθε συνδρομή και βοήθεια στην Μ. Βρετανία και τη Γαλλία, σε περίπτωση που αυτές εμπλέκονταν σε εχθροπραξίες, εξαιτίας των εγγυήσεων τους προς την Ελλάδα και τη

---

¹⁸ Αντόνιος Κοραντής, *Η διπλωματική ιστορία της Ευρώπης 1919-1955*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 835-836.

¹⁹ Αλέξανδρος Παπάγος, *Ο πόλεμος της Ελλάδας 1940-1941*, Αθήνα 1953, σ. 22.

²⁰ Yannis Mourélos, *Fictions et Réalités: La France, la Grèce et la stratégie des opérations périphériques dans le sud-est européen, 1939-1940*, Thessaloniki 1990, σ. 50-51. Για λεπτομέρειες βλ. την αναφορά Δόβα προς Παπάγο (15/9/1939) όπως παρατίθεται στο Παπάγος, ό.π., σ. 40-46.

Ρουμανία²¹. Η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε ενημερωθεί για τις επαφές μεταξύ των τριών χωρών και αιφνιδιάστηκε, όταν ανακοινώθηκε η υπογραφή της συμφωνίας. Ωστόσο, αυτή η εξέλιξη θεωρήθηκε ικανοποιητική, διότι εξασφάλιζε τη βοήθεια της Τουρκίας σε περίπτωση επίθεσης εναντίον της Ελλάδας. Υπήρξαν κάποιες απόψεις περί προσχώρησης της Ελλάδας στη συμφωνία της Άγκυρας, αλλά αυτές εγκαταλείφθηκαν σύντομα²².

Στα τέλη Νοεμβρίου 1939, ήρθαν στην Αθήνα δύο Τούρκοι ανώτατοι αξιωματικοί και ζήτησαν να συναντήσουν τον Παπάγο. Αποστολή τους ήταν να μεταφέρουν τις αγγλογαλλικές απόψεις σχετικά με την βοήθεια, που οι Σύμμαχοι θα παρείχαν στην Ελλάδα, στο ενδεχόμενο επίθεσης εναντίον της. Η αρχική βοήθεια που θα έστελναν στην Ελλάδα ήταν 4-5 μεραρχίες, οι οποίες θα μεταφέρονταν μέσω του τουρκικού εδάφους, αν παρουσιαζόταν ανάγκη. Επιπλέον οι Σύμμαχοι ζητούσαν την αναβάθμιση των λιμένων μεταξύ Θεσσαλονίκης και Αλεξανδρούπολης για την καλύτερη μεταφορά στρατευμάτων δια θαλάσσης, τη μεταφορά και αποθήκευση πολεμικού υλικού στη Θεσσαλονίκη και κάποιες γενικές πληροφορίες για τον ευρύτερο χώρο της πόλης. Ο Αρχηγός του ΓΕΣ, παρότι ενοχλημένος για το γεγονός ότι οι συμμαχικές απόψεις μεταφέρονταν από τους Τούρκους και όχι απευθείας από τους Αγγλογάλλους, ανέλυσε σε αυτούς τις ελληνικές σκέψεις για το ζήτημα. Δήλωσε ότι σε περίπτωση επίθεσης Μεγάλης Δύναμης δεν θα ήταν αρκετές 4-5 συμμαχικές μεραρχίες. Επιπλέον, οι συμμαχικές μεραρχίες θα έπρεπε να αποβιβαστούν στα ελληνικά εδάφη, έπειτα από την επιστράτευση και συγκέντρωση του ελληνικού στρατού. Προτεραιότητα για τους Έλληνες είχε η ενίσχυση με αεροπορικές δυνάμεις και αντιαεροπορικό υλικό, καθώς και η συνεργασία του συμμαχικού στόλου με τον ελληνικό για την ασφαλή περαίωση της επιστράτευσης. Κύριο αίτημα της Ελλάδας παρέμενε η ενίσχυση του στρατού της μέσω πιστώσεων και του πολεμικού υλικού που είχε ήδη παραγγείλει στα συμμαχικά εργοστάσια. Τέλος, ο Παπάγος εμφανίστηκε αρνητικός στο ενδεχόμενο αποθήκευσης συμμαχικού πολεμικού υλικού σε ελληνικό έδαφος, διότι η Ελλάδα τηρούσε πολιτική ουδετερότητας και μια τέτοια ενέργεια θα μπορούσε να εμπλέξει τη χώρα σε περιπέτειες. Έπειτα από την ολοκλήρωση της συνάντησης, ο Παπάγος παρέδωσε στους αξιωματικούς μια επιστολή, στην οποία εξέθεσε γραπτώς τις παραπάνω απόψεις του. Η επιστολή προοριζόταν για τον Αρχηγό του Τουρκικού Επιτελείου, Fevzi Cakmak²³.

Ωστόσο, η προοπτική υλοποίησης ενός βαλκανικού μετώπου δεν φάνταζε δυνατή. Κύριος λόγος ήταν η αντίδραση των Βρετανών, οι οποίοι ήταν αρνητικοί σε ένα τέτοιο σχέδιο και ήθελαν να χαλιναγωγήσουν τις δραστηριότητες του Weygand, διότι

²¹ Αθανάσιος Κορόζης, *Οι πόλεμοι 1940-1941: Επιτυχία και ευθύνη*, τ. Α', Αθήνα 1957, σ. 501-502.

²² Τα πλεονεκτήματα, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της παραπάνω άποψης, ήταν τα εξής: εξασφάλιση της ειρήνης στα Βαλκάνια υπό ένα ισχυρό μπλοκ, πραγματική στρατιωτική συνεργασία προς πρόληψη αιφνιδιασμού, άφθονες πιστώσεις, θετική επιρροή στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες (ιδίως στη Γιουγκοσλαβία), προστασία από ξένες διεκδικήσεις και ευνοϊκή μεταπολεμική μεταχείριση. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.30: Σημείωμα Περικλή Αργυρόπουλου, 11 Μαΐου 1940.

²³ Παπάγος, ό.π. σ. 24 και Μουρέλος, ό.π., σ. 51.

πίστευαν ότι διακινδύνευε να τους φέρει σε ρήξη με την Ιταλία. Έτσι, παρουσιάζονταν αρνητικοί στο ενδεχόμενο να προχωρήσουν σε επιτελικές επαφές με τους Έλληνες²⁴.

Παρόλα αυτά, δεν απέτρεψαν τους Γάλλους από τη διενέργεια επαφών με τις βαλκανικές χώρες. Το Δεκέμβριο 1939 η ελληνική κυβέρνηση ενημερώθηκε ότι θα σταλεί στην Αθήνα ένας αξιωματικός εκ μέρους του Maurice Gamelin, Αρχηγού του Γαλλικού Επιτελείου και Ανώτατου Διοικητή των συμμαχικών δυνάμεων στη Γαλλία. Η συνάντηση μεταξύ του Παπάγου και του απεσταλμένου αξιωματικού, αντισυνταγματάρχη Marriot, έγινε στις 23 Δεκεμβρίου. Ο Παπάγος επανέλαβε στον Marriot τις απόψεις του περί συμμαχικής βοήθειας δίνοντας έμφαση στις αεροπορικές και ναυτικές δυνάμεις που θεωρούσε απαραίτητες. Σχετικά με αυτές τις δυνάμεις, δήλωσε ότι έπρεπε να γίνουν προπαρασκευαστικές ενέργειες, ώστε να διατεθούν άμεσα μόλις η Ελλάδα τις χρειαστεί. Όσον αφορά τις χερσαίες δυνάμεις, αυτές θα έφθαναν στην Ελλάδα, έπειτα από την επιστράτευση και συγκέντρωση του ελληνικού στρατού. Ο Παπάγος σχολίασε ότι οι τρεις γαλλικές μεραρχίες που ήταν εγκατεστημένες στη Συρία δεν θα ήταν αρκετές και ότι θα χρειαζόνταν περισσότερες. Ο Marriot απάντησε ότι, αν ήταν αναγκαίο, θα μεταφέρονταν δυνάμεις από άλλα μέρη. Τέλος, ο Παπάγος έθιξε για άλλη μια φορά το ζήτημα της προμήθειας του πολεμικού υλικού. Ο γάλλος απεσταλμένος διαβεβαίωσε ότι θα διαβιβάσει το αίτημα του στον Gamelin και δήλωσε ότι η συμμαχική πολεμική μηχανή δεν έπιασε ακόμα τον ανώτατο ρυθμό, ενώ ταυτόχρονα είχε να αντιμετωπίσει τις ανάγκες και άλλων κρατών. Στο τέλος της συνάντησης, ο Παπάγος έδωσε στον Marriot ένα βοηθητικό σημείωμα, στο οποίο τόνιζε τις ανάγκες της Ελλάδος σε πολεμικό υλικό, και μια προσωπική επιστολή προς τον Gamelin, από τον οποίο ζητούσε να μεσολαβήσει για να ικανοποιηθούν τα ελληνικά αιτήματα²⁵.

Εντωμεταξύ, ο Παπάγος έλαβε στις 4 Ιανουαρίου 1940 μια επιστολή του Αρχηγού του Τουρκικού Επιτελείου. Ο Cakmak δήλωσε ότι ήταν σύμφωνος με όσα εξέθεσε ο Παπάγος στους αξιωματικούς του εκτός από το ζήτημα της αποβίβασης των συμμαχικών δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη. Υποστήριξε ότι οι συμμαχικές δυνάμεις έπρεπε να αποβιβαστούν άμεσα στη ζώνη της Θεσσαλονίκης, διαφορετικά υπήρχε περίπτωση ο εχθρός να διεισδύσει μεταξύ του τουρκικού και του ελληνικού στρατού, με αποτέλεσμα να παρεμποδίσει την τουρκική βοήθεια²⁶.

Ο Παπάγος απάντησε στον Cakmak στις 10 Ιανουαρίου. Εξήγησε ότι οποιαδήποτε παρεμβολή των συμμαχικών μεταφορών κατά τη διάρκεια της ελληνικής

---

²⁴ PRO CAB, 66/3/42, CP (39) 142, "Strategical situation in South Eastern Europe: General Weygand's activities", 28 Νοεμβρίου 1939, σ.1-5 και Henryk Batowski, "Proposal for a second front in the Balkans in September 1939", *Balkan Studies* 9, No.2 (1968), σ. 337.

²⁵ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.722/Ε: Παπάγος προς Μεταξά, αρ. 61226, «Περί της συνομιλίας μου με τον Αντισυνταγματάρχη Marriot εντεταλμένου του Στρατηγού Gamelin», 27 Δεκεμβρίου 1939. Για την αντίστοιχα αναφορά του Marriot προς τους ανωτέρους του βλ. Mourélos, ό.π., σ. 82-91.

²⁶ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.722/Β: «Επιστολή του Γενικού Επιτελείου του Τουρκικού Στρατού προς το αντίστοιχο ελληνικό», 19 Δεκεμβρίου 1939.

επιστράτευσης θα προκαλούσε μεγάλη σύγχυση. Αντιθέτως, εάν η μεταφορά των συμμαχικών δυνάμεων ξεκινούσε μετά την ολοκλήρωση της ελληνικής επιστράτευσης, τότε αυτή θα εξελισσόταν απρόσκοπτα και χωρίς χρονοτριβή. Για την ασφάλεια της ελληνοτουρκικής σύνδεσης στη Θράκη, ο Παπάγος πρότεινε τη μεταφορά συμμαχικών δυνάμεων στην Αν. Θράκη με σκοπό την ενίσχυση των τουρκικών δυνάμεων και την αποτροπή μιας ρήξης του κοινού μετώπου. Επίσης, τον ενημέρωσε ότι οι απόψεις του βρήκαν σύμφωνο και τον αντισυνταγματάρχη Marriot, αντιπρόσωπο του στρατηγού Gamelin²⁷.

Το Φεβρουάριο 1940, ο Weygand ζήτησε από τον Παπάγο την έγκριση αποστολής δύο Γάλλων αξιωματικών για την αναγνώριση των αεροδρομίων που θα χρησιμοποιούσαν οι συμμαχικές δυνάμεις σε περίπτωση πολέμου. Με την άδεια της ελληνικής ηγεσίας, οι δύο αξιωματικοί έφθασαν στην Ελλάδα στις αρχές Μαρτίου και διεκπεραίωσαν την αποστολή τους φορώντας πολιτική περιβολή για ευνόητους λόγους. Στην αναφορά τους διαπίστωναν ότι η οργάνωση των αεροδρομίων ήταν πλήρης και ότι αυτά κάλυπταν τις ανάγκες των Συμμάχων. Ο Weygand ευχαρίστησε τον Παπάγο για τις διευκολύνσεις του ΓΕΣ προς τους αξιωματικούς του με επιστολή του στις 14 Μαρτίου 1940. Ο Παπάγος απάντησε στις 28 Μαρτίου ζητώντας από τον Weygand να μεσολαβήσει για την παράδοση των υλικών, που είχε επανειλημμένα ζητήσει²⁸.

Τον ίδιο μήνα ο Παπάγος έστειλε στον Γάλλο στρατηγό μια εκτενή μελέτη σχετικά με τις επιχειρήσεις στη Βαλκανική, σε περίπτωση επέκτασης του πολέμου. Η μελέτη αντιμετώπιζε την περίπτωση πρόκλησης πολέμου από μία ή περισσότερες από τις παρακάτω χώρες: Γερμανία, Ιταλία, Σοβιετική Ένωση, Βουλγαρία. Βάση του σχεδίου ήταν η στενή στρατιωτική συνεργασία των χωρών της Βαλκανικής Συνεννόησης, της Μ. Βρετανίας και της Γαλλίας. Το 1^ο Κεφάλαιο ανέλυε με λεπτομέρειες τις στρατιωτικές δυνατότητες, τις οχυρώσεις και τις υποδομές όλων των Βαλκανικών Κρατών. Το 2^ο Κεφάλαιο εξέταζε τις γενικές γραμμές του συμμαχικού ελιγμού στη Βαλκανική. Τα σημαντικότερα ζητήματα ήταν τα εξής: α) οι πιθανοί αντίπαλοι και ο τρόπος αντιμετώπισης τους, β) ο γενικός συμμαχικός ελιγμός, γ) ο ρόλος του εκάστου συμμαχικού στρατού, δ) η ενιαία διοίκηση και ε) οι διατεθειμένες και οι απαιτούμενες δυνάμεις. Το 3^ο Κεφάλαιο ανέλυε διεξοδικά τις συμμαχικές επιχειρήσεις κατά της Βουλγαρίας, στόχος των οποίων ήταν η γρήγορη εξουδετέρωση της. Το 4^ο και το 5^ο Κεφάλαιο εξέταζαν τις επιχειρήσεις στη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία αντίστοιχα, τις δύο χώρες που ήταν περισσότερο εκτεθειμένες από τις υπόλοιπες. Τέλος, το 6^ο Κεφάλαιο ασχολούνταν με τις

---

²⁷ Κορόζης, ό.π., σ. 534-536.

²⁸ Θεοφάνη Κοπανιτσάνου, «Στρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας – Γαλλίας (1939-1940): Το σχέδιο δημιουργίας βαλκανικού θεάτρου επιχειρήσεων», στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας – Γαλλίας (19^{ος} – 20^{ος} αι.)*, Αθήνα 2011, σ. 171.

συμμαχικές επιχειρήσεις κατά των ιταλικών δυνάμεων στην Αλβανία²⁹. Ο Παπάγος σχεδίαζε να στείλει την μελέτη και στα επιτελεία της Βαλκανικής Συνεννόησης, αλλά οι κυβερνήσεις τους δεν είχαν πρόθεση να ξεκινήσουν επιτελικές επαφές με την Ελλάδα³⁰.

Αυτές έμελλε να είναι οι τελευταίες επιτελικές επαφές μεταξύ του Ανωτάτου Διασυμμαχικού Συμβουλίου και του ελληνικού επιτελείου. Το γαλλικό σχέδιο για το βαλκανικό μέτωπο εγκαταλείφθηκε οριστικά στα τέλη Μαΐου λόγω της κρίσιμης τροπής που πήρε ο πόλεμος στο μέτωπο της Γαλλίας³¹.

Η αρνητική εξέλιξη του πολέμου ουδόλως επηρέασε την πολιτική του Μεταξά για τη θέση της Ελλάδας έναντι των Συμμάχων³². Τον Μάιο 1940 ο Έλληνας πρωθυπουργός επανέφερε ξανά το θέμα μια ελληνοβρετανικής συμμαχίας. Το Foreign Office αυτή τη φορά φαινόταν περισσότερο διατεθειμένο να εξετάσει το συγκεκριμένο θέμα. Κύριος λόγος ήταν η επικείμενη παρέμβαση της Ιταλίας στον πόλεμο στο πλευρό της Γερμανίας. Μια εμπλοκή της Ελλάδας θα απασχολούσε ιταλικές δυνάμεις και θα έδινε τη δυνατότητα χρήσης των ελληνικών βάσεων στις βρετανικές αεροπορικές και ναυτικές δυνάμεις. Επιπλέον, αν η Μ. Βρετανία δεν δεσμευόταν ότι θα βοηθήσει την Ελλάδα, υπήρχαν φόβοι ότι η τελευταία θα προχωρούσε σε υποχωρήσεις προς την Ιταλία, προκειμένου να διασφαλιστεί από μια εισβολή³³. Όμως, το βρετανικό επιτελείο παρέμεινε αρνητικό σε τέτοιο ενδεχόμενο. Προτιμούσε την Ελλάδα ουδέτερη, διότι δε θα μπορούσε να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις που θα απέρρεαν από μια στρατιωτική συμμαχία. Έτσι, το ελληνικό αίτημα απορρίφθηκε ξανά, έπειτα από μια σύντομη συζήτηση στο υπουργικό συμβούλιο της 23^{ης} Μαΐου 1940³⁴.

Έπειτα από την κατάρρευση της Γαλλίας και την είσοδο της Ιταλίας στον πόλεμο, η ανησυχία στην Ελλάδα εντάθηκε. Σε αυτό συντέλεσε η ανακάλυψη εγγράφων, που αφορούσαν τις μυστικές συνεννοήσεις της Ελλάδας με τους Συμμάχους, στα γαλλικά

---

²⁹ «Γενική μελέτη επί των εν τη Βαλκανική επιχειρήσεων εν περιπτώσει επεκτάσεως του πολέμου», όπως παρατίθεται στο Παπάγος, ό.π., σ. 59-83. Ο Κορόζης, Διευθυντής του Γραφείου Αρχηγού ΓΕΣ, θεωρούσε ότι η μελέτη του Παπάγου ήταν ουτοπική και ανεφάρμοστη βάσει των πολιτικών συνθηκών που επικρατούσαν τότε στη Βαλκανική. Βλ. Κορόζης, ό.π. σ. 592-593.

³⁰ Βλ. Παρακάτω, σ. 27.

³¹ Κόκκινος, ό.π. σ. 70.

³² Ο Μεταξάς σε συζήτηση με τον Αλέξανδρο Σακελλαρίου, Αρχηγό του ΓΕΝ, δήλωσε τα εξής: «*Η θέσις μας είναι να μένωμε σταθερώς παρά το πλευρόν της Αγγλίας, παρά τα γνωστά ελαττώματά των, παρά τας οχλήσεις, που μας κάνουν δια τα χρηματικάς μαζί των διαφοράς μας· μόνο με την Αγγλία εμείς τα μικρά κράτη μπορούμε να ευημερήσομε, έστω κι' αν καμιά φορά μας πετούν στο δρόμο. Όχι μόνο θα μείνωμε σταθερώς με τους Αγγλους αλλά πρέπει και να κάμομε κάθε δυνατή προσπάθεια δια να χωνέψουν και αυτοί καλά ότι εμείς θα σταθούμε μέχρι τέλους εις το πλευρόν των, οποιαδήποτε και αν είναι η έκβασις του πολέμου*». Βλ. Αλέξανδρος Σακελλαρίου, *Η θέσις της Ελλάδος εις τον Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Αθήνα 1945, σ. 24.

³³ PRO CAB, 66/7/44, WP (40) 164, "The Question of an alliance with Greece", 21 Μαΐου 1940.

³⁴ Koliopoulos, *British Connection...*, σ. 135.

αρχεία, που κατέσχεσαν οι Γερμανοί στη Charite³⁵, καθώς και η αύξηση της ιταλικής επιθετικότητας προς την Ελλάδα. Έπειτα από τη βύθιση του ελληνικού ελαφρού καταδρομικού Έλλη από ιταλικό υποβρύχιο στις 15 Αυγούστου 1940³⁶, ο Μεταξάς ζήτησε να μάθει τι είδους βοήθεια θα μπορούσε να περιμένει η χώρα του από τη Μ. Βρετανία. Η βρετανική κυβέρνηση δεν ήταν σε θέση να υποσχεθεί κάτι συγκεκριμένο και απάντησε ότι η καλύτερη βοήθεια προς την Ελλάδα θα ήταν να χτυπηθεί η Ιταλία με όλες τις διαθέσιμες δυνάμεις. Με άλλα λόγια, δεν ήταν διατεθειμένη να δεσμεύσει στην Ελλάδα βρετανικές δυνάμεις και αρκέστηκε σε μια γενική διαβεβαίωση υποστήριξης³⁷.

Με αυτόν τον τρόπο τερματίστηκαν όλες οι προσπάθειες εξασφάλισης εξωτερικής βοήθειας. Το μοναδικό πράγμα που είχε στη διάθεση της η ελληνική κυβέρνηση ήταν οι βρετανικές διαβεβαιώσεις υποστήριξης, οι οποίες όμως ήταν γενικές και αόριστες, ενώ δεν προέβλεπαν συγκεκριμένη υλική ή στρατιωτική βοήθεια. Εξαίρεση αποτελούσε η ιδιαίτερη περίπτωση της Κρήτης, της οποίας οι Βρετανοί είχαν αντιληφθεί τη στρατηγική σημασία της και ήθελαν να αποτρέψουν με κάθε τρόπο την κατάληψη της από τους εχθρούς³⁸. Κατά τα άλλα, η ελληνική ηγεσία δεν ήλπιζε σε τίποτα περισσότερο και προετοιμάστηκε για τον επερχόμενο αγώνα βασιζόμενη αποκλειστικά στις δικές της δυνάμεις.

---

³⁵ Για τα αρχεία που βρέθηκαν στη Charite βλ. Mourellos, ό.π., σ. 61 και Αννίβας Βελλιάδης, *Μεταξάς – Χίτλερ: ελληνογερμανικές σχέσεις στη μεταξική δικτατορία, 1936-1941*, Αθήνα 2003, σ. 109-113, 116-120.

³⁶ Για τον τορπιλισμό της Έλλης βλ. Εμμανουέλε Γκράτσι, *Η αρχή του τέλους: Η επιχείρηση κατά της Ελλάδας*, Αθήνα 1980, σ. 201-208.

³⁷ Llewellyn Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, Vol. I, London 1970, σ. 509.

³⁸ Στις 30 Οκτωβρίου 1940, ο Μεταξάς σε λόγο του προς τους αρχισυντάκτες του αθηναϊκού τύπου δήλωσε ότι υπήρχε βρετανικό σχέδιο για την κατάληψη της Κρήτης και άλλων ελληνικών νησιών σε περίπτωση που η ελληνική κυβέρνηση υποχωρούσε στον Άξονα και παρέδιδε εδάφη σε Ιταλία και Βουλγαρία. Βλ. Ιωάννης Μεταξάς, *Λόγοι και Σκέψεις: 1936-1941*, τ. Β', Αθήνα 1969, σ.358-359.

II) Βαλκανική Συνεννόηση

Η ανάγκη της Ελλάδας, να βρει συμμάχους πρόθυμους να εγγυηθούν την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων στα Βαλκάνια, είχε ως αποτέλεσμα πρώτα την προσέγγιση με την Τουρκία, με τη Συμφωνία του 1933³⁹, και στη συνέχεια με τη Ρουμανία και της Γιουγκοσλαβία. Τα δύο κράτη, τα οποία ήταν ήδη μέλη της Μικρής Αντάντ⁴⁰, ξεκίνησαν επαφές με τον ελληνοτουρκικό συνασπισμό με κατάληξη τη γέννηση της Βαλκανικής Συνεννόησης στις 9 Φεβρουαρίου 1934 στην Αθήνα με την υπογραφή του «Συμφώνου Βαλκανικής Συνεννόησης μεταξύ Ελλάδας, Ρουμανίας, Τουρκίας και Γιουγκοσλαβίας⁴¹». Σκοπός της ήταν η διαφύλαξη του εδαφικού status quo στα Βαλκάνια έναντι των αναθεωρητικών δυνάμεων και πρωτίστως της Βουλγαρίας.

Το άρθρο, που συζητήθηκε περισσότερο από όλα και ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων στην Ελλάδα, ήταν το υπ' αρ. 3 του συνημμένου πρωτοκόλλου. Αυτό προέβλεπε ότι, αν ένα από τα Υψηλά Συμβαλλόμενα Μέρη υποστεί επίθεση από εξωβαλκανική δύναμη και μια βαλκανική δύναμη, είτε συγχρόνως είτε μεταγενέστερα, συνταχθεί με την τελευταία, τότε το Σύμφωνο θα ισχύσει εξ ολοκλήρου εναντίον αυτού του βαλκανικού κράτους⁴². Η αντιπολίτευση, μεταξύ άλλων, κατηγόρησε την ελληνική κυβέρνηση ότι, εξαιτίας αυτής της διατύπωσης, υπήρχε κίνδυνος για τη χώρα, να εμπλακεί σε πόλεμο με την Ιταλία. Η αντιπαράθεση για το άρθρο έγινε με τη μορφή δημοσίου διαλόγου και αυτό εξέθεσε την αξιοπιστία της ελληνικής κυβέρνησης στα μάτια των βαλκανίων συμμάχων της⁴³.

Το υπ' αρ. 4 άρθρο του συνημμένου πρωτοκόλλου προέβλεπε περαιτέρω συνεννοήσεις για την υπογραφή στρατιωτικών συμβάσεων, που θα εγκαινιάζονταν εντός έξι μηνών από την υπογραφή του συμφώνου. Οι συνεννοήσεις καθυστέρησαν αρκετά και ξεκίνησαν δίχως τη συμμετοχή της Ελλάδας. Το όλο θέμα αναθερμάνθηκε στα τέλη του 1935, όταν ο Milan Stojadinovic, πρωθυπουργός της Γιουγκοσλαβίας, έστειλε επιστολή στην κυβέρνηση Δεμερτζή εκ μέρους των τριών βαλκανικών κυβερνήσεων, με την οποία ζητούσε από την Ελλάδα να διευκρινίσει τη θέση της έναντι του συμφώνου⁴⁴.

---

³⁹ Βλ. Παρακάτω σ. 28.

⁴⁰ Συνασπισμός που συγκροτήθηκε το 1921 από τη Γιουγκοσλαβία, τη Ρουμανία και την Τσεχοσλοβακία με την υποστήριξη και συμμαχία της Γαλλίας. Σκοπός της ήταν η προστασία των τριών χωρών από τον συγγρικό αναθεωρητισμό.

⁴¹ League of Nations, *Treaty Series*, Vol. 153 (1934), σ.154-159.

⁴² Για παράδειγμα αν η Ιταλία εξαπέλυε επίθεση στην Γιουγκοσλαβία ή την Ελλάδα και αντίστοιχα η Σοβιετική Ένωση στην Ρουμανία ή την Τουρκία, οι συμμαχικές βαλκανικές χώρες δεν είχαν υποχρέωση να παρέχουν βοήθεια. Αν όμως η Βουλγαρία, η Αλβανία ή η Ουγγαρία, εκμεταλλευόμενες την κατάσταση, προχωρούσαν σε επίθεση εναντίον ενός συμμαχικού βαλκανικού κράτους, τότε τα υπόλοιπα είχαν την υποχρέωση να επιστρατευτούν και να επιτεθούν αποκλειστικά εναντίον τους.

⁴³ Αλέξης Κύρου, *Ελληνική εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 1955, σ. 85-86.

⁴⁴ Κοραντής, ό.π., σ. 101-102.

Η ελληνική απάντηση δόθηκε από τον Μεταξά στις 5 Μαΐου 1936, κατά την περίοδο της συνεδρίασης του Μόνιμου Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης στο Βελιγράδι. Ο Μεταξάς με επιστολή του στον Rusdi Agas, Υπουργό Εξωτερικών της Τουρκίας και Πρόεδρο τότε του Μονίμου Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης, ξεκαθάρισε ότι η Ελλάδα θα συνεχίσει την πολιτική της Βαλκανικής Συνεννόησης, την οποία θεωρεί ως κύρια βάση της εξωτερικής της πολιτικής. Σχετικά με την στρατιωτική σύμβαση, ανέφερε ότι η Ελλάδα ήταν έτοιμη για σχετικές συνεννοήσεις, με σκοπό την εφαρμογή της στο ενδεχόμενο μιας ενδοβαλκανικής σύγκρουσης. Όμως, στην περίπτωση εκδήλωσης ιταλικής επίθεσης εις βάρος χώρας – μέλους της Βαλκανικής Συνεννόησης, η Ελλάδα θα τηρούσε ουδετερότητα. Η μόνη περίπτωση εμπλοκής της Ελλάδας σε πόλεμο με μεγάλη δύναμη θα προέκυπτε αν αυτή η δύναμη βρισκόταν σε πόλεμο με την Μ. Βρετανία και την Γαλλία, και η Βαλκανική Συνεννόηση αποφάσιζε να ταχθεί υπέρ των δύο αυτών χωρών⁴⁵. Η επιστολή Μεταξά καταχωρήθηκε στο πρακτικό του Συμβουλίου και αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος του Συμφώνου της Βαλκανικής Συνεννόησης.

Οι επαφές για την σύναψη της στρατιωτικής σύμβασης ξεκίνησαν με την σύγκληση της πρώτης σύσκεψης των Αρχηγών των Επιτελείων στο Βουκουρέστι, κατά το πρώτο δεκαήμερο του Νοεμβρίου 1936. Το ρουμανικό επιτελείο κατήρτισε ένα προσχέδιο στρατιωτικής σύμβασης, το οποίο απέστειλε στα υπόλοιπα επιτελεία για μελέτη. Αυτό απετέλεσε τη βάση της μετέπειτα σύμβασης, έπειτα από τις αλλαγές που εισηγήθηκαν τα υπόλοιπα μέρη⁴⁶.

Η στρατιωτική σύμβαση προέβλεπε ότι θα εφαρμοζόταν σε περίπτωση που μια από τις τέσσερις χώρες δεχόταν επίθεση από τη Βουλγαρία ή την Αλβανία, μεμονωμένα ή από κοινού, είτε σε συνεργασία με την Ουγγαρία. Οι τέσσερις χώρες της Βαλκανικής Συνεννόησης όφειλαν να διατάξουν επιστράτευση και να επιτεθούν κατά της Βουλγαρίας, της Αλβανίας ή της Ουγγαρίας. Τα σημαντικότερα άρθρα που αφορούσαν άμεσα την Ελλάδα ήταν τα παρακάτω: Το υπ' αρ. 2 άρθρο αναφερόταν στις ενέργειες κατά της Βουλγαρίας και όριζε τον αριθμό των ελαχίστων δυνάμεων που ήταν υποχρεωμένη η κάθε συμβαλλόμενη χώρα να διαθέσει⁴⁷. Η Ελλάδα, επειδή διέθετε λιγότερες δυνάμεις από τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, δεσμεύτηκε εντός δύο ετών να αυξήσει τις δυνάμεις κρούσης της. Σε περίπτωση που κάποια συμβαλλόμενη χώρα βρισκόταν σε πόλεμο με άλλη δύναμη πέρα της Βουλγαρίας, τότε ήταν υποχρεωμένη να επέμβει με το μέγιστο των δυνάμεων που μπορούσε να διαθέσει. Το υπ' αρ. 3 άρθρο προέβλεπε τις ελάχιστες δυνάμεις επέμβασης της

⁴⁵ Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Δ (1933-1941), Αθήνα 1960, σ. 210-212.

⁴⁶ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.721/Δ: «Σχέδιον καταρτισθέν υπό του Ρουμανικού Γενικού Επιτελείου Στρατού: Στρατιωτική σύμβασις μεταξύ του Βασιλείου της Ελλάδας, του Βασιλείου της Ρουμανίας, της Τουρκικής Δημοκρατίας και του Βασιλείου της Γιουγκοσλαβίας».

⁴⁷ Αυτές οι δυνάμεις ήταν οι εξής: Ρουμανία, Τουρκία και Γιουγκοσλαβία θα διέθεταν 120 τάγματα, 150 πυροβολαρχίες, 24 ίλες και 100 αεροπλάνα. Η Ελλάδα θα διέθετε 75 τάγματα, 90 πυροβολαρχίες, 16 ίλες και 65 αεροπλάνα. Τουλάχιστον το ¼ των πυροβολαρχιών θα έπρεπε να αποτελείται από βαρύ πυροβολικό.

Ελλάδας και της Γιουγκοσλαβίας έναντι της Αλβανίας⁴⁸. Σε περίπτωση που κάποια συμβαλλόμενη χώρα βρισκόταν σε πόλεμο με άλλη δύναμη εκτός της Αλβανίας, τότε ήταν υποχρεωμένη να επέμβει με το μέγιστο των δυνάμεων που μπορούσε να διαθέσει. Η διεξαγωγή των επιχειρήσεων κατά της Βουλγαρίας και Αλβανίας θα οριζόταν από τα σχέδια επιχειρήσεων τα οποία εν καιρώ θα κατάρτιζαν οι Αρχηγοί των τεσσάρων Επιτελείων. Το υπ' αρ. 7 άρθρο όριζε ότι από τη στιγμή, που θα κηρυχτεί επιστράτευση, οι συμβαλλόμενες χώρες υποχρεούνταν να αναλάβουν ενέργεια και να μην αναστείλουν ή να διακόψουν την ενέργεια αυτή, ακόμα και αν κάποια άλλη χώρα ταχθεί με το μέρος του εχθρού⁴⁹. Το υπ' αρ. 12 άρθρο προέβλεπε την περίπτωση χρήσης του εδάφους ενός συμμάχου από έναν άλλον και αφορούσε τη χρήση γιουγκοσλαβικού εδάφους από την Ελλάδα και ελληνικού από την Τουρκία. Το 14^ο άρθρο προέβλεπε ότι σε περίπτωση που μία από τις συμβαλλόμενες χώρες δεχόταν επίθεση ενός κράτους, οποιοδήποτε και να ήταν αυτό, οι υπόλοιπες χώρες ήταν υποχρεωμένες να επιτρέψουν τη μεταφορά πολεμικού υλικού και λοιπών εφοδίων δια του εδάφους τους προς την εμπόλεμη σύμμαχο και να παρέχουν πάσα ευκολία για τον ανεφοδιασμό της. Η περίπτωση που αφορούσε την Ελλάδα ήταν η χρησιμοποίηση του λιμανιού της Θεσσαλονίκης και της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης – Γευγελής, με σκοπό τον εφοδιασμό των Γιουγκοσλάβων. Εδώ διατυπώθηκε η επιφύλαξη ότι η εφαρμογή του άρθρου θα γινόταν στο πλαίσιο της επιστολής της 5^{ης} Μαΐου 1936 του Μεταξά⁵⁰.

Τέλος, έπειτα από πρωτοβουλία του Έλληνα Αρχηγού ΓΕΣ, συντάχθηκε ένα ειδικό πρωτόκολλο, στο οποίο οι τέσσερις Αρχηγοί των Επιτελείων περιέλαβαν όλες τις επιφυλάξεις αυτών στα επιμέρους άρθρα της σύμβασης. Το πρωτόκολλο θεωρήθηκε ως αναπόσπαστο μέρος της σύμβασης, την οποία θα υπέγραφαν οι σύμμαχοι στην επόμενη συνάντησή τους⁵¹.

Όμως, σύντομα άρχισε να συντελείται η στροφή της γιουγκοσλαβικής εξωτερικής πολιτικής από τους συνασπισμούς της Βαλκανικής Συνεννόησης και της Μικρής Αντάντ προς μια προσέγγιση με τη Βουλγαρία, τη Γερμανία και την Ιταλία. Στις 24 Ιανουαρίου 1937 η Γιουγκοσλαβία και η Βουλγαρία υπέγραψαν στο Βελιγράδι

---

⁴⁸ Η Γιουγκοσλαβία θα διέθετε 50 τάγματα, 50 πυροβολαρχίες, 10 ίλες και 30 αεροπλάνα ενώ η Ελλάδα 40 τάγματα, 40 πυροβολαρχίες, 5 ίλες και 10 αεροπλάνα. Τουλάχιστον το ¼ των πυροβολαρχιών θα έπρεπε να αποτελείται από βαρύ πυροβολικό.

⁴⁹ Το άρθρο είχε αυτή τη μορφή στο ρουμανικό προσχέδιο και ήταν αυτή που εγκρίθηκε στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 1937. Ωστόσο, έγινε προσπάθεια από τον Παπάγο να τροποποιηθεί η διατύπωση ως ακολούθως: «Από τη στιγμή που θα αρχίσουν οι εχθροπραξίες δεν δύνανται ούτε να διακοπούν ούτε να τερματιστούν παρά μόνο κατόπιν συνεννόησης και κοινής συμφωνίας μεταξύ των τεσσάρων Δυνάμεων έστω και αν κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων κάποια άλλη δύναμη ταχθεί με το μέρος του εχθρού». Ο Τούρκος ομόλογος του συμφώνησε μαζί του, όπως και ο Μεταξάς διότι υπήρχε ο φόβος της εμπλοκής σε πόλεμο με την Ιταλία. Έπειτα από την επιμονή των επιτελείων της Γιουγκοσλαβίας και της Ρουμανίας η ελληνική πλευρά υποχώρησε και αποδέχτηκε την αρχική διατύπωση. Βλ. Παπάγος, ό.π., σ. 14.

⁵⁰ Κορόζης, ό.π., σ. 377-380.

⁵¹ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.85: «Περιληπτική έκθεσις συζητήσεων δια την υπογραφήν της Στρατιωτικής Συμβάσεως των Κρατών της Βαλκανικής Συνεννόησης», 18 Νοεμβρίου 1936, σ. 6.

Σύμφωνο Αιώνιας Φιλίας⁵². Η ελληνική κυβέρνηση είχε βάσιμες υποψίες ότι το σύμφωνο είχε ανθελληνική βάση και τέθηκε το ερώτημα αν αυτή η κίνηση σήμανε το ουσιαστικό τέλος της Βαλκανικής Συνεννόησης. Στην επόμενη συνάντηση του Μονίμου Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης, που έγινε στην Αθήνα τον Φεβρουάριο 1937, ο Μεταξάς ζήτησε εξηγήσεις από τον Stojadinovic. Ο Γιουγκοσλάβος πρωθυπουργός απάντησε ότι στόχος του ήταν να βάλει τη Βουλγαρία στην Βαλκανική Συνεννόηση και δέχθηκε να υπογράψει μυστικό πρωτόκολλο, που διαβεβαίωνε ότι οι υποχρεώσεις της Γιουγκοσλαβίας από το Βαλκανικό Σύμφωνο δεν θίγονταν από τη βουλγαρογιουγκοσλαβική συμφωνία. Οι εξηγήσεις του Stojadinovic δεν έπεισαν τους υπόλοιπους εταίρους, οι οποίοι έπαψαν να θεωρούν φερέγγυα τη Γιουγκοσλαβία. Αυτό επιβεβαιώθηκε, όταν τον επόμενο μήνα η Γιουγκοσλαβία υπέγραψε Σύμφωνο Φιλίας και Διαιτησίας με την Ιταλία, δυνητικό εχθρό της Ελλάδας και της Τουρκίας. Αυτή η κίνηση είχε ως αποτέλεσμα την αποξένωση της Γιουγκοσλαβίας από το Βαλκανικό Σύμφωνο και την ενδυνάμωση των διμερών ελληνοτουρκικών σχέσεων⁵³.

Ωστόσο, αυτές οι εξελίξεις δεν επηρέασαν τις προγραμματισμένες στρατιωτικές επαφές. Η επόμενη συνάντηση των τεσσάρων Αρχηγών των Επιτελείων έλαβε χώρα στην Άγκυρα, από τις 28 Οκτωβρίου ως τις 4 Νοεμβρίου 1937. Ο Παπάγος παρουσίασε ενώπιον των υπόλοιπων αρχηγών δύο σχέδια, που είχαν συνταχθεί από το ελληνικό επιτελείο. Το ένα από αυτά αφορούσε το υπό της στρατιωτικής σύμβασης θεμελιωμένο στρατηγικό πλαίσιο και το άλλο ένα μερικό στρατηγικό πλαίσιο του ελληνικού στρατού. Το πρώτο ανέλυε λεπτομερώς τον τρόπο, με τον οποίο ήταν δυνατό να ενεργήσουν η Αλβανία και η Βουλγαρία στο ενδεχόμενο πολέμου στα Βαλκάνια. Το σχέδιο κάλυπτε τα εξής ενδεχόμενα: α) να ενεργήσουν οι δύο χώρες μόνες τους, β) να ενεργήσουν από κοινού, γ) να ενεργήσει κάποια από τις δύο σε συνεργασία με την Ουγγαρία, δ) να ενεργήσουν και οι δύο σε συνεργασία με την Ουγγαρία, ε) να ενεργήσει κάποια από τις δύο σε συνεργασία με άλλη εξωβαλκανική δύναμη, στ) να ενεργήσει κάποια από τις δύο σε συνεργασία με την Ουγγαρία και με μία άλλη εξωβαλκανική δύναμη και ζ) να ενεργήσουν και οι δύο από κοινού με την Ουγγαρία και μία εξωβαλκανική δύναμη. Το σχέδιο ανέλυε τις κινήσεις που θα έκανε η κάθε χώρα της Βαλκανικής Συνεννόησης, ώστε να αμυνθεί ή να επιτεθεί αναλόγως της σύγκρουσης και της κίνησης των εχθρικών δυνάμεων. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός, ότι δεν προβλέπονταν κινήσεις εναντίον εξωβαλκανικής δύναμης, αφού κάτι τέτοιο δεν οριζόταν από τη σύμβαση. Το δεύτερο σχέδιο, που αφορούσε το στρατηγικό πλαίσιο του ελληνικού στρατού, έθιγε: α) το ζήτημα της σύνθεσης των ελληνικών δυνάμεων κρούσης, β) τις επιχειρήσεις του

---

⁵² Για το βουλγαρογιουγκοσλαβικό Σύμφωνο Αιώνιας Φιλίας βλ. Zhivko Avramovski, «The Yugoslav-Bulgarian Perpetual Friendship Pact of 24 January 1937», *Canadian Slavic Papers* 11, No. 3 (1969), σ. 304-338.

⁵³ Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία, Τόμος Β': Από τον Μεσοπόλεμο στη λήξη του Ψυχρού Πολέμου (1919-1989)*, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 74-78.

ελληνικού στρατού εναντίον των Βουλγάρων ή των Αλβανών στην περίπτωση που η Ελλάδα ήταν ο στόχος της κύριας εχθρικής επίθεσης και γ) την συνδρομή που όφειλαν οι σύμμαχοι να παράσχουν στο παραπάνω ενδεχόμενο. Τα δύο σχέδια του ελληνικού επιτελείου έτυχαν πλήρους αποδοχής από τους υπόλοιπους αρχηγούς και αποτέλεσαν τη βάση για τα πρωτόκολλα που υπογράφηκαν στο τέλος της συνάντησης⁵⁴.

Τα πρωτόκολλα που υπογράφηκαν στην συνάντηση της Άγκυρας ήταν: α) Πρωτόκολλο των τεσσάρων Αρχηγών αναφερόμενο εις την περίπτωση πολέμου προς τη Βουλγαρία, που καθόριζε τις βάσεις του συμμαχικού σχεδίου εκστρατείας κατά της Βουλγαρίας και β) Πρωτόκολλο των Αρχηγών Επιτελείων Ελλάδας και Γιουγκοσλαβίας αναφερόμενο εις την περίπτωση πολέμου προς την Αλβανία, που καθόριζε τις βάσεις του συμμαχικού σχεδίου εκστρατείας κατά της Αλβανίας. Βάσει των διατάξεων των παραπάνω πρωτοκόλλων, το κάθε επιτελείο ήταν υποχρεωμένο να συντάξει το δικό του σχέδιο εκστρατείας μέχρι την 1^η Μαΐου 1938.⁵⁵

Το πρωτόκολλο, που αναφερόταν στην περίπτωση πολέμου με τη Βουλγαρία, υπολόγιζε το μέγιστο των δυνάμεων, που μπορούσε να συγκεντρώσει η Βουλγαρία, σε 220 τάγματα, 200 πυροβολαρχίες, 40 ίλες και 200 αεροπλάνα. Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα ορίστηκαν και οι ελάχιστες δυνάμεις επέμβασης των τεσσάρων συμμάχων, όπως είχαν προβλεφθεί από τη συνάντηση του Νοεμβρίου 1936. Το πιθανότερο για τη Βουλγαρία ήταν να ξεκινήσει επίθεση εναντίον ενός συμμάχου, ενώ έναντι των υπολοίπων να κρατήσει αμυντική στάση. Στόχος των συμμάχων ήταν η γρήγορη εξουδετέρωση της Βουλγαρίας. Το κράτος, που θα δεχόταν τη βουλγαρική επίθεση, θα προσπαθούσε να συγκρατήσει τη βουλγαρική προέλαση και να καθηλώσει όσο το δυνατόν περισσότερες εχθρικές δυνάμεις μπορούσε. Οι άλλες χώρες θα χτυπούσαν πρώτα τις δυνάμεις της Βουλγαρίας στα σύνορα τους και έπειτα θα προχωρούσαν προς τον όγκο του βουλγαρικού στρατού για να τον συντρίψουν με κοινή ενέργεια. Το πρωτόκολλο προέβλεπε με λεπτομέρειες τις τέσσερις περιπτώσεις, κατά τις οποίες η Βουλγαρία θα ξεκινούσε επιθετικές επιχειρήσεις εναντίον ενός εκ των τεσσάρων συμμάχων. Επίσης, προέβλεπε την ακριβή μέρα επιστράτευσης του κάθε στρατού και την επιμέρους έναρξη των επιχειρήσεων του, τη χρήση των αεροπορικών και ναυτικών δυνάμεων, των ποτάμιων στολίσκων (για τον Δούναβη), καθώς και τους εφοδιασμούς σε πολεμικό υλικό και λοιπά εφόδια⁵⁶.

Το πρωτόκολλο, που αναφερόταν στην περίπτωση πολέμου με την Αλβανία, εκτιμούσε τις δυνάμεις του αλβανικού στρατού σε 6 μεραρχίες, από 6 ως 9 τάγματα η καθεμία, με μεγάλες ελλείψεις σε πυροβολικό. Η Ελλάδα και η Γιουγκοσλαβία,

---

⁵⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.95: Παπάγος προς Μεταξά, «Επί της εκθέσεως της αφορώσης την εξέλιξη της στρατιωτικής καταστάσεως της χώρας από τη Συνθήκη της Λωζάννης (Αύγουστος 1923) μέχρι σήμερα», 11 Απριλίου 1938, σ. 250-261.

⁵⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή του ελληνικού στρατού, 1923-1940*, Αθήνα 1983 (1969), σ. 10.

⁵⁶ Κορόζης, ό.π., σ. 394-402.

προκειμένου να την αντιμετωπίσουν, θα διέθεταν τις ελάχιστες δυνάμεις επέμβασης, που είχαν προβλεφθεί στη συνάντηση του Νοεμβρίου 1936. Εξεταζόταν το ενδεχόμενο ταυτόχρονης εμπλοκής των δύο χωρών με Βουλγαρία ή Ουγγαρία, καθώς μεμονωμένη αλβανική επιθετική πρωτοβουλία εθεωρείτο απίθανη. Στόχος των δύο συμμάχων ήταν να τεθεί γρήγορα η Αλβανία εκτός μάχης, ώστε να στραφούν απερίσπαστοι στα υπόλοιπα μέτωπα. Εκτός από τον καθορισμό του χρόνου έναρξης των επιχειρήσεων, το πρωτόκολλο καθόριζε την αεροπορική και ναυτική συνεργασία εναντίον της Αλβανίας και τις προϋποθέσεις εφαρμογής τους⁵⁷.

Τα ανωτέρω υπογράφηκαν με το πέρας της συνάντησης των επιτελείων στις 4 Νοεμβρίου 1937. Μετά την επιστροφή του από την Άγκυρα, ο Παπάγος ενημέρωσε την κυβέρνηση για τις εξελίξεις και έδωσε εντολή για τη σύνταξη ενός σχεδίου επιχειρήσεων του ελληνικού στρατού, όπως προβλεπόταν από τα πρωτόκολλα της Άγκυρας. Βάση του Συμμαχικού Σχεδίου Επιχειρήσεων ήταν το Σχέδιο Επιστρατεύσεως 1938⁵⁸. Στο βουλγαρικό μέτωπο ο ελληνικός στρατός θα διέθετε τρεις ομάδες επέμβασης. Η κύρια θα τοποθετούνταν μεταξύ Στρυμόνα και Νέστου για την άμυνα έναντι βουλγαρικής επίθεσης στην Αν. Μακεδονία. Σε περίπτωση που η κύρια βουλγαρική επίθεση κατευθυνόταν σε άλλο ελληνικό μέρος ή συμμαχικό έδαφος η κύρια ομάδα επέμβασης θα προήλυνε προς τη Σόφια ή την Φιλιππούπολη. Αυτή θα αποτελούνταν από δυνάμεις των Γ' και Δ' Σ.Σ.: τις Μεραρχίες VI, VII, XI και XVII, την XVI Ταξιαρχία Πεζικού, ένα σύνταγμα της Μεραρχίας Ιππικού και δύο τάγματα πολυβόλων. Η δεύτερη ομάδα προβλεπόταν να διέλθει του γιουγκοσλαβικού εδάφους, για να υπερκεράσει τον εχθρικό στρατό σε περίπτωση που αυτός πραγματοποιούσε επίθεση στην Αν. Μακεδονία. Σε διαφορετική περίπτωση θα ενεργούσε στην κατεύθυνση Στρώμνιτσας – Πετσόβου. Αποτελούνταν από την X Μεραρχία, το υπόλοιπο της Μεραρχίας Ιππικού και πυροβολικό, πεδινό και βαρύ, από τα Γ' και Δ' Σ.Σ. Η τρίτη ομάδα θα αναπτυσσόταν στη Δυτική Θράκη και θα λειτουργούσε σε συνδυασμό με τον τουρκικό στρατό για την άμυνα ολόκληρης της Θράκης. Σε περίπτωση που η κύρια βουλγαρική επίθεση εκδηλωνόταν σε άλλο μέρος, τότε η ομάδα θα κινούταν επιθετικά προς Κίρτζαλη. Αυτή περιλάμβανε τις Μεραρχίες I, XII και XIV, τέσσερα τάγματα πολυβόλων και πυροβολικό της Γενικής Εφεδρείας. Η στρατηγική ανάπτυξη του στρατού στο Αλβανικό Μέτωπο προέβλεπε δύο ομάδες επέμβασης. Η κύρια ομάδα θα εισέβαλε στην Αλβανία από την περιοχή Φλώρινας – Καστοριάς μέσω της Κορυτσάς και θα προήλυνε προς την κατεύθυνση Βεράτι – Δυρράχιο. Αποτελούνταν από την IV Μεραρχία, τις Ταξιαρχίες IV και V και 1 τάγμα πολυβόλων. Η δευτερεύουσα ομάδα θα εισέβαλλε από την Ήπειρο στο αλβανικό έδαφος προς την Αυλώνα. Περιλάμβανε την VIII Μεραρχία (πλην του 10^{ου} Συντάγματος Πεζικού που βρισκόταν στην Κέρκυρα), ένα τάγμα πολυβόλων και επιπλέον ενίσχυση σε πυροβολικό. Όλες οι υπόλοιπες επιστρατευμένες δυνάμεις θα

⁵⁷ Κορόζης, ό.π., σ. 402-404.

⁵⁸ Βλ. Παρακάτω σ. 50-51.

αποτελούσαν τις εφεδρείες του στρατού και θα προωθούταν, αν και όποτε αυτό κρινόταν αναγκαίο. Το Συμμαχικό Σχέδιο Επιχειρήσεων ήταν έτοιμο τον Μάιο 1938, όπως είχε προβλεφθεί⁵⁹.

Εν τω μεταξύ, στην τέταρτη συνεδρίαση του Μονίμου Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης, η οποία έγινε στην Άγκυρα μεταξύ 25 και 27 Φεβρουαρίου 1938, η Τουρκία γνωστοποίησε στα υπόλοιπα μέλη την πρόθεση της Μ. Βρετανίας για μια συμφωνία με τη Βουλγαρία, η οποία θα στόχευε στην κατάργηση των περιοριστικών διατάξεων της Συνθήκης του Νείγυ σχετικά με τον εξοπλισμό της⁶⁰. Η Βουλγαρία είχε αρχίσει να εξοπλίζεται κρυφά ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '30. Οι χώρες της Βαλκανικής Συνεννόησης δεν είχαν πρόβλημα να αποδεχθούν κάτι τέτοιο, αρκεί η Βουλγαρία να δεσμευόταν για μια φιλειρηνική πολιτική στα Βαλκάνια. Δύο από αυτές, η Ελλάδα και η Τουρκία, επιθυμούσαν να πετύχουν την κατάργηση της αποστρατικοποιημένης ζώνης στη Θράκη, που είχε επιβληθεί με τη Συνθήκη της Λωζάννης⁶¹.

Έπειτα από πολύμηνες επαφές και διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο πλευρών, ο πρωθυπουργός της Βουλγαρίας Κιοσειβανον και ο τότε Πρόεδρος της Βαλκανικής Συνεννόησης Μεταξάς υπέγραψαν στις 31 Ιουλίου 1938 το Σύμφωνο της Θεσσαλονίκης⁶². Το Σύμφωνο προέβλεπε την κατάργηση των στρατιωτικών περιοριστικών διατάξεων της Συνθήκης του Νείγυ, γεγονός που επέτρεπε τον ελεύθερο επανεξοπλισμό της Βουλγαρίας. Ταυτόχρονα, κατήργησε την αποστρατιωτικοποιημένη ζώνη της Θράκης και έδωσε τη δυνατότητα σε Ελλάδα και Τουρκία να προχωρήσουν ανεμπόδιστες πλέον στην οργάνωση της άμυνας της Θράκης. Συγκεκριμένα, η Ελλάδα έσπευσε να τροποποιήσει τον Οργανισμό του Στρατού της και να δημιουργήσει στη Θράκη το Ε' Σ.Σ. με έδρα την Αλεξανδρούπολη⁶³.

Η επόμενη και τελευταία συνάντηση των Αρχηγών των τεσσάρων Επιτελείων έγινε στην Αθήνα το Νοέμβριο 1938. Σκοπός της συνάντησης ήταν η επεξεργασία και η οριστικοποίηση των σχεδίων, που βρίσκονταν υπό κατάρτιση και είχαν προβλεφθεί να ολοκληρωθούν πριν την συνάντηση του Νοεμβρίου. Για τα σχέδια αυτά

⁵⁹ Παπάγος, ό.π., σ. 322-325.

⁶⁰ Σπυρίδων Σφέτας, «Το σύμφωνο της Θεσσαλονίκης της 31^{ης} Ιουλίου 1938: Διπλωματικό παρασκήνιο, ελληνικές προσδοκίες και βουλγαρικές διαμεύσεις. Συμβολή στη μελέτη των ελληνο-βουλγαρικών σχέσεων της δεκαετίας του '30», Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *Πρακτικά ΚΣΤ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (27-29 Μαΐου 2005)*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 458-459.

⁶¹ Η αποστρατιωτικοποιημένη ζώνη της Θράκης αφορούσε μια περιοχή βάθους 30 χιλιομέτρων μεταξύ των συνόρων της Ελλάδας, της Τουρκίας και της Βουλγαρίας. Εντός της ζώνης, απαγορεύονταν ρητά οι οχυρώσεις, η αποθήκευση πολεμικού υλικού, η ύπαρξη πυροβολικού και κάθε είδους στρατιωτικής ή ναυτικής αεροπορίας στον εναέριο χώρο της. Το μέγιστο των στρατιωτών, που επιτρεπόταν να βρίσκεται εντός της ζώνης, ήταν 5.000 άνδρες για την Τουρκία και από 2.500 άνδρες για την Ελλάδα και τη Βουλγαρία. Βλ. League of Nations, *Treaty Series*, Vol. 28 (1924), σ. 141-149.

⁶² Για τις σχετικές διαπραγματεύσεις, το κείμενο του Συμφώνου και την αποτίμηση του βλ. Σφέτας, ό.π. και Dimitar Sirkov, «The Salonika Agreement of July 31, 1938», *Etudes Historiques* 8 (1978), σ. 349-364.

⁶³ Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, *Η πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδος 1923-1940*, Αθήνα 1998, σ. 87.

εργάστηκαν μικτές επιτροπές από εμπειρογνώμονες από τα τέσσερα επιτελεία. Οι συναντήσεις έλαβαν χώρα τον Ιούλιο 1938 στις εξής πόλεις: στην Αθήνα για το ναυτικό, στο Βελιγράδι για την αεροπορία, στην Άγκυρα για τους συνδέσμους και τις διαβιβάσεις και στο Βουκουρέστι για την υλική βοήθεια. Τέλος, προβλεπόταν ο καταρτισμός σχεδίων πληροφοριών και αναζήτησης πληροφοριών. Η συνάντηση κύλησε ομαλά και διευθετήθηκαν όλα τα εκκρεμή, έως τότε, θέματα. Αυτή έμελλε να είναι η τελευταία συνάντηση των Αρχηγών των Επιτελείων⁶⁴.

Η ολοκλήρωση των επαφών των επιτελείων άφησε πίσω της ένα ολοκληρωμένο σχέδιο συμμαχικής δράσης, που ήταν έτοιμο ανά πάσα στιγμή να τεθεί σε εφαρμογή σε περίπτωση ενδοβαλκανικής σύρραξης. Θα άλλαζε, μόνο αν οι τέσσερις σύμμαχοι συμφωνούσαν να επεκταθεί ο στρατηγικός και επιχειρησιακός σχεδιασμός τους και σε άλλες πιθανές περιπτώσεις πολέμου. Στις αρχές του 1939 κάτι τέτοιο φάνταζε εξαιρετικά δύσκολο. Η στάση του Stojadinovic έναντι της Βαλκανικής Συνεννόησης λειτουργούσε τόσο αποτρεπτικά, ώστε ο Μεταξάς φοβόταν ότι η Γιουγκοσλαβία θα ήταν αρνητική στην ανανέωση του Βαλκανικού Συμφώνου, που σύντομα θα εξέπνεε. Ο έλληνας πρωθυπουργός πληροφορήθηκε με ικανοποίηση την πτώση του Stojadinovic τον Φεβρουάριο 1939 και λίγες μέρες αργότερα επισκέφθηκε την Γιουγκοσλαβία, έπειτα από πρόσκληση του Αντιβασιλέα Παύλου. Ο Παύλος αποκάλυψε ότι ο Kioseivanon πρότεινε στον Stojadinovic τον διαμελισμό της βόρειας Ελλάδας, με την Γιουγκοσλαβία να αποκτά τη Θεσσαλονίκη και τη Βουλγαρία να επεκτείνεται στη Θράκη. Ο Παύλος δήλωσε ότι απέρριψε με αγανάκτηση τις βουλγαρικές προτάσεις και διαβεβαίωσε τον Μεταξά για την προσήλωση του στο Βαλκανικό Σύμφωνο⁶⁵.

Η κατάληψη της Αλβανίας από τον ιταλικό στρατό τον Απρίλιο 1939 ανέτρεψε τα δεδομένα στα Βαλκάνια. Προέκυψε η ανάγκη περαιτέρω επαφών μεταξύ της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας, εφόσον αυτές οι χώρες επηρεάζονταν άμεσα από την προκειμένη εξέλιξη. Η αρχή έγινε στις 3 Μαΐου 1939 όταν ο Simonic, Αρχηγός του γιουγκοσλαβικού Επιτελείου, προώθησε στον Παπάγο, μέσω του Έλληνα στρατιωτικού ακολούθου στο Βελιγράδι, προτάσεις για στενότερη συνεργασία των δύο επιτελείων, σε ενδεχόμενο ιταλικής επίθεσης. Στις 8 Μαΐου ο Παπάγος απάντησε ότι ήταν σύμφωνος, υποστηρίζοντας, ωστόσο, ότι προτού ξεκινήσουν οι επιτελικές επαφές οι δύο κυβερνήσεις όφειλαν να συμφωνήσουν σε πολιτική βάση, από την οποία θα απέρρεε και η στρατιωτική συνεργασία. Το γιουγκοσλαβικό επιτελείο δεν απέστειλε απάντηση⁶⁶.

Εκείνη την περίοδο υπήρχαν φήμες, ότι η Ιταλία προετοίμαζε επίθεση εναντίον της Γιουγκοσλαβίας. Συνεπώς, ήταν απολύτως λογικό για τη Γιουγκοσλαβία, να

⁶⁴ Κορόζης, ό.π., σ. 411-412. Είχε αποφασιστεί άλλη μία συνάντηση των Αρχηγών των Επιτελείων για το φθινόπωρο του 1939 στο Βελιγράδι, αλλά ματαιώθηκε, έπειτα από πρόταση του γιουγκοσλαβικού επιτελείου εξαιτίας της εκρήξεως του πολέμου.

⁶⁵ Μεταξάς, ό.π., σ. 351-354.

⁶⁶ Για τις προτάσεις Simonic και την απάντηση Παπάγου βλ. Παπάγος, *Πόλεμος...*, σ. 37-38.

προσπαθήσει να εξασφαλίσει τη στρατιωτική βοήθεια της Ελλάδας. Όμως, για να πετύχει αυτήν την εξασφάλιση, η Γιουγκοσλαβία όφειλε να εγγυηθεί την στρατιωτική της συνδρομή στην Ελλάδα σε παρόμοιο ενδεχόμενο, κάτι που φάνηκε ότι ήταν απρόθυμη να πραγματοποιήσει. Το ίδιο συνέβη και στις αρχές του 1940, όταν αναθερμάνθηκαν ξανά οι φήμες για ιταλική επίθεση στη Γιουγκοσλαβία. Ο γιουγκοσλάβος πρεσβευτής ρώτησε τον Μεταξά αν η Ελλάδα θα βοηθούσε στρατιωτικά τη χώρα του και έλαβε την απάντηση ότι θα το έκανε, υπό την προϋπόθεση να αναλάβει την ίδια υποχρέωση η Γιουγκοσλαβία έναντι της Ελλάδος⁶⁷.

Η τελευταία προσπάθεια για την ισχυροποίηση της Βαλκανικής Συνεννόησης έλαβε χώρα κατά την 8^η σύνοδο του Μονίμου Συμβουλίου στο Βελιγράδι μεταξύ 2 και 4 Φεβρουαρίου 1940. Ο Μεταξάς, έπειτα από πρόταση του Παπάγου, εισηγήθηκε την επέκταση των υποχρεώσεων των βαλκάνιων συμμάχων, ώστε αυτές να δύνανται να αντιμετωπίσουν ενωμένες οποιαδήποτε εξωβαλκανική απειλή. Οι υπόλοιπες χώρες, εν όψει του κινδύνου επέκτασης του πολέμου στη Βαλκανική, αρχικά συμφώνησαν με την ελληνική πρόταση, υπό τον όρο ότι δεν θα προχωρούσαν σε μία έγγραφη τροποποίηση των διατάξεων του Συμφώνου της Βαλκανικής Συνεννόησης. Ο λόγος ήταν ο φόβος παρεξηγήσεων με άλλα κράτη. Γι' αυτό αποφασίστηκε οι συνεννοήσεις που θα πραγματοποιούνταν να κρατηθούν μυστικές. Αυτές θα λάμβαναν χώρα στην Αθήνα μέσω των στρατιωτικών ακολούθων της κάθε χώρας⁶⁸.

Στις 14 Φεβρουαρίου ο Παπάγος απέστειλε αναφορά στον Μεταξά παρουσιάζοντας το γενικό πλαίσιο, στο οποίο θα κινούνταν οι σύμμαχοι σε περίπτωση επέκτασης του πολέμου στη Βαλκανική. Ωστόσο, φάνηκε να είχε ενδοιασμούς αναφορικά με το εάν ήταν εφικτή μια στρατιωτική συνεργασία των τεσσάρων χωρών, δίχως πρώτα να το έχουν αποφασίσει οι κυβερνήσεις τους. Επομένως, ζήτησε από τον Μεταξά να πιέσει τις άλλες κυβερνήσεις, ώστε αυτές να δεσμευτούν ότι, ανεξαρτήτως των περιστάσεων, η στρατιωτική συνεργασία τους θα ήταν εξασφαλισμένη. Ο Μεταξάς συμφώνησε και έσπευσε να συναντήσει τον Παπάγο, για να καθορίσουν σε πρακτικό επίπεδο τους τρόπους αντιμετώπισης της επέκτασης του πολέμου στα Βαλκάνια. Η συνάντηση έλαβε χώρα στις αρχές Μαρτίου. Μετά την ολοκλήρωση της, ο Μεταξάς ζήτησε από τον Παπάγο να συντάξει γραπτή έκθεση, η οποία θα γνωστοποιούνταν στους στρατιωτικούς

---

⁶⁷ Αλέξανδρος Εδιπίδης, *Μεγάλη εικονογραφημένη ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941*, Αθήνα 1954, σ. 83.

⁶⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 11. Ο Μεταξάς σε συνομιλία με τον αμερικάνο πρέσβη MacVeagh, δήλωσε ότι το Βαλκανικό Σύμφωνο μπορούσε να γίνει ένα ισχυρό εμπόδιο στην επιθετικότητα της Γερμανίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Επίσης, δήλωσε ότι η Ελλάδα και η Τουρκία είχαν την υποχρέωση να σπεύσουν σε βοήθεια των βόρειων συμμάχων τους ανεξαρτήτως της βουλγαρικής στάσης. Από τα παραπάνω, φαίνεται ότι ο Μεταξάς ήταν πραγματικά διατεθειμένος να ποντάρει στη Βαλκανική Συνεννόηση, αν φυσικά κατάφερε να φέρει σε εγγύτητα τα υπόλοιπα μέλη της. Βλ. John Iatrides (ed.), *Ambassador MacVeagh Reports, Greece: 1933-1947*, Princeton 1980, σ. 189-190.

ακολουθούς των βαλκάνιων συμμάχων στο συμμαχικό συμβούλιο, όποτε αυτό συνεργόταν⁶⁹.

Ο Παπάγος με τους συνεργάτες του συνέταξαν μια εκτενή και λεπτομερέστατη μελέτη σχετικά με τις επιχειρήσεις, που θα λάμβαναν χώρα στη Βαλκανική σε περίπτωση επέκτασης του πολέμου⁷⁰, και στις 23 Μαρτίου ζήτησε από το υπουργείο Εξωτερικών να ενημερώσει τις συμμαχικές κυβερνήσεις ότι ήταν έτοιμος να συνεργαστεί με τα επιτελεία τους, όπως είχε συμφωνηθεί στο Βελιγράδι⁷¹. Όμως, οι συμμαχικές χώρες δεν ανταποκρίθηκαν και τα ελληνικά σχέδια έμειναν στα χαρτιά.

Με αυτόν τον τρόπο, τερματίστηκε η τελευταία απόπειρα δημιουργίας ενός βαλκανικού συνασπισμού, ικανού να εξασφαλίσει στην Ελλάδα τη στρατιωτική συνδρομή, προκειμένου να αμυνθεί αποτελεσματικά έναντι εξωτερικών κινδύνων. Η κάθε χώρα της Βαλκανικής Συνεννόησης ακολούθησε τον δρόμο της και η Ελλάδα ήταν πλέον αναγκασμένη να στηριχθεί αποκλειστικά στις δικές της δυνάμεις για την άμυνα της.

---

⁶⁹ Κορόζης, ό.π., σ. 581-584.

⁷⁰ Για τη μελέτη Παπάγου βλ. Παραπάνω σ. 15-16.

⁷¹ Αρχείο ΔΙΣ Φ.721/Δ: Παπάγος προς Μεταξά, αρ. 115342, «Περί της επαφής των επιτελείων της Βαλκανικής Συνεννοήσεως», 23 Μαρτίου 1940.

III) Τουρκία

Η προσέγγιση της Ελλάδας με την Τουρκία ήταν μια διαδικασία που ξεκίνησε επί πρωθυπουργίας Ελ. Βενιζέλου και συνεχίστηκε από όλες τις διάδοχες κυβερνήσεις καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '30. Η αρχή έγινε με την υπογραφή του «Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας» στις 30 Οκτωβρίου 1930⁷². Η κίνηση αυτή θεωρήθηκε ότι έθετε οριστικά στο παρελθόν το ψυχρό κλίμα μεταξύ των δύο χωρών και άνοιγε νέες προοπτικές για μελλοντική φιλία και συνεργασία.

Τρία χρόνια αργότερα, στις 14 Σεπτεμβρίου 1933, οι δύο κυβερνήσεις υπέγραψαν το «Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Εγκάρδιας Συνεννόησης», το οποίο παρείχε εγγύηση ως προς το απαραβίαστο των κοινών τους συνόρων. Η εγγύηση αφορούσε τα ελληνοβουλγαρικά και τα τουρκοβουλγαρικά σύνορα στη Θράκη και δεν επεκτάθηκε στα κοινά ναυτικά σύνορα τους στο Αιγαίο, υπό το φόβο μιας ιταλικής αντίδρασης. Επιπλέον, οι δύο χώρες δεσμεύτηκαν να συμβουλευούνται η μία την άλλη σε θέματα κοινού ενδιαφέροντος και να ακολουθήσουν μια πολιτική φιλίας, κατανόησης και συνεργασίας⁷³.

Επόμενο βήμα για την μακροχρόνια εξασφάλιση της ειρήνης και της φιλίας μεταξύ των δύο χωρών, αλλά και των βαλκανικών χωρών γενικότερα, ήταν η υπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου μεταξύ Ελλάδας, Τουρκίας, Γιουγκοσλαβίας και Ρουμανίας τον Φεβρουάριο 1934. Το σύμφωνο θα έφερνε πιο κοντά την Τουρκία με τις βαλκανικές χώρες, γεγονός που ωφελούσε την Ελλάδα από τη στιγμή που θα την εξασφάλιζε έναντι ενδεχόμενων βουλγαρικών διεκδικήσεων.

Απόδειξη του θετικού κλίματος στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών ήταν η στάση που κράτησε η Τουρκία, έπειτα από το ξέσπασμα του κινήματος των βενιζελικών αξιωματικών την 1^η Μαρτίου 1935. Τουρκικές δυνάμεις συγκεντρώθηκαν και προωθήθηκαν στην Ανατολική Θράκη, εμποδίζοντας έτσι τη Βουλγαρία να εκμεταλλευτεί προς όφελος της την τραγική στρατιωτική κατάσταση της Ελλάδας⁷⁴.

Η πολιτική αυτή συνεχίστηκε από τον Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος, όταν ανέλαβε ως υπηρεσιακός αρχικά, πρωθυπουργός της Ελλάδας τον Απρίλιο 1936, προσπάθησε να εξελίξει περισσότερο την λεγόμενη ελληνοτουρκική φιλία. Σε αυτό συνέβαλε η τεταμένη κατάσταση στην Αν. Μεσόγειο, εξαιτίας του επιθετικού πολέμου της Ιταλίας στην Αιθιοπία, που βρισκόταν σε εξέλιξη, και της επιδείνωσης των σχέσεων μεταξύ της Ιταλίας και της Μεγάλης Βρετανίας. Η Τουρκία, εν μέσω της γενικής κατάστασης, εκδήλωσε τις προθέσεις της για την αναθεώρηση ορισμένων διατάξεων

⁷² Πιπινέλης, ό.π., σ. 53-54.

⁷³ «Σύμφωνον Εγκαρδίου Συνεννοήσεως της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1933» όπως παρατίθεται στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Προπαρασκευή...*, σ.160.

⁷⁴ Alexis Alexandris, "Turkish policy towards Greece during the Second World War and it's impact on Greek-Turkish Détente", *Balkan Studies*, Vol. 23 (1), 1982, σ. 163.

της συνθήκης της Λωζάννης, με σκοπό να θέσει υπό τον πλήρη έλεγχο της τα Στενά. Η συνθήκη της Λωζάννης προέβλεπε ότι τα Δαρδανέλια και ο Βόσπορος, μαζί με τα τουρκικά νησιά Ίμβρο, Τένεδο και τα ελληνικά Λήμνο, Σαμοθράκη, θα ήταν αποστρατικοποιημένα. Επιπλέον, η διέλευση των πλοίων από τα Στενά θα ήταν ελεύθερη και η επιτήρηση των συμφωνηθέντων θα γινόταν από μια Διεθνή Επιτροπή⁷⁵.

Την άνοιξη του 1936 η Τουρκία προσέγγισε την Ελλάδα ζητώντας την στήριξη της στην επερχόμενη Συνδιάσκεψη του Μοντρέ, τονίζοντας ότι και αυτή θα έβγαине ωφελημένη από μια πιθανή αναθεώρηση του υφισταμένου καθεστώτος. Επρόκειτο για την επαναστρατιωτικοποίηση της Λήμνου και της Σαμοθράκης, για την οποία η Τουρκία δε θα είχε κανένα πρόβλημα από τη στιγμή που θα αποκόμιζε όσα ζητούσε στα Στενά⁷⁶. Εξάλλου, η στρατικοποίηση των Στενών και των νησιών του Βορειοανατολικού Αιγαίου συνέφερε και τους δύο συμμάχους, διότι τους ισχυροποιούσε στην ευρύτερη περιοχή, όπου ο κίνδυνος της ιταλικής απειλής παρέμενε σημαντικός. Ωστόσο, αυτό δεν ήταν αρκετό για την Ελλάδα, η οποία παρέμενε εκτεθειμένη στο Αιγαίο. Με βάση το άρθρο 13 της Συνθήκης της Λωζάννης η Ελλάδα είχε υποχρεωθεί να εφαρμόσει μερική αποστρατιωτικοποίηση στα νησιά Μυτιλήνη, Χίο, Σάμο και Ικαρία, όπου της είχε απαγορευτεί να τα οχυρώσει ή να εγκαταστήσει σε αυτά ναυτικές βάσεις⁷⁷.

Ο Μεταξάς έθιξε το θέμα στον τούρκο υπουργό Εξωτερικών, Rusdi Aras, αλλά έλαβε την απάντηση, ότι το ζήτημα των παραπάνω νησιών ήταν διαφορετικό και έπρεπε να συζητηθεί χωριστά στο μέλλον. Ο έλληνας πρωθυπουργός δεν πίεσε περαιτέρω το ζήτημα και αρκέστηκε στα ήδη συμφωνημένα⁷⁸. Έτσι, παρείχε τη στήριξη της Ελλάδας στα αιτήματα της Τουρκίας και εξασφάλισε μια κοινή δήλωση των βαλκανικών ετέρων, Γιουγκοσλαβίας και Ρουμανίας, ότι υποστηρίζουν το αίτημα της Τουρκίας υπό την προϋπόθεση, ότι η Τουρκία θα τους συμβουλευόταν σε κάθε περίπτωση πριν κλείσει τα Δαρδανέλια, ώστε τα μέτρα που θα λαμβάνονταν να αποφασίζονταν από κοινού.

---

⁷⁵ Για ολόκληρο το κείμενο της Συνθήκης βλ. Carnegie Endowment for International Peace, *The Treaties of Peace, 1919-1923*. Vol. II, σ. 959-1022 (New York, 1924).

⁷⁶ Θεόφιλος Χατζηγεωργίου, *Οι Ελληνοτουρκικές σχέσεις στον στρατιωτικό τομέα 1930-1955*, (ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία κατατεθειμένη στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη 2005, σ. 84.

⁷⁷ Χουσεΐν Παζαρτζί, *Το Καθεστώς Αποστρατιωτικοποίησης των Νησιών του Ανατολικού Αιγαίου*, Αθήνα 1989, σ. 25-26.

⁷⁸ Το ζήτημα των τεσσάρων νησιών έμεινε μετέωρο και μεταπολεμικά δημιούργησε προβλήματα στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών. Παραμένει αμφίβολο σε πιο βαθμό μπορούσε να πιέσει ο Μεταξάς για μια ευνοϊκή κατάληξη του προβλήματος. Δεν πρέπει να λησμονείται ότι εκείνη την περίοδο ο Μεταξάς ήταν υπηρεσιακός πρωθυπουργός, άρα χωρίς εσωτερική ισχύ για να ακολουθήσει αποφασιστική πολιτική. Όμως, ο σημαντικότερος λόγος φαίνεται να ήταν η απροθυμία της Μ. Βρετανίας να προχωρήσει κάτι τέτοιο, γεγονός που καταδίκασε την όλη προσπάθεια. Βλ. Γιάννης Πικρός, *Τουρκικός επεκτατισμός: από το μύθο της ελληνοτουρκικής φιλίας στην πολιτική για την αστυνόμευση των Βαλκανίων: 1930-1943*, Αθήνα 1996, σ. 52-55.

Η Σύμβαση του Μοντρέ υπεγράφη από όλα τα κράτη, που είχαν υπογράψει και τη Συνθήκη της Λωζάννης, εκτός της Ιταλίας⁷⁹, στις 20 Ιουλίου 1936 και τέθηκε σε ισχύ στις 6 Νοεμβρίου 1936⁸⁰. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι η Λήμνος και η Σαμοθράκη δεν αναγράφτηκαν ονομαστικά στη σύμβαση. Αυτό δεν εμπόδισε την ελληνική κυβέρνηση να προχωρήσει στον επανεξοπλισμό των δύο νησιών, όπως είχε συμφωνηθεί. Τα νησιά απέκτησαν καθεστώς επιτηρούμενης ζώνης με Βασιλικό Διάταγμα στις 3 Απριλίου 1937⁸¹.

Η περαιτέρω συνεργασία μεταξύ των δύο χωρών προωθήθηκε, έπειτα από την υπογραφή του Συμφώνου Αιώνιας Φιλίας μεταξύ της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας τον Ιανουάριο 1937. Όταν ο Ismet Inonu επισκέφτηκε την Αθήνα στις 25 Μαΐου 1937, μετέφερε μήνυμα του Kemal Ataturk, που δήλωνε ότι τα σύνορα των συμμάχων βαλκανικών χωρών αποτελούσαν ενιαίο σύνορο και όσοι θα είχαν βλέψεις σε αυτά «θα εκτίθονταν στις καυστικές ακτίνες του ηλίου». Ο Μεταξάς ανταπέδωσε απαντώντας ότι το ελληνικό έθνος έτρεφε βαθιά και αμετάβλητη φιλία για την Τουρκία⁸².

Η ελληνική ηγεσία έβλεπε ως φυσικό επακόλουθο την επισφράγιση των πολύ φιλικών σχέσεων των δύο χωρών με μια στρατιωτική συμφωνία. Όμως, η τουρκική πλευρά είχε άλλα σχέδια. Ο Υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας Rusdi Aras ήλθε στην Αθήνα τον Φεβρουάριο 1937 για την 5^η Σύνοδο του Μόνιμου Συμβουλίου της Βαλκανικής Συνεννόησης και ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση να συνεννοηθούν τα επιτελεία Ελλάδας και Τουρκίας, με σκοπό την επέκταση των τουρκικών οχυρωματικών έργων για την κάλυψη της Αδριανούπολης σε ελληνικό έδαφος⁸³.

Το αίτημα του Rusdi Aras ακολουθήθηκε από μια βραχεία επιστολή του Fevzi Cakmak, Αρχηγού του Τουρκικού Γενικού Επιτελείου Στρατού, με την οποία ζητούσε την ελληνική συνδρομή στις τουρκικές εργασίες στην ευρύτερη περιοχή της Αδριανούπολης. Έπειτα από την έγκριση της ελληνικής κυβέρνησης, ο Αρχηγός του ΓΕΣ απέστειλε στην Άγκυρα, κατά τα τέλη Μαρτίου 1937, τον αντισυνταγματάρχη Μηχανικού Κανελλόπουλο Κωνσταντίνο, Διευθυντή του III/B Τμήματος (Οχυρώσεως) του ΓΕΣ, με εντολή να διερευνήσει τα τουρκικά σχέδια. Ο Κανελλόπουλος ήρθε σε επαφή με αρμόδιους αξιωματούχους του τουρκικού ΓΕΣ, οι οποίοι του κατέθεσαν ορισμένες προφορικές προτάσεις. Αυτές τις προτάσεις, ο

---

⁷⁹ Η Ιταλία δεν έστειλε αντιπρόσωπο στο Μοντρέ αλλά απλό παρατηρητή. Ο λόγος ήταν η συμμετοχή της Τουρκίας στις κυρώσεις της ΚτΕ έναντι της Ιταλίας. Τελικά, η Ιταλία υπέγραψε τη Σύμβαση στις 2 Μαΐου 1938, βλ. Frank Weber, *Ο επιτήδειος ουδέτερος: η τουρκική πολιτική κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1989, σ. 33.

⁸⁰ Για το κείμενο της Σύμβασης του Μοντρέ βλ. League of Nations, *Treaty Series*, Vol. 173 (1936 – 1937), σ.214-241.

⁸¹ Αλέξης Αλεξανδρής, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1923-1954» στο Αλ. Αλεξανδρής, Θ. Βερέμης, κ.ά., *Οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1987*, Αθήνα 1988, σ. 82. Για το καθεστώς επιτηρούμενης ζώνης βλ. Παρακάτω σ. 78.

⁸² Μεταξάς, ό.π., σ. 275.

⁸³ Παπάγος, ό.π., σ. 18.

Κανελλόπουλος τις υπέβαλε γραπτώς στον Παπάγο με υπόμνημα του τον Απρίλιο 1937⁸⁴.

Ο Παπάγος μελέτησε τις τουρκικές προτάσεις και τις προώθησε στον Μεταξά στις 29 Απριλίου 1937. Συνοπτικά οι τουρκικές προτάσεις ανέφεραν τα εξής: οι Τούρκοι διέκριναν ότι το αδύναμο σημείο στην άμυνα της Αδριανούπολης βρισκόταν στα δυτικά της πόλης, εξαιτίας της εδαφικής εγγύτητας με τα ελληνικά σύνορα, και έτσι δεν υπήρχε το απαραίτητο βάθος, ώστε να κατασκευαστεί οχυρωματική αμυντική γραμμή πιο μακριά. Για να λυθεί αυτό το πρόβλημα, αιτήθηκαν από την ελληνική πλευρά να συμφωνήσει στην κατασκευή οχυρωματικών έργων στο εθνικό της έδαφος με δικά της μέσα και να τα επανδρώσει με ελληνικές δυνάμεις, ούτως ώστε να δημιουργηθεί ένα αναπόσπαστο ελληνοτουρκικό οχυρωματικό μέτωπο. Τα πλεονεκτήματα που αυτό θα παρείχε ήταν τα εξής: α) εξασφάλιση ευνοϊκής βάσης εξόρμησης κατά μήκος των ποταμών Έβρου και Άρδα, β) απειλή πλευροκόπησης των Βουλγάρων, γ) παροχή ασφαλούς καταφυγίου στις ελληνικές δυνάμεις του Έβρου και δ) απασχόληση 4 – 5 βουλγαρικών μεραρχιών. Το μέτωπο θα αποτελούνταν από διπλό προγεφύρωμα στηριζόμενο από μόνιμα οχυρά, τα οποία θα απείχαν μεταξύ τους από 2 έως 4 χιλιόμετρα, ενώ στο ενδιάμεσο των οχυρών θα κατασκευάζονταν έργα εκστρατείας⁸⁵. Η κάθε πλευρά εν καιρώ ειρήνης θα διέθετε για τη φύλαξη των οχυρών από μία μεραρχία πεζικού με μεραρχιακό πυροβολικό, ένα σύνταγμα βαρέος πυροβολικού των 4 μοιρών και ένα σύνταγμα πολυβόλων από 12 πολυβολαρχίες. Σε περίπτωση πολέμου, στις παραπάνω δυνάμεις θα προσθέτονταν από μία μεραρχία πεζικού για κάθε χώρα, ώστε να υπάρχουν 4 ετοιμοπόλεμες μεραρχίες, για να αναλάβουν όχι μόνο αμυντικές αλλά και επιθετικές ενέργειες⁸⁶.

Ο Παπάγος, μαζί με τις τουρκικές προτάσεις, υπέβαλε στην κυβέρνηση και ένα υπόμνημα, στο οποίο μελέτησε τις ανωτέρω προτάσεις στα πλαίσια αφενός μιας ενέργειας της Βαλκανικής Συνεννόησης εναντίον της Βουλγαρίας και αφετέρου μιας αμιγώς αντίστοιχης ελληνοτουρκικής. Στα πλαίσια της Βαλκανικής Συνεννόησης ο Παπάγος απέκλειε το ενδεχόμενο βουλγαρικής επίθεσης εναντίον της Αν. Θράκης, όπου οι Τούρκοι διατηρούσαν 5 μεραρχίες πεζικού, μια ενισχυμένη μεραρχία ιππικού και το φρούριο των Σαράντα Εκκλησιών. Αντιθέτως, πίστευε ότι οι πιθανότεροι στόχοι των Βούλγαρων θα ήταν είτε η Θεσσαλονίκη είτε η γιουγκοσλαβική Νύσσα. Συνεπώς, δεν θα ήταν συνετό να δεσμεύσουν τόσες πολλές δυνάμεις στα ελληνοτουρκικά σύνορα, από τη στιγμή που αυτές θα ήταν άκρως απαραίτητες σε άλλα σημεία. Στα πλαίσια μια κοινής ελληνοτουρκικής ενέργειας, ο Παπάγος έθεσε ως απαραίτητη προϋπόθεση την υπογραφή μιας στρατιωτικής συμφωνίας μεταξύ των

---

⁸⁴ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.761/ΣΤ: Κανελλόπουλος προς ΓΕΣ, «Απόρρητη έκθεση, Έκθεσις αποστολής Αντ/ρχου Κανελλοπούλου κατόπιν υπ' αριθ. Α.Π. 39418 / 24-3-37 διαταγής Υ.Σ. (Γ.Ε.Σ.)», 10 Απριλίου 1937.

⁸⁵ Για την ορολογία της οχύρωσης βλ. Παρακάτω σ. 69 (υπ. 191).

⁸⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ78: Παπάγος προς Μεταξά, αρ. 39503, «Προτάσεις τουρκικού επιτελείου δια την οχύρωσιν της Αδριανουπόλεως», 29 Απριλίου 1937.

δύο χωρών. Σε καθαρά επιχειρησιακό επίπεδο, ο Αρχηγός του ΓΕΣ πίστευε ότι η Ελλάδα ήταν περισσότερο ευάλωτη σε βουλγαρική επίθεση, λόγω της εγγύτητας των συνόρων προς ζωτικά κέντρα της Ελλάδας, όπως η Καβάλα και η Θεσσαλονίκη. Γι' αυτόν το λόγο ήταν πιθανότερο η Βουλγαρία να κρατήσει αμυντική στάση προς την Τουρκία και να επιτεθεί στην Ελλάδα. Τέλος, θεώρησε υπερβολικές τις δυνάμεις, τις οποίες η Τουρκία πρότεινε να διατεθούν στην οχυρωμένη τοποθεσία, και υποπτεύθηκε ότι αυτή σκόπευε να απασχολήσει τις δυνάμεις της αλλού και επιχειρούσε να πετύχει μεγαλύτερη συνδρομή των ελληνικών δυνάμεων σε εκείνο το μέτωπο, με σκοπό να εξασφαλίσει την άμυνα της Αν. Θράκης με τις ελάχιστες δυνατές τουρκικές δυνάμεις⁸⁷.

Η κυβέρνηση συμφώνησε ότι έπρεπε να δοθεί προτεραιότητα στις προσπάθειες για τη σύναψη στρατιωτικής σύμβασης με την Τουρκία. Οι πρώτες επαφές ξεκίνησαν στις 26 Αυγούστου 1937 στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο Αλέξανδρος Παπάγος είχε μεταβεί για την παρακολούθηση μεγάλων στρατιωτικών ασκήσεων του τουρκικού στρατού. Ο Fevzi Cakmak φαινόταν να συμερίζεται την άποψη του έλληνα ομολόγου του⁸⁸.

Στις 2 Οκτωβρίου 1937 ο Cakmak στάλθηκε στην Αθήνα για τις διαπραγματεύσεις. Αυτές συνεχίστηκαν στην Άγκυρα, όταν μετέβη εκεί ο Μεταξάς, μεταξύ 18 και 23 του ίδιου μήνα. Επιστρέφοντας, ο Μεταξάς ενημέρωσε τον Παπάγο ότι είχε αποφασιστεί πολιτική συνεργασία μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας απεριόριστου χρονικής διάρκειας και ανεξαρτήτως της ανανέωσης ή μη του Βαλκανικού Συμφώνου, που έληγε το 1941, και τον εξουσιοδότησε να συνεννοηθεί με τον Τούρκο Στρατάρχη για την οχύρωση της Αδριανούπολης⁸⁹.

Αρχικά, οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν στην υπογραφή του πρωτοκόλλου της Άγκυρας στις 7 Νοεμβρίου 1937, κατά την σύσκεψη των Επιτελαρχών των κρατών της Βαλκανικής Συνεννόησης. Αυτό προέβλεπε τη μελέτη μιας οχυρωμένης τοποθεσίας στην Αδριανούπολη από μόνιμα έργα, αντοχής σε συστηματική βολή των 220 χιλιοστών και με αποθέματα αυτάρκειας 30 ημερών. Η μελέτη θα πραγματοποιούνταν από μια μικτή ελληνοτουρκική επιτροπή⁹⁰. Η επιτροπή εργάστηκε από τις 8 ως τις 20 Δεκεμβρίου και συνέταξε μια προκαταρκτική μελέτη, η οποία κοινοποιήθηκε στα δύο επιτελεία⁹¹.

---

⁸⁷ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ78: Παπάγος προς Μεταξά, αρ. 39503, «Υπόμνημα επί της προτεινομένης παρά του τουρκικού επιτελείου οχυρώσεως της Αδριανουπόλεως», 29 Απριλίου 1937.

⁸⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 12.

⁸⁹ Κοραντής, ό.π., σ. 820.

⁹⁰ Η επιτροπή αποτελούνταν από τους: υποστράτηγο Ζωϊόπουλο Χρ., συνταγματάρχη Πεζικού Γεωργούλη Σπ., αντισυνταγματάρχη Πυροβολικού Λέγγερη Α. και αντισυνταγματάρχη Μηχανικού Κανελλόπουλο Κ. για την ελληνική πλευρά, ενώ από την τουρκική συμμετείχαν: ο Επιθεωρητής Μηχανικού και αριθμός αξιωματικών του Μεγάλου Γενικού Τουρκικού Επιτελείου και της Επιθεωρήσεως Μηχανικού.

⁹¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οχύρωση της παραμεθορίου ζώνης 1937-1940*, Αθήνα 1956, σ. 39 (Το βιβλίο εκδόθηκε με το χαρακτηρισμό «εμπιστευτικό» και η πρόσβαση σε αυτό, έπειτα από τον αποχαρακτηρισμό του, γίνεται αποκλειστικά στη βιβλιοθήκη της ΔΙΣ και είναι περιορισμένη).

Ο Παπάγος δεν έμεινε ικανοποιημένος από την προκαταρκτική μελέτη. Προτού αναχωρήσει η επιτροπή για την Κωνσταντινούπολη, όπου συνήλθε για πρώτη φορά στις αρχές Δεκεμβρίου, ο Αρχηγός του ΓΕΣ είχε δώσει λεπτομερείς οδηγίες στην ελληνική αντιπροσωπεία, βάσει των οποίων ζητούσε πάσα δυνατή οικονομία χρήματος, υλικών και δυνάμεων. Το τελευταίο δεν κατέστη εφικτό, διότι η τουρκική πλευρά πίεζε για πολλά περισσότερα. Το πρακτικό της επιτροπής που έφτασε στο ΓΕΣ υπολόγιζε τις ελληνικές δαπάνες στα 600 εκ. για τις κατασκευές και στο 1 δις για τον εξοπλισμό τους. Το ποσό ήταν υπερβολικά μεγάλο για τις ελληνικές δυνατότητες⁹².

Εκτός του τεράστιου κόστους, η συμφωνία για την κατασκευή της παραπάνω οχύρωσης δεν συνέφερε την Ελλάδα ούτε από πολιτική ούτε από στρατιωτική οπτική. Εάν οι Βούλγαροι επιτίθονταν εναντίον της Τουρκίας στα τουρκοβουλγαρικά σύνορα, η Ελλάδα δεν είχε την υποχρέωση να σπεύσει προς βοήθεια της Τουρκίας. Όμως, σε περίπτωση υπεράσπισης μιας τέτοιας κοινής οχυρωματικής γραμμής, μια βουλγαρική επίθεση θα ενέπλεκε αυτομάτως σε πόλεμο και την Ελλάδα αφού τη γραμμή αυτή θα υπερασπίζονταν από κοινού Έλληνες και Τούρκοι. Εν ολίγοις, οι Τούρκοι εξασφάλιζαν ότι σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης θα είχαν πάντοτε την Ελλάδα ως σύμμαχο. Αντιθέτως, αυτοί θα ήταν απολύτως ασφαλείς σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης σε ελληνικά εδάφη, διότι οι Βούλγαροι δεν ήταν υποχρεωμένοι να περάσουν την οχύρωση της Αδριανούπολης, για να επιτεθούν. Έτσι, οι Τούρκοι το μόνο που θα είχαν να κάνουν ήταν να αφοπλίσουν τις ελληνικές φρουρές στον ελληνικό τομέα και να πάρουν τον έλεγχο ολόκληρης της οχυρωματικής γραμμής, κερδίζοντας πρώτον την αμυντική τους κάλυψη από τα δυτικά και δεύτερον την ουδετερότητα τους βάσει των συνθηκών που είχαν υπογράψει⁹³.

Εντωμεταξύ, οι διπλωματικές επαφές μεταξύ των δύο χωρών κατέληξαν σε μια πολιτική συμφωνία. Στις 27 Απριλίου 1938 υπογράφηκε στην Αθήνα η Πρόσθετος Συνθήκη στην ελληνοτουρκική Συνθήκη Φιλίας, Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας της 30^{ης} Οκτωβρίου 1930 και της ελληνοτουρκικής Συμφωνίας Εγκάρδιας Συνεννοήσεως της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1933. Το υπ' αρ. 1 άρθρο της συνθήκης προέβλεπε ότι, αν το ένα από τα δύο Συμβαλλόμενα Μέρη δεχόταν επίθεση από μια ή περισσότερες δυνάμεις, τότε το άλλο είχε την υποχρέωση να υπερασπιστεί την ουδετερότητα του, αντιτιθέμενο με τα όπλα αν χρειαστεί, ώστε η μία ή οι περισσότερες δυνάμεις να μην μπορέσουν να χρησιμοποιήσουν το έδαφος του για μεταφορά στρατού, όπλων, πολεμοφοδίων ή για την προμήθεια τροφίμων, ζώων και λοιπών, ή τέλος για τη διάβαση υποχωρούντος στρατού ή για την άσκηση

---

⁹² Οι τουρκικές δαπάνες άγγιζαν τα 5 δις. δρχ. εκ των οποίων τα 2 για τις κατασκευές και τα υπόλοιπα 3.5 για τον εξοπλισμό. Συνυπολογίζοντας και τις ελληνικές δαπάνες, το συνολικό ποσό για την οχύρωση της Αδριανουπόλεως ήταν περίπου 7.1 δις. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ78: Παπάγος προς Μεταξά, αρ. 71566, «Συμπληρωματικό υπόμνημα επί της οχυρώσεως της Αδριανουπόλεως», 31 Ιανουαρίου 1939, σ. 9-12.

⁹³ Κορόζης, ό.π., σ. 296-297.

στρατιωτικών αναγνωρίσεων στο έδαφος αυτού. Το υπ' αρ. 2 άρθρο ανέφερε ότι, αν ένα από τα Συμβαλλόμενα Μέρη υφίστατο επίθεση από μία ή περισσότερες δυνάμεις, το έτερο συμβαλλόμενο μέρος θα κατέβαλε κάθε προσπάθεια για τη διευθέτηση της κατάστασης. Εάν παρ' όλες τις προσπάθειες ο πόλεμος απέβαινε τετελεσμένο γεγονός, τα δύο Συμβαλλόμενα Μέρη αναλάμβαναν την υποχρέωση, να εξετάσουν από κοινού την κατάσταση και να καταλήξουν σε λύση σύμφωνη με τα συμφέροντα αυτών. Το υπ' αρ. 3 άρθρο δήλωνε ότι τα Συμβαλλόμενα Μέρη ήταν υποχρεωμένα να αποτρέψουν στο έδαφος τους τον σχηματισμό ή την παραμονή οργανώσεων, οι οποίες είχαν σκοπό τη διατάραξη της ειρήνης και της ασφάλειας του άλλου κράτους ή την αλλαγή της κυβέρνησης του. Το ίδιο ίσχυε για την παραμονή προσώπων ή ομάδων, που είχαν προθέσεις να αγωνισθούν μέσω προπαγάνδας ή άλλου μέσου εναντίον του άλλου κράτους. Με το υπ' αρ. 4 άρθρο οι δύο χώρες συμφωνούσαν ότι οι αμοιβαίες υποχρεώσεις, διμερείς ή πολυμερείς, τις οποίες είχαν αναλάβει και ήταν σε ισχύ, εξακολουθούσαν να επιφέρουν τα αποτελέσματα τους, ανεξαρτήτως των διατάξεων της παρούσης Συνθήκης⁹⁴. Το υπ' αρ. 5 άρθρο ανέφερε τις χρονικές διατάξεις της συνθήκης, η οποία θα ήταν δεκαετής, δηλαδή θα βρισκόταν σε ισχύ μέχρι τον Ιούνιο 1948. Το ίδιο συνέβη και με τις δύο προηγούμενες ελληνοτουρκικές συμφωνίες, που επεκτάθηκαν χρονικά, ώστε και οι τρεις να έχουν την ίδια διάρκεια. Η συνθήκη θα παρατεινόταν αυτομάτως για άλλα δέκα χρόνια, εκτός αν είχε καταγγελθεί μέχρι ένα έτος πριν την εκπνοή της⁹⁵.

Στην πράξη η συνθήκη εξασφάλιζε στην Τουρκία τη συμμαχία της Ελλάδας σε ενδεχόμενο πόλεμο στα χερσαία και ναυτικά δυτικά σύνορα της. Για παράδειγμα, εάν η Ιταλία επιθυμούσε να επιτεθεί στην Τουρκία ήταν αναγκασμένη να το κάνει μέσω της χρήσης του Αιγαίου, προκειμένου να χτυπήσει τα δυτικά λιμάνια της Τουρκίας, που ήταν ευπρόσβλητα, όπως η Σμύρνη, η Αττάλεια και η Κωνσταντινούπολη, ανοίγοντας έτσι τις πύλες για προέλαση στο εσωτερικό της Μ. Ασίας. Η Ελλάδα θα ήταν υποχρεωμένη να αντισταθεί δια των όπλων σε αυτήν την περίπτωση και μοιραία θα ενεπλέκετο σε πόλεμο με την Ιταλία. Από την άλλη όμως, αν η Ιταλία ή η Γερμανία επιχειρούσαν να κινηθούν εναντίον της Ελλάδας, δεν ήταν υποχρεωμένες να χρησιμοποιήσουν τουρκικό έδαφος και η πρόσθετος συνθήκη δεν θα ενεργοποιούταν. Στην ουσία επρόκειτο για μια συμμαχία αποκλειστικά προς όφελος της Τουρκίας⁹⁶.

---

⁹⁴ Οι συνθήκες αυτές ήταν: α) η Ρωσοτουρκική Συνθήκη της 24^{ης} Δεκεμβρίου 1925 και τα συναφή πρωτόκολλα των ετών 1929 και 1931, β) η Ελληνοϊταλική Συνθήκη της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1928, γ) η Ελληνοτουρκική Συμφωνία Εγκάρδιας Συνεννόησης της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1933 δ) η Ελληνοτουρκική Συνθήκη Φιλίας, Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας της 30^{ης} Οκτωβρίου 1930 και ε) το Βαλκανικό Σύμφωνο της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1934.

⁹⁵ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.722/Β: «Πρόσθετος Συνθήκη εις την ελληνοτουρκική Συνθήκη Φιλίας, Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας της 30^{ης} Φεβρουαρίου 1930 και της ελληνοτουρκικής Συμφωνίας Εγκάρδιας Συνεννόησης της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 1933», 27 Απριλίου 1938.

⁹⁶ Πιπινέλης, ό.π., σ. 277. Παρόμοιες συνθήκες θα αντιμετώπιζε η Ελλάδα και σε ενδεχόμενο βουλγαρικής επίθεσης στην Αν. Θράκη. Οι Βούλγαροι για να υπερκεράσουν το μέτωπο Αδριανούπολης – Αγ. Σαράντα θα ήταν υποχρεωμένοι να κινηθούν μέσω του ελληνικού θύλακος

Επιπλέον, η Ελλάδα ανέλαβε σημαντικές υποχρεώσεις έναντι της Τουρκίας, δίχως να πετύχει τους δικούς της στόχους. Το βασικότερο ήταν η υπογραφή μιας στρατιωτικής σύμβασης. Η ελληνική πλευρά φαίνεται ότι δεν πίεσε αρκετά και το ζήτημα παρέμεινε μετέωρο. Ένα άλλο θέμα ήταν η διευκρίνιση του 1^{ου} άρθρου της συμφωνίας του 1933 που αφορούσε το κοινό σύνορο. Η ελληνική ηγεσία επιθυμούσε να αναγνωριστεί ως κοινό σύνορο είτε ολόκληρη η συνοριακή γραμμή των δύο χωρών προς τη Βουλγαρία το σύνολο της Θράκης. Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο η Βουλγαρία θα έβρισκε αντιμέτωπες τις δύο χώρες ανεξαρτήτως της περιοχής, στην οποία θα επιχειρούσε να εισβάλλει. Όμως, η συνθήκη του 1938 άφησε εκκρεμή και τα δύο θέματα⁹⁷.

Σχετικά με τη συνθήκη, ο Μεταξάς δήλωσε στον αμερικάνο πρεσβευτή Lincoln MacVeagh ότι επρόκειτο για μια επέκταση, στα ναυτικά σύνορα των δύο χωρών, της συμφωνίας, που ήδη υπήρχε για το κοινό σύνορο στη Θράκη. Ο πρεσβευτής παρατήρησε ότι τυπικά αυτό ίσχυε αλλά θα είχε αξία μόνο σε περίπτωση, κατά την οποία η Ελλάδα δεχόταν επίθεση τρίτου κράτους από την ασιατική ενδοχώρα⁹⁸. Το παραπάνω ήταν αληθές, διότι σε καμία περίπτωση η συμφωνία δεν εξασφάλιζε την τουρκική βοήθεια στην Ελλάδα έναντι των κυριότερων δυνητικών αντιπάλων της, της Βουλγαρίας και της Ιταλίας. Κατά συνέπεια πρόκειται για μια αποτυχημένη προσπάθεια της ελληνικής κυβέρνησης να φέρει σε εγγύτητα τις δυο χώρες, η οποία όχι μόνο δεν της εξασφάλισε όσα επιζητούσε αλλά την επιβάρυνε με πρόσθετες υποχρεώσεις.

Έπειτα από την υπογραφή της Προσθέτου Συνθήκης οι επιτελικές επαφές για την οχύρωση της Αδριανούπολης συνεχίστηκαν. Τον Μάιο 1938 η μικτή ελληνοτουρκική επιτροπή συνήλθε στην Αδριανούπολη και εργάστηκε επί του εδάφους επί 2 ½ μήνες. Τα συμπεράσματα της επιτροπής καταρτίστηκαν σε πρωτόκολλα, που περιλάμβαναν όλες τις λεπτομέρειες των κατασκευών και των δαπανών τους⁹⁹. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών η ελληνική πλευρά πρότεινε στην τουρκική ότι θα ήταν χρησιμότερη και οικονομικότερη η κατασκευή μιας συνεχούς μόνιμης οχυρωμένης τοποθεσίας από τις Σαράντα Εκκλησιές μέχρι τον Έβρο, δυτικώς του οποίου θα

Διδυμοτείχου. Ακόμα και στην περίπτωση εκδήλωσης επίθεσης ανατολικότερα, προς την χερσόνησο της Καλλίπολης, οι Βούλγαροι θα έπρεπε να ελέγξουν την μοναδική σιδηροδρομική γραμμή στην περιοχή η οποία περνάει από το βουλγαρικό στο ελληνικό έδαφος και έπειτα κατευθύνεται στην Κωνσταντινούπολη. Η γραμμή θα έπρεπε να καταληφθεί με τη βία διότι η Ελλάδα με βάση το άρθρο 1 της Προσθέτου Συνθήκης ήταν υποχρεωμένη να απαγορεύσει οποιαδήποτε κίνηση στο έδαφος της που θα ενίσχυε μία επίθεση προς την Τουρκία. Βλ. Κορόζης, ό.π., σ. 304-305.

⁹⁷ Ο Παπάγος, αφότου ανέλαβε την Αρχηγία του ΓΕΣ και ενημερώθηκε για τις ήδη υπογεγραμμένες συμφωνίες, ανέφερε ότι έψαξε στα αρχεία του υπουργείου Εξωτερικών, έπειτα από υπόδειξη του Προέδρου της Κυβερνήσεως, και το μόνο που βρήκε ήταν ένα προσχέδιο δηλώσεως του τότε υπουργού Εξωτερικών της Τουρκίας Rusdi Aras, όπου επεξηγούσε ότι ως «κοινό σύνορο» νοούνταν η τουρκοβουλγαρική μεθόριος και η αντίστοιχη ελληνική σε όλη την έκταση της. Αυτό το έγγραφο δεν θεωρούνταν επίσημο, διότι είχε μόνο τη μονογραφία του τούρκου υπουργού και όχι την υπογραφή του. Παπάγος, ό.π., σ. 16-18.

⁹⁸ Iatrides, ό.π., σ. 133.

⁹⁹ Τα πρωτόκολλα αυτά δεν ανευρέθησαν ούτε στα αρχεία του ΓΕΣ ούτε σε αυτά της ΔΙΣ.

δημιουργούνταν μια αμυντική επικαμπή. Η τουρκική πλευρά δέχτηκε την ελληνική εισήγηση και υποσχέθηκε να την εξετάσει. Αυτό πραγματοποιήθηκε το Δεκέμβριο του 1938 στην συνάντηση των επιτελαρχών της Βαλκανικής Συνεννόησης στην Αθήνα. Συγκροτήθηκε εκ νέου μια μικτή ελληνοτουρκική επιτροπή¹⁰⁰ για τη μελέτη μιας αμυντικής τοποθεσίας μεταξύ Έβρου και Άρδα, λιγότερο δαπανηρή από αυτή της Αδριανούπολης. Η επιτροπή εργάστηκε επί χάρτου και συνέταξε σχετική μελέτη, την οποία υπέβαλε στα δύο επιτελεία. Η Ελλάδα επέμενε, προτού ξεκινήσει η οποιαδήποτε προσπάθεια κατασκευής οχυρωμένων τοποθεσιών, να υπογραφεί με την Τουρκία πολυετής στρατιωτική συμφωνία. Η Τουρκία δεν δέχτηκε κάτι τέτοιο, καθώς θεωρούσε ότι δεν υφίστατο ανάγκη. Συνεπώς η προσπάθεια ναυάγησε οριστικά¹⁰¹.

Σημαντικό πλήγμα στη συνεργασία των δύο χωρών αποτέλεσε ο θάνατος του Kemal Ataturk το Νοέμβριο 1938. Ο νέος πρόεδρος της Τουρκίας Ismet Inonu, παρότι διαβεβαίωσε για το αντίθετο, απομακρύνθηκε από την πολιτική του προκατόχου του, γεγονός που επέδρασε σημαντικά στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Λίγο μετά την άνοδο του στην εξουσία, αντικατέστησε τον μέχρι τότε υπουργό Εξωτερικών Rusdi Aras με τον Sukru Saracoglu. Η νέα τουρκική ηγεσία δεν ήταν θετική σε μια περαιτέρω διεύρυνση των ελληνοτουρκικών δεσμών και αυτό φάνηκε στη μετέπειτα στάση της Τουρκίας στις διάφορες ελληνικές κρούσεις¹⁰².

Οι ελπίδες της Ελλάδας για μια στρατιωτική συνεργασία με την Τουρκία αναζωπυρώθηκαν μετά τη γερμανική εισβολή στην Πολωνία και το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Στα πλαίσια των επαφών με το γαλλικό επιτελείο, το ΓΕΣ απέστειλε τον Σεπτέμβριο 1939 τον αντισυνταγματάρχη Πεζικού Κωνσταντίνο Δόβα στην Άγκυρα, όπου βρισκόταν ο στρατηγός Maxime Weygand για συνεννοήσεις με τους Τούρκους. Στις 11 Σεπτεμβρίου ο Δόβας συναντήθηκε και συνομίλησε με τον Fevzi Cakmak. Έπειτα από μια συζήτηση για τη γενικότερη κατάσταση, ο Cakmak αναφέρθηκε στις τουρκικές οχυρωματικές εργασίες μεταξύ Αδριανούπολης και Αγ. Σαράντα, όπου ήλπιζε να κρατήσει καθηλωμένες τυχόν εχθρικές μηχανοκίνητες μονάδες. Όσον αφορά τη Βουλγαρία, ο Δόβας τον ενημέρωσε ότι η Ελλάδα διαθέτει 55 με 60 τάγματα εναντίον της. Ο τούρκος στρατάρχης απάντησε ότι με βάση τη βαλκανική στρατιωτική συνθήκη η Τουρκία έπρεπε να διαθέσει 120 τάγματα, όμως αυτός ήλπιζε να διαθέσει επιπλέον 80. Από αυτά, τα 120 θα κινούνταν κατά μήκος της κοιλάδας του Έβρου με κατεύθυνση τη Φιλιππούπολη, 50 προς Γυάμπολιν, για να συνδεθούν με τους Ρουμάνους, και 2 μεραρχίες θα ενεργούσαν επί της κατεύθυνσης Διδυμότειχο – Ορτάκιοϊ. Τέλος, δήλωσε ότι το πρόβλημα του τουρκικού στρατού έγκειτο στις ελλείψεις πολεμικού υλικού και, παρότι έγιναν ενέργειες για αγορές

---

¹⁰⁰ Τα ελληνικά μέλη της ήταν ο συνταγματάρχης Πυροβολικού Κιτριλάκης Στ. και ο αντισυνταγματάρχης Δόβας Κ., ενώ τα τουρκικά ήταν ο αντισυνταγματάρχης Επιτελών Ερις Ι. και ο λοχαγός Επιτελών Üzyil Ι.

¹⁰¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ.39-41.

¹⁰² Αλεξανδρή, ό.π., σ. 84.

πρώτα από την Τσεχοσλοβακία και έπειτα από τη Γερμανία, αυτές δεν ευοδώθηκαν¹⁰³.

Τρεις μέρες αργότερα ο Δόβας επέστρεψε στην Αθήνα και μετέφερε προφορικά και γραπτώς στον Αρχηγό ΓΕΣ τα συζητηθέντα στην Άγκυρα. Εκείνο το χρονικό διάστημα δόθηκε εντολή από τον Παπάγο στο Γραφείο Αρχηγού ΓΕΣ να ετοιμάσει ένα προσχέδιο μιας ελληνοτουρκικής στρατιωτικής σύμβασης, παρόλο που στη συνάντηση Δόβα – Cakmak δεν έγινε καμία νύξη του ζητήματος αυτού¹⁰⁴.

Οι συνθήκες έμοιαζαν να είναι ευνοϊκές για τις συμμαχικές επιδιώξεις της Ελλάδας, έπειτα από την υπογραφή του τριμερούς συμφώνου μεταξύ Μ. Βρετανίας, Γαλλίας και Τουρκίας στις 19 Οκτωβρίου στην Άγκυρα. Η ελληνική ηγεσία πίστευε ότι μια ελληνοτουρκική στρατιωτική συμφωνία θα είχε την ευλογία των Δυτικών Δυνάμεων επειδή θα εξασφάλιζε οριστικά την πολεμική συμμετοχή της Τουρκίας στο πλευρό τους σε ενδεχόμενο επέκτασης του πολέμου στα Βαλκάνια. Το προσχέδιο ολοκληρώθηκε στα τέλη Νοεμβρίου και στάλθηκε στο τουρκικό ΓΕΣ μέσω των δύο ανωτέρων τούρκων αξιωματικών, που είχαν έρθει εκείνες τις μέρες, για να μεταβιβάσουν στον Παπάγο τις αγγλογαλλικές απόψεις και αιτήσεις για το συμμαχικό σχεδιασμό σχετικά με τα Βαλκάνια. Το προσχέδιο προέβλεπε ότι, ανεξαρτήτως της ισχύος ή όχι του Συμφώνου της Βαλκανικής Συνεννόησης, αν ένα από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη δεχόταν επίθεση εξωβαλκανικής δύναμης και η Βουλγαρία - είτε συγχρόνως είτε μεταγενέστερα - επιχειρούσε εναντίον του, τότε το άλλο συμβαλλόμενο μέρος ήταν υποχρεωμένο να προχωρήσει σε επιστράτευση και να επιτεθεί εναντίον της Βουλγαρίας. Έτσι, θα καλυπτόταν το κενό των συνθηκών του 1933 και 1938 με την πρόβλεψη ελληνοτουρκικής σύμπραξης σε περίπτωση εκποής του Βαλκανικού Συμφώνου. Επίσης, το προσχέδιο περιλάμβανε διατάξεις που περιέγραφαν αναλυτικά τις στρατιωτικές ενέργειες κατά της Βουλγαρίας, τις διαθέσιμες δυνάμεις, την αεροπορική και ναυτική συνεργασία, την οργάνωση της

---

¹⁰³ Εδιπίδης, ό.π., σ. 70-71.

¹⁰⁴ Ο Παπάγος ανέφερε ότι πήρε την πρωτοβουλία να συντάξει προσχέδιο ελληνοτουρκικής στρατιωτικής συμβάσεως με την Τουρκία για τους εξής δύο λόγους: Πρώτον διότι το Σύμφωνο της Βαλκανικής Συνεννόησης ίσχυε μέχρι το Φεβρουάριο 1941 αλλά ακόμα και αν ανανεωνόταν, δε θα ίσχυε σε περίπτωση ταυτόχρονης επίθεσης από την Ιταλία και την Βουλγαρία και δεύτερον διότι το Σύμφωνο Εγκάρδιας Συνεννοήσεως με την Τουρκία ίσχυε ως το 1948 και προέβλεπε την άμυνα εναντίον βουλγαρικής επίθεσης ανεξαρτήτως προϋποθέσεων. Βλ. Παπάγος, ό.π., σ.19. Ο Διοικητής του Γραφείου Αρχηγού ΓΕΣ Αθανάσιος Κορόζης έδωσε τη δική του οπτική σε σχέση με την πρωτοβουλία του Παπάγου. Υποστήριξε ότι ο Παπάγος δεν είχε πρόθεση να ξεκινήσει εκ νέου επαφές για στρατιωτική σύμβαση με την Τουρκία. Οι εντολές του Δόβα ήταν να διευθετήσει το ζήτημα της αύξησης των τουρκικών δυνάμεων επεμβάσεως, όπως και έγινε, αλλά όχι να κάνει αναφορά στη στρατιωτική σύμβαση. Τα δεδομένα άλλαξαν όταν στη συνάντηση Δόβα – Weygand ο Γάλλος στρατηγός είπε το εξής: *«Δε νομίζετε ότι πρέπει να προωθήσετε τις στρατιωτικές συνεννοήσεις με την Τουρκία;»*. Ο Παπάγος έδωσε την εντολή για τη σύνταξη του προσχεδίου αφότου διάβασε την αναφορά του Δόβα. Επιπλέον, αν υπήρχε κάτι τέτοιο στο σχεδιασμό του Αρχηγού του ΓΕΣ, αυτό θα ξεκινούσε με την ιταλική κατάληψη της Αλβανίας τον Απρίλιο 1939, και δεν θα κωλυσιεργούσε μέχρι τον Σεπτέμβριο. Βλ. Κορόζης, σ. 565-567.

διοίκησης, το πολεμικό υλικό, κ.ά. Η σύμβαση θα ήταν μυστική και η διάρκεια της παρόμοια με εκείνη της Προσθέτου Συνθήκης του 1938¹⁰⁵.

Η τουρκική απάντηση δεν ήταν αυτή που ήλπιζε η ελληνική στρατιωτική πλευρά. Ο Cakmak με επιστολή του στις 19 Δεκεμβρίου 1939 δήλωσε ότι δεν του φαινόταν αναγκαίο να συναφθεί χωριστή ελληνοτουρκική στρατιωτική σύμβαση, εφόσον το Σύμφωνο της Βαλκανικής Συνεννόησης παρέμενε σε ισχύ. Μάλιστα διαβεβαίωσε την ελληνική πλευρά ότι θα εφάρμοζε στο ακέραιο τη βαλκανική στρατιωτική σύμβαση¹⁰⁶.

Ο Παπάγος απάντησε στον Cakmak με την επιστολή της 10^{ης} Ιανουαρίου του 1940. Ο Αρχηγός ΓΕΣ εξήγησε στον τούρκο ομόλογο του ότι το καταρτισθέν προσχέδιο της στρατιωτικής σύμβασης αφορούσε τη επιχειρησιακή συνεργασία των δύο χωρών για την εκπλήρωση, σε περίπτωση ανάγκης, των αμοιβαίων υποχρεώσεων, που απέρρεαν από το υπ' αρ. 1 άρθρο του ελληνοτουρκικού συμφώνου του 1933. Ο Παπάγος εκδήλωσε τη διαφωνία του ως προς την τουρκική άποψη ότι μια στρατιωτική σύμβαση ήταν περιττή και πρόσθεσε ότι η Ελλάδα θα ήταν πάντα πρόθυμη μελλοντικά να συνάψει σύμβαση, εφόσον το επέβαλαν οι περιστάσεις¹⁰⁷.

Έτσι, έπειτα από την αποτυχία της υπογραφής μιας ελληνοτουρκικής στρατιωτικής σύμβασης, η Ελλάδα έπαψε να περιμένει μια τουρκική βοήθεια σε περίπτωση επίθεσης εναντίον της. Η μόνη ρητή υποχρέωση της Τουρκίας να συνδράμει στρατιωτικά προερχόταν από τη σύμβαση της Βαλκανικής Συνεννόησης, μια πράξη που την κάλυπτε σε ενδεχόμενο βαλκανικής μόνο σύγκρουσης, δίχως τη συμμετοχή εξωβαλκανικών δυνάμεων¹⁰⁸.

---

¹⁰⁵ Αρχείο ΔΙΣ Φ.722/Β: «Προσχέδιο στρατιωτικής σύμβασης μεταξύ του Βασιλείου της Ελλάδας και της Τουρκικής Δημοκρατίας».

¹⁰⁶ Αρχείο ΔΙΣ Φ.722/Β: «Επιστολή του Γενικού Επιτελείου του Τουρκικού Στρατού προς το αντίστοιχο ελληνικό», 19 Δεκεμβρίου 1939.

¹⁰⁷ Κορόζης, ό.π., 534-536.

¹⁰⁸ Έπειτα από την παράδοση του ιταλικού τελεσιγράφου στις 28 Οκτωβρίου 1940, ο Μεταξάς με πικρία ανέφερε ότι δεν περίμενε καμία απολύτως τουρκική βοήθεια αφού στην προκειμένη περίπτωση καμία σύμβαση δεν τους υποχρέωνε να βοηθήσουν ενεργά την Ελλάδα. Επίσης εξέφρασε την βεβαιότητά του, ότι, αν ζούσε ο Κεμάλ, η Τουρκία θα μετείχε στον πόλεμο. Βλ. Κώστας Κοτζιάς, *Η Ελλάς, ο πόλεμος και η δόξα της: ιστορικών χρονογράφημα: 14 Μαΐου 1940 - 22 Απριλίου 1941* (3^η εκδ.), Αθήνα 1947, σ. 30.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ

Ι) Ανώτερα στρατιωτικά όργανα

Η νέα στρατιωτική ηγεσία της χώρας έσπευσε από την πρώτη στιγμή να τροποποιήσει την οργάνωση του στρατού, με σκοπό να την προσαρμόσει στα νέα δεδομένα, δίνοντας προτεραιότητα στα όργανα λήψης αποφάσεων. Το πρώτο όργανο που θα άλλαζε ήταν το Γενικό Επιτελείο Στρατού (ΓΕΣ). Το ΓΕΣ ήταν το ανώτατο κλιμάκιο του Στρατού Ξηράς, υπεύθυνο για την υλοποίηση της πολιτικής της εθνικής άμυνας, την οποία χάραζε η εκάστοτε κυβέρνηση, και υπαγόταν στο υπουργείο Στρατιωτικών¹⁰⁹.

Λίγες μέρες μετά την ανάληψη της Αρχηγίας του ΓΕΣ ο Παπάγος κατέθεσε στον υφυπουργό Στρατιωτικών Νικόλαο Παπαδήμα ένα προσχέδιο οργάνωσης του ΓΕΣ μαζί με μια έκθεση, όπου υπογράμιζε τις ανάγκες, που έπρεπε να καλυφθούν από την νέα μορφή του Επιτελείου. Στις 6 Αυγούστου ο Παπαδήμας ενέκρινε το προσχέδιο του Παπάγου και το έθεσε σε ισχύ, μέχρι να συντελεστεί η αλλαγή των κανονισμών¹¹⁰. Η διαδικασία της αλλαγής κύλησε προοδευτικά, για να μην προκύψουν προβλήματα με την διεξαγωγή των διάφορων υπηρεσιών του επιτελείου. Η νέα διάρθρωση του τέθηκε σε εφαρμογή με διαταγή του Παπάγου στις 31 Αυγούστου¹¹¹.

Σκοπός του Παπάγου ήταν να αυξήσει την αποδοτικότητα του ΓΕΣ, μέσω της καλύτερης οργάνωσης των υπηρεσιών του. Μία από τις κινήσεις του ήταν η μεταβίβαση όλων των ζητημάτων, που δεν αφορούσαν άμεσα το στράτευμα, στο υπουργείων Στρατιωτικών, με σκοπό την ελάφρυνση του έργου των Γραφείων. Τη σημαντικότερη καινοτομία αποτέλεσε η συγκρότηση του Γραφείου Αρχηγού ΓΕΣ, μέσω του οποίου ο Παπάγος ασκούσε τη διοίκηση, εξέδιδε οδηγίες και διαταγές προς τους Υπαρχηγούς και τα Γραφεία και συντόνιζε τις εργασίες του Επιτελείου¹¹².

Μία άλλη σημαντική ενέργεια ήταν η οργάνωση του VI Γραφείου, το οποίο μέχρι τότε είχε προσωρινή μορφή. Η συγκρότηση του είχε συντελεστεί από τον αντιστράτηγο Δημήτριο Καθενιώτη τον Οκτώβριο 1935, τότε Αρχηγό ΓΕΣ. Ο προσωρινός σκοπός του ήταν η συλλογή πληροφοριών για τις εγχώριες βιομηχανίες

---

¹⁰⁹ Για την ιστορία του ΓΕΣ μέχρι το 1936 βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Συνοπτική ιστορία του Γενικού Επιτελείου Στρατού*, Αθήνα 2001, σ. 10-20.

¹¹⁰ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.728/Η: «Προσχέδιον Οργανώσεως του Γενικού Επιτελείου Στρατού», 5 Αυγούστου 1936 και Αρχείο ΔΙΣ, Φ.728/Η: Παπαδήμας προς ΓΕΣ, Διαταγή, αρ. 37445, 6 Αυγούστου 1936.

¹¹¹ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.728/Η: Παπάγος προς Σώματα Στρατού, κ.ά., Διαταγή, αρ. 71837, 31 Αυγούστου 1936.

¹¹² Δεσποτόπουλος, ό.π., σ. 80.

της χώρας και η σύνταξη μελετών για τον τρόπο επίλυσης διάφορων σχετικών ζητημάτων¹¹³.

Η σύνθεση και οι αρμοδιότητες του VI Γραφείου, το οποίο ορίστηκε να είναι υπεύθυνο για την οικονομική επιστράτευση της χώρας, οριστικοποιήθηκε τον Δεκέμβριο 1936. Αποστολή του ήταν πρώτον, η ανάπτυξη των διαφόρων παραγωγικών δυνάμεων της χώρας, για την κάλυψη του στρατού σε καιρό ειρήνης και πολέμου, και δεύτερον, η διασφάλιση στην δεύτερη περίπτωση του ανεφοδιασμού του στρατεύματος και της συντήρησης του άμαχου πληθυσμού¹¹⁴.

Η τελική μορφή του ΓΕΣ, έπειτα από την αναδιοργάνωση του 1936, ήταν η εξής:

- 1) *Γραφείο Αρχηγού*: Τμήμα Α' Διοικητικό, Τμήμα Β' Μελετών, Τμήμα Γ' Γενικό εφοδιαστικό πρόγραμμα και πιστώσεις Ταμείου Εθνικής Αμύνης, Τμήμα Δ' Χημικός Πόλεμος, Τμήμα Γι' Τακτικός προϋπολογισμός Υπουργείου Στρατιωτικών.
- 2) *I Γραφείο*: Τμήμα Α' Οργανισμός, Τμήμα Β' Στρατολογία, Τμήμα Γ' Εκπαίδευση του Στρατεύματος, Τμήμα Δ' Στρατιωτικές Σχολές, Τμήμα Ε' Στρατωνισμός, Τμήμα ΣΤ' Κανονισμοί.
- 3) *II Γραφείο*: Τμήμα Α' Πληροφορίες επί ξένων Κρατών, Τμήμα Β' Προπαγάνδα και Αντικατασκοπεία, Τμήμα Γ' Στρατιωτικοί ακόλουθοι, Σχέσεις μετά ξένων, Τμήμα Δ' Κρυπτογραφικό, Τοπογραφικό.
- 4) *III Γραφείο*: Τμήμα Α' Επιχειρήσεις, Τμήμα Β' Οχύρωση, Τμήμα Γ' Αντιαεροπορική Άμυνα, Τμήμα Δ' Διαβιβάσεις.
- 5) *IV Γραφείο*: Τμήμα Α' Συγκοινωνίες, μεταφορές, Τμήμα Β' Ανεφοδιασμοί, εκκενώσεις, διακομιδές, Τμήμα Γ' Υλικά και πάσης φύσεως εφόδια Γενικής Εφεδρείας.
- 6) *V Γραφείο*: Τμήμα Α' Κίνηση αξιωματικών εν επιστρατεύσει, Τμήμα Β' Κίνηση οπλιτών, κτηνών και οχημάτων εν επιστρατεύσει, Τμήμα Γ' Πίνακες εμπολέμου συνθέσεως, Τμήμα Δ' Υλικό επιστρατεύσεως, Ιπωνίες.
- 7) *VI Γραφείο*: Τμήμα Α' Βιομηχανική επιστράτευση, Τμήμα Β' Επιστράτευση γεωργίας, κτηνοτροφίας και ειδών διατροφής, Τμήμα Γ' Εργατική επιστράτευση, Τμήμα Δ' Ιπποπαραγωγή.
- 8) *Γραφείο Πολεμικής Εκθέσεως*: Τμήμα Α' Ιστορικό, Τμήμα Β' Έκδοση πιστοποιητικών υπηρεσίας μετώπου¹¹⁵.

Τέλος, καθορίστηκε ότι οι τρεις Υπαρχηγοί του ΓΕΣ θα είχαν συντονιστικό ρόλο και θα ασκούσαν την διεύθυνση κάποιων εργασιών σε συγκεκριμένες περιστάσεις¹¹⁶.

Έπειτα από την αναδιοργάνωση του ΓΕΣ, ο Παπάγος σκόπευε να προχωρήσει σε αλλαγές και στα υπόλοιπα όργανα που καθόριζαν την άμυνα της χώρας. Τα σημαντικότερα αυτών ήταν το Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Αμύνης (Α.Σ.Ε.Α.), το Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο (Α.Π.Σ.) και το Ανώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο

¹¹³ Κορόζης, ό.π., σ. 77-78, 81-82.

¹¹⁴ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.728/Η: Παπαδήμας, Διαταγή, αρ. 8148, 9 Δεκεμβρίου 1936.

¹¹⁵ Βλ. Σχεδιάγραμμα 1.

¹¹⁶ Παπάγος, *Προπαρασκευή...*, σ. 135-137.

(Α.Σ.Σ.) Το ΑΣΕΑ συγκροτήθηκε για πρώτη φορά τον Αύγουστο 1929 και είχε σκοπό να εξετάζει γενικά ζητήματα, που αφορούσαν την άμυνα της χώρας, και ιδίως εκείνα τα οποία ξέφευγαν από την αποκλειστική αρμοδιότητα ενός πολεμικού υπουργείου και απαιτούσαν τον συντονισμό περισσότερων φορέων. Στο ΑΣΕΑ συμμετείχαν ο Πρωθυπουργός ως Πρόεδρος του Συμβουλίου, ο υπουργός και υφυπουργός Στρατιωτικών, οι υπουργοί Ναυτικών, Οικονομικών, Εξωτερικών και Συγκοινωνιών και οι Αρχηγοί ΓΕΣ και ΓΕΝ¹¹⁷. Μέχρι το 1935 οι συνεδριάσεις του ήταν περιορισμένες, εξαιτίας της έλλειψης ενδιαφέροντος των πολιτικών κυβερνήσεων για τις ένοπλες δυνάμεις.

Το ΑΠΣ συγκροτήθηκε τον Απρίλιο 1935 και περιελάμβανε τον Αρχηγό του ΓΕΣ, τους τρεις Γενικούς Επιθεωρητές, δύο ανώτατους αξιωματικούς του Ναυτικού και της Αεροπορίας και - από τον Νοέμβριο 1935 - τον Επιθεωρητή Αντιαεροπορικής Άμυνας. Καθήκοντα προέδρου ασκούσε ο αρχαιότερος ή ο ανώτερος των μελών. Σκοπός του ΑΠΣ ήταν να μελετά και να εισηγείται στην Κυβέρνηση τη λήψη μέτρων, που κρίνονταν αναγκαία για την άμυνα της χώρας, και την ανάλογη κατανομή του έργου και των πιστώσεων μεταξύ των τριών κλάδων των ενόπλων δυνάμεων. Συνερχόταν κάθε εξάμηνο ή σε έκτακτες περιπτώσεις και συνέτασσε εκθέσεις, οι οποίες προοριζόνταν για τους υπουργούς των πολεμικών υπουργείων ή για τον Πρωθυπουργό¹¹⁸.

Το ΑΣΣ συγκροτήθηκε τον Νοέμβριο του 1935, υπό την προεδρία του υπουργού ή υφυπουργού Στρατιωτικών, και με μέλη τον Αρχηγό ΓΕΣ και τους τρεις Γενικούς Επιθεωρητές. Το συμβούλιο ασχολούνταν με όλα τα ζητήματα του στρατεύματος, όπως η οργάνωση, η εκπαίδευση, η οχύρωση, οι εξοπλισμοί, κ.ά. Επίσης, γνωμάτευε για τις τοποθετήσεις των ανώτατων αξιωματικών και ήταν υπεύθυνο για τη σύνταξη των πινάκων των συνταγματαρχών και των υποστρατήγων, αναφορικά με την προαγωγή τους στον επόμενο βαθμό. Οι αποφάσεις του ΑΣΣ αποστέλλονταν ως προτάσεις προς τον υπουργό Στρατιωτικών και υλοποιούνταν μέσω διαταγών ή νόμων, ανάλογα με το αντικείμενο τους. Το Συμβούλιο συνερχόταν σε όλη τη διάρκεια του έτους, έπειτα από πρόταση του υπουργού Στρατιωτικών, και οι αποφάσεις λαμβάνονταν κατά πλειοψηφία. Με τις οργανωτικές αλλαγές, που ακολούθησαν στα επόμενα χρόνια, το ΑΣΣ καταργήθηκε¹¹⁹.

Σημαντικές μεταβολές επήλθαν με τον Αναγκαστικό Νόμο (Α.Ν.) της 3^{ης} Ιανουαρίου 1936, με βάση τον οποίο, το ΑΣΕΑ και το ΑΠΣ ανασυγκροτήθηκαν εκ βαθέων. Το ΑΣΕΑ είχε πλέον προορισμό να εξετάζει και να λαμβάνει αποφάσεις βάσει της εξωτερικής και οικονομικής κατάστασης, των εξωτερικών πολιτικών βλέψεων του κράτους και των προτάσεων του ΑΠΣ, επί των γενικών ζητημάτων, που αφορούσαν την οργάνωση της άμυνας της χώρας, και ιδίως εκείνων που απαιτούσαν

¹¹⁷ Εφημερίς της Κυβερνήσεως (στο εξής ΕτΚ), Τεύχος Α', αρ. 284 (6 Αυγούστου 1929), Νόμος 4327, «Περί Ανωτάτου Συμβουλίου Εθνικής Αμύνης», σ. 2411-2412.

¹¹⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ιστορία του Ελληνικού Στρατού: 1821-1997*, Αθήνα 1998, σ. 199-200.

¹¹⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 200.

την συνεργασία περισσότερων του ενός υπουργείων. Επίσης, ήταν υπεύθυνο για τη διάθεση των πιστώσεων και την κατανομή τους στους επιμέρους κλάδους της εθνικής αμύνης. Πρόεδρος του ΑΣΕΑ ήταν ο Πρωθυπουργός, ο οποίος συγκαλούσε το Συμβούλιο, όποτε αυτός το έκρινε αναγκαίο. Μέλη του Συμβουλίου ήταν οι υπουργοί και υφυπουργοί Στρατιωτικών, Ναυτικών, Αεροπορίας, Οικονομικών, Εξωτερικών και Συγκοινωνιών, οι Αρχηγοί των ΓΕΣ, ΓΕΝ, ΓΕΑ και ο Πρόεδρος του ΑΠΣ. Ο Πρόεδρος είχε τη δυνατότητα, να καλέσει και άλλους υπουργούς ή αξιωματούχους, εφόσον έκρινε ότι ήταν αναγκαίο, δίχως όμως να τους παραχωρήσει δικαίωμα ψήφου. Επίσης, μπορούσε να παραβρεθεί και ο Βασιλιάς σε όποια συνεδρίαση επιθυμούσε. Σε αυτήν την περίπτωση ο τελευταίος εκτελούσε καθήκοντα προέδρου, δίχως όμως να υπογράφει τα πρακτικά του ΑΣΕΑ. Στον Πρόεδρο του ΑΣΕΑ υπαγόταν στο εξής και το ΑΠΣ, το οποίο μετατράπηκε σε συμβουλευτικό όργανο. Το ΑΠΣ αποτελούνταν από τον Αρχηγό ΓΕΣ και τρεις αντιστράτηγους του Στρατού Ξηράς, τον Αρχηγό ΓΕΝ και δύο γενικούς αξιωματούχους του Ναυτικού, τον Αρχηγό ΓΕΑ και έναν ανώτατο αξιωματούχο της Αεροπορίας, και τον Γενικό Επιθεωρητή της Αντιαεροπορικής Αμύνης, σε περίπτωση που συζητούνταν θέματα σχετικά με την αντιαεροπορική άμυνα της χώρας. Σκοπός του ήταν να προτείνει στο ΑΣΕΑ, ή στα αρμόδια υπουργεία, μέτρα αναγκαία για την άμυνα της χώρας και την κατανομή των πιστώσεων ανάμεσα στα τρία πολεμικά υπουργεία. Επιπλέον, ήταν υπεύθυνο για την εκτέλεση των αποφάσεων του ΑΣΕΑ και τον καθορισμό των γενικών κατευθύνσεων της αντιαεροπορικής άμυνας. Το Συμβούλιο συγκαλούνταν εκτάκτως, είτε με διαταγή του Πρωθυπουργού, είτε με πρωτοβουλία του Προέδρου του ΑΠΣ, ο οποίος ήταν ο αρχαιότερος των αντιστρατήγων. Σε περίπτωση διαφωνίας πάνω σε ένα ζήτημα, τα διαφωνούντα μέλη έστελναν εκθέσεις στον Πρόεδρο του ΑΠΣ και αυτός έθετε τη διαφωνία υπ' όψιν του ΑΣΕΑ¹²⁰.

Έτσι είχε η κατάσταση, όταν ο Παπάγος στις 15 Δεκεμβρίου 1936 απέστειλε υπόμνημα στον Μεταξά αιτούμενος τη συγκρότηση ενός Υπουργείου Εθνικής Αμύνης. Στο υπόμνημα ο Παπάγος ξεκίνησε με μια γενική επισκόπηση της κατάστασης, που επικρατούσε σε άλλα κράτη, τονίζοντας ότι στη συντριπτική τους πλειοψηφία τα κράτη αυτά είχαν υπαχθεί υπό ενιαία διοίκηση, με τη στρατιωτική εξουσία συγκεντρωμένη σε ένα άτομο. Στη συνέχεια, υπογράμμισε ότι εν καιρώ πολέμου δεν επαρκούσε η συνεργασία των τριών πολεμικών υπουργείων. Η εθνική άμυνα θα μπορούσε να οργανωθεί υπό ενιαία διοίκηση, η οποία θα επιτελούσε το έργο της με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Ο Παπάγος υποστήριξε ότι το ΑΠΣ δεν εκπλήρωνε το έργο του διότι: α) η σύνθεση του ήταν ρευστή, β) τα μέλη του είχαν γνώση μόνο επί των ζητημάτων, των οποίων ειδικεύονταν με αποτέλεσμα να μην μπορούν να κρίνουν σωστά τη συνολική κατάσταση και γ) οι αποφάσεις του Συμβουλίου δεν επέφεραν ευθύνες για τα μέλη του. Η πρόταση του Παπάγου ήταν να

---

¹²⁰ ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 5 (4 Ιανουαρίου 1936), Αναγκαστικός Νόμος 3^{ης} Ιανουαρίου 1936, «Περί Ανωτάτου Συμβουλίου Εθνικής Αμύνης», σ. 13-15.

δημιουργηθεί Υπουργείο Εθνικής Αμύνης με επικεφαλής τον πρωθυπουργό, ο οποίος θα συντόνιζε συνολικά την πολεμική προπαρασκευή της χώρας κατανέμοντας τις διαθέσιμες πιστώσεις μεταξύ των διαφόρων κλάδων της Εθνικής Αμύνης. Τα τρία υπάρχοντα πολεμικά υπουργεία θα μετονομάζονταν σε υφυπουργεία Στρατιωτικών, Ναυτικών και Αεροπορίας και θα υπάγονταν στο νεοσύστατο υπουργείο. Ακόμη, θα δημιουργούνταν ένα νέο όργανο υπό τον τίτλο «Γενικό Επιτελείο Εθνικής Αμύνης», του οποίου η σύνθεση θα ήταν περιορισμένη και θα περιελάμβανε πέντε Επιτελικά Γραφεία: 1) *Γραφείο Αρχηγού*: διοίκηση και πιστώσεις, 2) *II Γραφείο*: πληροφορίες και αντικατασκοπεία, 3) *III Γραφείο*: επιχειρήσεις και στρατιωτικές συμβάσεις, 4) *IV Γραφείο*: αντιαεροπορική άμυνα και 5) *V Γραφείο*: οικονομική επιστράτευση¹²¹.

Οι προτάσεις του Παπάγου συζητήθηκαν σε συνεδρίαση στο Υπουργείο Εξωτερικών στις 16 Μαρτίου 1937. Συμμετείχαν οι Υφυπουργοί Στρατιωτικών, Ναυτικών και Αεροπορίας, οι Αρχηγοί ΓΕΣ, ΓΕΝ, ΓΕΑ και ο Μεταξάς, ως πρόεδρος της συνεδρίασης. Ο Παπάγος ανέγνωσε στους παρευρισκομένους το υπόμνημα του και ανέλυσε το σκεπτικό και τις προτάσεις του. Εν συνεχεία, εκδηλώθηκε η αντίθεση του Ναυτικού δια στόματος του Αρχηγού ΓΕΝ, υποναυάρχου Σακελλαρίου. Τα επιχειρήματα του είχαν ως εξής: α) έπρεπε να υπάρχει ισότητα μεταξύ των τριών όπλων, β) η συγκεντρωτική διοίκηση αυτής της μορφής είχε αποτύχει στο παρελθόν, με την περίπτωση της Γερμανίας κατά τον Α΄ Π.Π., όταν έγιναν ολέθρια λάθη εις βάρος του Ναυτικού, γ) το υλικό των τριών υπουργείων ήταν τόσο διαφορετικό, ώστε κάθε περιορισμός της πρωτοβουλίας αυτών θα προκαλέσει μεγάλη σύγχυση και δ) η εξέλιξη της τεχνικής στα διάφορα όπλα απαιτούσε από τον μέλλοντα αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων να έχει ευρείες ικανότητες, συνεπώς ήταν δύσκολο κάποιος να ήταν σε θέση να ανταποκριθεί σε ένα αξίωμα του είδους αυτού. Έπειτα από τον Σακελλαρίου, τον λόγο έλαβαν διαδοχικά και τα υπόλοιπα μέλη του Συμβουλίου και τάχθηκαν υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης. Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, ο Μεταξάς δεν έλαβε οριστική απόφαση αλλά άφησε το ζήτημα ανοικτό για μελέτη, και έκλεισε την συνεδρίαση¹²².

Οι διεργασίες συνεχίστηκαν κατά τους επόμενους μήνες. Η επίσημη τοποθέτηση του Ναυτικού έγινε με την έκθεση της 27^{ης} Μαΐου 1937. Το ΓΕΝ υποστήριξε ότι στόχος του Παπάγου ήταν απλώς η εξολοκλήρου υπαγωγή της πολεμικής προπαρασκευής στον Στρατό Ξηράς. Τόνιζε ότι οι ανάγκες της χώρας σε περίοδο προπαρασκευής και πολέμου καλύπτονταν με το συντονισμό των τριών κλάδων και όχι με την υπαγωγή των δύο εξ αυτών στο τρίτο. Το ΓΕΝ δήλωσε την ικανοποίησή του για την μέχρι τότε λειτουργία του ΑΣΕΑ, το οποίο εξασφάλιζε ότι η κατεύθυνση και ο συντονισμός των γενικών γραμμών της εθνικής άμυνας επιτελούνταν

¹²¹ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.730/Ε: Παπάγος προς Μεταξά, αρ. 30623, «Επί της ανάγκης συγκροτήσεως Υπουργείο Εθνικής Αμύνης», 15 Δεκεμβρίου 1936.

¹²² Χρήστος Καρδαράς, «Η στρατιωτική δράση του Αλέξανδρου Παπάγου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου», Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *Πρακτικά ΚΗ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 26-28 Μαΐου 2007)*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 498-499.

αποκλειστικά από την κυβέρνηση. Σύμφωνα με τις προτάσεις Παπάγου, οι αρμοδιότητες του ΑΣΕΑ θα μεταφέρονταν στη μόνιμη γραμματεία του νέου υπερυπουργείου, του οποίου η σύνθεση θα αποτελούνταν σχεδόν αποκλειστικά από αξιωματικούς του Στρατού Ξηράς. Συνεπώς, οι αποφάσεις θα λαμβάνονταν με συγκεκριμένη οπτική και μονόπλευρο πνεύμα. Σύμφωνα με το ΓΕΝ, σκοπός του Στρατού Ξηράς ήταν να ελέγξει την κατανομή των πιστώσεων και γι' αυτό έδειχνε τόσο μεγάλη επιμονή για το ζήτημα. Επιπλέον, ο Στρατός Ξηράς παρέμενε στραμμένος στον βουλγαρικό κίνδυνο και αγνοούσε το ενδεχόμενο να γίνει η Μεσόγειος το θέατρο σκληρών αγώνων, οπότε και η Ελλάδα θα χρειαζόταν ένα ικανό Ναυτικό. Τέλος, το ΓΕΝ άφηνε το ζήτημα στα χέρια του Μεταξά και δήλωσε ότι, αν το Ναυτικό επρόκειτο να φυτοζωήσει, ήταν προτιμότερο για τον τόπο να διαλυθεί οριστικώς¹²³.

Εντωμεταξύ, ο Παπάγος και το υπουργείο Εξωτερικών ετοίμασαν ένα σχέδιο του αναγκαστικού νόμου για το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης, βασισμένο στις αρχικές προτάσεις του Αρχηγού ΓΕΣ. Με βάση το προσχέδιο, στο υπουργείο θα δημιουργούνταν δύο νέα όργανα. Πρώτον, η Μόνιμη Γραμματεία Εθνικής Αμύνης, αποστολή της οποίας θα ήταν η προπαρασκευή των αποφάσεων του υπουργού Εθνικής Αμύνης, η σύνταξη και η κοινοποίηση των διαταγών αυτού. Το δεύτερο όργανο θα ήταν μια Συμβουλευτική Επιτροπή, αποτελούμενη από τους Αρχηγούς ΓΕΣ, ΓΕΝ, ΓΕΑ και τον προϊστάμενο της γραμματείας εθνικής αμύνης. Η επιτροπή θα συνεδρίαζε έπειτα από εντολή του υπουργού και θα γνωμάτευε για τα εκάστοτε ζητήματα. Τέλος, ο αναγκαστικός νόμος προέβλεπε την κατάργηση του ΑΠΣ¹²⁴.

Αρχικά, ο Μεταξάς έδειχνε να είναι θετικός στην πρόταση του Παπάγου¹²⁵. Ο κύριος λόγος ήταν η καλύτερη κατανομή των πιστώσεων μεταξύ των τριών όπλων. Υπό έναν κεντρικό έλεγχο, η διαχείριση των πιστώσεων θα ήταν αποτελεσματικότερη, μειώνοντας έτσι τον κίνδυνο σπατάλης χρημάτων, σε μια περίοδο κατά την οποία η χώρα αντιμετώπιζε οικονομικά προβλήματα. Ωστόσο, η αντίδραση του Ναυτικού τον έκανε να αλλάξει γνώμη και τα σχέδια για το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης ματαιώθηκαν οριστικά. Ο Παπάγος υποστήριξε ότι η αντίδραση του Ναυτικού οφειλόταν στο γεγονός, ότι ο σκοπός της πολεμικής προπαρασκευής της Ελλάδος ήταν η αντιμετώπιση της Βουλγαρίας, πράγμα που θα είχε ως αποτέλεσμα οι

---

¹²³ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.88: ΓΕΝ προς Μεταξά, αρ. 155, «Απόψεις περί Υπουργείου Εθνικής Αμύνης», 27 Μαΐου 1937.

¹²⁴ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.730/Ε: «Σχέδιον αναγκαστικού νόμου: Περί συστάσεως Υπουργείου Εθνικής Αμύνης», 23 Ιουλίου 1937.

¹²⁵ Η περίπτωση της ενοποίησης των τριών πολεμικών υπουργείων σε ένα φαίνεται ότι δεν ήταν κάτι αδιάφορο για τον Μεταξά. Σε γράμμα του Θεόδωρου Σκυλακάκη, συνεργάτη του Μεταξά και μετέπειτα Υπουργού Εσωτερικών, προς τον υποστράτηγο Ιωάννη Τσαγγαρίδη στις 17 Φεβρουαρίου 1936, ο Σκυλακάκης ανέφερε ότι ο Μεταξάς ήλπιζε να σχηματιστεί κυβέρνηση συνασπισμού, στην οποία θα αναλάμβανε ο ίδιος τα τρία πολεμικά υπουργεία με την πιθανότητα να ενοποιηθούν σε ένα. Βλ. Ιωάννης Τσαγγαρίδης, *Το ημερολόγιο ενός στρατηγού: σελίδες νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1987, σ. 145.

διατιθέμενες πιστώσεις να κατέληγαν πρωτίστως στον στρατό και την αεροπορία, εφόσον αυτοί θα αναλάμβαναν το βάρος ενός πολέμου με τη γειτονική χώρα¹²⁶.

Τελικώς, ο Παπάγος έμελλε να πετύχει τον σκοπό του, όταν πλέον ήταν Αρχιστράτηγος. Τον Απρίλιο 1950 ιδρύθηκε το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας και το Γενικό Επιτελείο Εθνικής Αμύνης (ΓΕΕΘΑ), πρώτος Αρχηγός του οποίου διετέλεσε ο ίδιος.

Αυτές ήταν οι κυριότερες μετατροπές στην οργάνωση των σημαντικότερων στρατιωτικών οργάνων, που συντελέστηκαν επί αρχηγίας Παπάγου. Η σύνθεση και οι αρμοδιότητες τους ήταν κατά βάση ίδιες, όταν τον Οκτώβριο του 1940 η χώρα βρέθηκε σε κατάσταση πολέμου.

---

¹²⁶ Παπάγος, ό.π., σ. 138-139. Ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης, νομικός σύμβουλος του Βασιλέα Γεωργίου Β', προσέθεσε και μια ιδεολογική ερμηνεία στην αντίδραση του Ναυτικού. Αυτή είχε να κάνει με την συνείδηση του Ναυτικού, ότι από τους πανάρχαιους χρόνους προείχε το θαλάσσιο στοιχείο στην Ελλάδα, και την πεποίθηση, ότι αποτελούσε ένα ιδιότυπο όπλο με δική του αριστοκρατική παράδοση. Βλ. Σπυρίδων Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδας: 1936-1975*, τ. Α', Αθήνα 1994, σ. 43.

II) Σύνθεση του Στρατού Ξηράς

Ο ελληνικός στρατός κατά το Μεσοπόλεμο αποτελούνταν από το Όργανο Διοίκησης, τα Όπλα του Πεζικού, του Ιππικού, του Πυροβολικού και του Μηχανικού, τα σώματα, τις υπηρεσίες, τις στρατιωτικές σχολές, τα κέντρα επιστράτευσης και τα όργανα εξυπηρετήσεως ειδικών αναγκών. Τη διοίκηση του στρατού ασκούσε ο υπουργός Στρατιωτικών, με τη βοήθεια του Αρχηγού ΓΕΣ και των διοικήσεων των σχηματισμών. Οι επιθεωρήσεις των μονάδων και ο συντονισμός της εκπαίδευσης ήταν έργο των Γενικών Επιθεωρητών Στρατού, μιας Γενικής Επιθεώρησης Σχολών και των Επιθεωρητών Όπλων, Σωμάτων, Υπηρεσιών και Επιστράτευσης. Οι Γενικοί Επιθεωρητές έφεραν το βαθμό του αντιστράτηγου, διορίζονταν από τον υπουργό Στρατιωτικών και εκτελούσαν προγραμματισμένες ή έκτακτες επιθεωρήσεις σε στρατιωτικές μονάδες και σχολές. Διέθεταν δικό τους επιτελείο και είχαν αρμοδιότητες ίδιες με τους διοικητές των σωμάτων στρατού. Το 1935 υπήρχαν τρεις Επιθεωρητές και στις αρχές του 1936 προστέθηκε και ένας Επιθεωρητής Αντιαεροπορικής Αμύνης. Το 1937 οι τρεις Γενικοί Επιθεωρητές καταργήθηκαν και στη θέση τους ορίστηκε ένας, ο οποίος υπαγόταν απευθείας στον υπουργό Στρατιωτικών και ήταν αρχαιότερος όλων των ομοιοβάθμων του διοικητών σωμάτων στρατού. Οι Επιθεωρητές Όπλων, Σωμάτων και Υπηρεσιών του στρατού διορίζονταν από τον υπουργό Στρατιωτικών και διέθεταν ανάλογο επιτελείο. Προέρχονταν από τα οικεία Όπλα και Σώματα ή τις οικείες Υπηρεσίες και υπάγονταν στον Αρχηγό ΓΕΣ. Αποστολή τους ήταν η μελέτη όλων των ζητημάτων, που αφορούσαν την οργάνωση, εκπαίδευση, λειτουργία και ιδιαίτερα τον εξοπλισμό και τον τεχνικό εφοδιασμό του αντίστοιχου Όπλου, Σώματος ή Υπηρεσίας, και η υποβολή σχετικών προτάσεων στο ΓΕΣ. Επιπλέον, μεριμνούσαν για την επίβλεψη των εκτελέσεων των διαταγών και οδηγιών του ΓΕΣ, καθώς και για την παρακολούθηση των αξιωματικών από άποψη επαγγελματικής κατάρτισης και απόδοσης¹²⁷.

Η σύνθεση του ελληνικού Στρατού Ξηράς εξαρτιόνταν από τον Οργανισμό του Στρατού, ο οποίος προέβλεπε όλα τα σχετικά ζητήματα, που αφορούσαν το στράτευμα. Μεταξύ των κυριότερων θεμάτων, που ρύθμιζε ο Οργανισμός, ήταν ο αριθμός των διάφορων στρατιωτικών Μεγάλων Μονάδων, η σύνθεση, η έδρα και η διάταξη τους, οι στρατιωτικές υπηρεσίες και σχολές, τα στρατολογικά διαμερίσματα, οι υπηρεσίες επιμελητείας, κ.ά. Σε κάθε Οργανισμό του Στρατού ήταν βασισμένο ένα σχέδιο επιστράτευσης, με βάση το οποίο ο στρατός ειρήνης μετατρέποταν σε στρατό εκστρατείας σε περίπτωση πολέμου. Το σχέδιο επιστράτευσης διαδραμάτιζε σημαίνοντα ρόλο για τον στρατό, διότι έπρεπε η οργάνωση του να ήταν η καλύτερη δυνατή. Κύριος λόγος για το παραπάνω ήταν το γεγονός, ότι ο στρατός ειρήνης

---

¹²⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 195-198.

αποτελείτο από λίγες μονάδες και τις δυνάμεις προκάλυψης¹²⁸, συνεπώς πιθανά λάθη στο σχέδιο θα καθυστερούσαν την επιστράτευση και θα έθεταν την ασφάλεια της χώρας σε κίνδυνο. Το σχέδιο επιστράτευσης αποτελούσε μια λεπτομερή ανάλυση του Οργανισμού του Στρατού στο σημείο του στρατού εκστρατείας. Ο Οργανισμός καθόριζε τα Σώματα Στρατού, τις Μεραρχίες και τις έδρες τους, ενώ το σχέδιο επιστράτευσης προέβλεπε αναλυτικά τη σύνθεση των παραπάνω Μεγάλων Μονάδων σε δυνάμεις πεζικού, πυροβολικού, ιππικού, μηχανικού, κ.ά. Επιπροσθέτως, στους Οργανισμούς δεν αναγράφονταν μονάδες μικρότερες των Μεραρχιών - με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τις Ταξιαρχίες - και μεγάλοι σχηματισμοί άλλης φύσης, όπως οι Ομάδες Στρατιών, τα Τμήματα Στρατιάς, κ.ό.κ.

Τον Αύγουστο του 1936, ο Οργανισμός του Στρατού ρυθμιζόταν σύμφωνα με το Νομοθετικό Διάταγμα της 4^{ης} Σεπτεμβρίου 1935 και προέβλεπε τις παρακάτω Μεγάλες Μονάδες:

- 1) *Σώματα Στρατού*: Α' Σώμα Στρατού (Σ.Σ) με έδρα την Αθήνα, Β' Σ.Σ. με έδρα τη Λάρισα, Γ' Σ.Σ. με έδρα τη Θεσσαλονίκη, Δ' Σ.Σ. με έδρα την Καβάλα.
- 2) *Μεραρχίες*: I Μεραρχία με έδρα τη Λάρισα, II Μεραρχία με έδρα την Αθήνα, III Μεραρχία με έδρα την Πάτρα, IV Μεραρχία με έδρα το Ναύπλιο, V Μεραρχία με έδρα τα Χανιά, VI Μεραρχία με έδρα τις Σέρρες, VII Μεραρχία με έδρα τη Δράμα, VIII Μεραρχία με έδρα τα Ιωάννινα, IX Μεραρχία με έδρα την Κοζάνη, X Μεραρχία με έδρα τη Βέροια, XI Μεραρχία με έδρα τη Θεσσαλονίκη, XII Μεραρχία με έδρα την Κομοτηνή, XIII Μεραρχία με έδρα τη Μυτιλήνη
- 3) *Διοίκηση Φρουρίου*: Θεσσαλονίκης με έδρα τη Θεσσαλονίκη, Καβάλας με έδρα την Καβάλα¹²⁹.

Ανάμεσα στα θεμελιώδη ζητήματα, που όριζε ο Οργανισμός, ήταν οι γενικές υπηρεσίες του στρατού, οι μονάδες πυροβολικού, ιππικού και μηχανικού, οι συνοριακοί τομείς, η υγειονομική και κτηνιατρική υπηρεσία, η στρατολογία και η στρατιωτική δικαιοσύνη, η υπηρεσία επιμελητείας, οι στρατιωτικές σχολές, οι στρατιωτικοί ακόλουθοι, τα μόνιμα στελέχη και τα μόνιμα φρουραρχεία. Επίσης, προέβλεπε ότι τα κέντρα επιστράτευσης δεν έπρεπε να υπερβούν τα 25¹³⁰.

Όσον αφορά το σχέδιο επιστράτευσης, το 1936 βρήκε το ΓΕΣ να στηρίζεται σε ένα σχέδιο με τον τίτλο «Μερικό Σχέδιο Επιστρατεύσεως 1930», το οποίο προέκυψε ως μία λύση ανάγκης το 1935. Κύριος λόγος για αυτό ήταν ότι το προηγούμενο ολοκληρωμένο σχέδιο επιστρατεύσεως του 1934, κρίθηκε μη εφαρμόσιμο εξαιτίας

---

¹²⁸ Ο στρατός ειρήνης δεν είχε τη δυνατότητα, ούτε τότε αλλά ούτε και στη σύγχρονη εποχή, να αποτελείται από πολλές μονάδες και υπηρεσίες, διότι το κόστος συντήρησης του θα ήταν υπέρογκο. Επιπλέον, αν ο στρατός ειρήνης προσέγγιζε την μορφή της πολεμικής του σύνθεσης, τότε ο εχθρός θα μπορούσε με ευκολία να διακρίνει τους βασικούς άξονες του σχεδίου επιστρατεύσεως.

¹²⁹ Αποστολή τους ήταν η διεύθυνση των εργασιών οχυρώσεως στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα. Ωστόσο, η Διοίκηση Φρουρίου Θεσσαλονίκης μπόρεσε να αναλάβει εξ ολοκλήρου την οργάνωση και την εκτέλεση της οχυρώσεως, καθιστώντας τη Διοίκηση Φρουρίου Καβάλας περιττή, με αποτέλεσμα αυτή να καταργηθεί με τον Οργανισμό του Στρατού του 1937. Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Προπαρασκευή...*, σ. 40.

¹³⁰ ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 389 (4 Σεπτεμβρίου 1935), Νομοθετικό Διάταγμα 4^{ης} Σεπτεμβρίου 1935, «Περί Οργανισμού του Στρατού», σ. 1851-1858.

των τρομερών ελλείψεων του στρατού σε υλικό¹³¹. Στις αρχές του 1935, το ΓΕΣ ξεκίνησε διεργασίες με σκοπό την κατάργηση του Σχεδίου 1934 και την δημιουργία ενός σχεδίου προσαρμοσμένου σε περισσότερο ρεαλιστικά δεδομένα. Οι εργασίες του Σχεδίου Επιστρατεύσεως 1935 περατώθηκαν στο τέλος του 1936 και αυτό τέθηκε σε ισχύ την 1^η Ιανουαρίου 1937. Όμως, έως ότου ολοκληρωθούν οι εργασίες του παραπάνω σχεδίου, η Ελλάδα παρέμενε χωρίς εφαρμόσιμο πλάνο επιστράτευσης. Ο αντίκτυπος του ιταλοαιθιοπικού πολέμου και ο κίνδυνος μιας σύρραξης στη Μεσόγειο ή τα Βαλκάνια, εξανάγκασαν το ΓΕΣ να συντάξει εσπευσμένα ένα πρόχειρο σχέδιο επιστράτευσης. Κατά συνέπεια, το ΓΕΣ κατέφυγε στο τελευταίο σχέδιο προ του 1934, το οποίο ήταν το Σχέδιο Επιστρατεύσεως του 1930. Έχοντας αυτό ως βάση, το ΓΕΣ συνέταξε το Μερικό Σχέδιο 1930, το οποίο κινητοποιούσε ένα μέρος του ελληνικού στρατού, με μονάδες ελαττωμένης σύνθεσης και παντελή έλλειψη σύγχρονων μέσων, όπως αντιαρματικά και αντιαεροπορικά μέσα, όλμους, κ.ά. Συγκεκριμένα, οι μονάδες που επιστρατεύονταν ήταν: α) Πεζικό: 35 περίπου τάγματα με ελλείψεις σε υλικό, β) Πυροβολικό: 31 ορειβατικές πυροβολαρχίες, 10 πεδινές και 10 βαριές και γ) Ιππικό: 2 συντάγματα, 7 ομάδες αναγνώρισης μεραρχίας και 2 ομάδες αναγνώρισεως σώματος στρατού. Οι επιστρατευμένες δυνάμεις συγκεντρώνονταν ως επί το πλείστον στις περιοχές του Α', Γ' και Δ' Σ.Σ., και την περιφέρεια της VIII Μεραρχίας. Αρκετές μεραρχίες και σχηματισμοί δεν επιστρατεύονταν καθόλου¹³².

Το Σχέδιο Επιστρατεύσεως 1935 προέβλεπε λιγότερες δυνάμεις από αυτό του 1934, όμως πλέον υπήρχε ικανοποιητική ποσότητα υλικού για να καλύψει τις βασικές ανάγκες του στρατεύματος. Οι επιστρατευμένες δυνάμεις θα ήταν οι εξής:

- 1) Α' Σ.Σ. με τις Μεραρχίες II (Αθηνών), III (Πατρών), IV (Ναυπλίου) και την III Ταξιαρχία Πεζικού (Χαλκίδος).
- 2) Β' Σ.Σ. με τις Μεραρχίες I (Λαρίσης), IX (Κοζάνης) και τις Ταξιαρχίες IV (Φλωρίνης), V (Τρικάλων), XVI (Λαμίας).
- 3) Γ' Σ.Σ. με τις Μεραρχίες X (Βέροιας), XI (Θεσσαλονίκης) και XVII (Θεσσαλονίκης).
- 4) Δ' Σ.Σ. με τις Μεραρχίες VI (Σερρών), VII (Δράμας) και XII (Κομοτηνής).

---

¹³¹ Το Σχέδιο Επιστρατεύσεως 1934 συντάχθηκε επί Αρχηγίας Καθενιώτη. Προέβλεπε έναν υπερβολικά μεγάλο στρατό ξηράς, που προσέγγιζε σε αριθμό τους 600.000 άνδρες. Επιστράτευε 17 μεραρχίες και 7 ταξιαρχίες πεζικού, και 2 ταξιαρχίες ιππικού, βασιζόμενες κυρίως σε παλαιού τύπου οπλισμό. Το σχέδιο αποτέλεσε αντικείμενο μεταγενέστερης διαμάχης μεταξύ του Καθενιώτη και του Παπάγου. Ο Καθενιώτης υπερασπίστηκε το σχέδιο, γράφοντας ότι με αυτόν τον τρόπο ο ελληνικός στρατός εξασφάλιζε το μέγιστο της απόδοσης του, ακόμα και δίχως την προμήθεια νέου τύπου οπλισμού. Βλ. Αρχείο ΔΙΣ Φ. 2/Α: «Ιστορικών των πολεμικών επιχειρήσεων 1940-1941, Συνταχθέν παρά συμβουλίου αντιστρατήγων προεδρευομένου υπό του αντιστρατήγου Καθενιώτη Δημ.», Τεύχος Α', Τόμος I, σ. 33-34. Αντιθέτως, ο Παπάγος παρατήρησε ότι το σχέδιο ήταν τελείως ανεφάρμοστο, εξαιτίας των τραγικών ελλείψεων που παρουσίαζε ο ελληνικός στρατός. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του, με το τότε υπάρχον υλικό ο ελληνικός στρατός θα μπορούσε να εξοπλίσει μόλις 100.000 άνδρες. Επιπλέον, υποστήριζε ότι θα υπήρχε έλλειψη περίπου 2.000 μόνιμων κατώτερων αξιωματικών του πεζικού και 900 του πυροβολικού. Βλ. Παπάγος, ό.π., σ. 44-50.

¹³² Παπάγος, ό. π. σ. 50-51.

5) Ανεξάρτητες Μεραρχίες V (Κρήτης), VIII (Ηπείρου) και XIII (Αρχιπελάγους).

6) Μεραρχία Ιππικού με τις Ταξιαρχίες I (Λαρίσης) και II (Θεσσαλονίκης)¹³³.

Η συνολική δύναμη του στρατού σε πεζικό ανέρχονταν σε 54 συντάγματα και ένα ανεξάρτητο τάγμα, δηλαδή 163 τάγματα. Όσον αφορά το πυροβολικό, το σχέδιο επιστράτευε 120 πυροβολαρχίες ορειβατικού, 48 πυροβολαρχίες πεδινού και 24 πυροβολαρχίες βαρέος πυροβολικού¹³⁴.

Το σχέδιο εμφάνιζε μερικά σοβαρά μειονεκτήματα κυρίως στην περιοχή της Θράκης, όπου η ελληνική άμυνα ήταν ασθενέστερη και απειλούνταν σοβαρά από τον εχθρό. Συγκεκριμένα, δεν υπήρχε Μεγάλη Μονάδα στην Ξάνθη - για την άμυνα της οποίας έπρεπε να μετακινηθούν δυνάμεις από άλλους τομείς - η παρανέστια ζώνη ήταν αρκετά ασθενής και παρουσίαζε έλλειψη πυροβολικού, το βαρύ πυροβολικό του Δ' Σ.Σ, πλην μιας μοίρας, επιστρατεύονταν στη Θεσσαλονίκη και όχι επιτόπου, κ.ά. Το Σχέδιο Επιστρατεύσεως 1935 θα παρέμενε σε ισχύ μέχρι το 1938, οπότε και αντικαταστάθηκε από ένα σχέδιο προσαρμοσμένο στα νέα δεδομένα¹³⁵.

Αυτά τα δεδομένα ήταν η αύξηση της διάρκειας της στρατιωτικής θητείας¹³⁶, η προώθηση των εργασιών οχύρωσης, η ενίσχυση του ελληνικού στρατού με νέο οπλισμό και ιδίως αντιαεροπορικά μέσα, η επιτακτική ανάγκη ταχύτερης επιστράτευσης των παραμεθόριων Μεγάλων Μονάδων και ιδίως του Δ' Σ.Σ, η ανασυγκρότηση του Ιππικού και η λήψη επιπρόσθετων μέτρων, με σκοπό τη βελτίωση της στρατιωτικής κατάστασης της χώρας.

Η πρώτη κίνηση ήταν η αλλαγή του Οργανισμού του Στρατού με αναγκαστικό νόμο στις 10 Ιουλίου 1937¹³⁷. Με βάση τον Οργανισμό αυτό, ο στρατός θα αποτελούνταν από Όπλα και Σώματα ως εξής: α) Όπλα: Πεζικό, Πυροβολικό, Ιππικό, Μηχανικό, β) Σώματα: Αυτοκινήτων, Υγειονομικό, Οδοντιατρικό, Κτηνιατρικό, Φαρμακευτικό, Στρατιωτικής Δικαιοσύνης, Επιμελητείας, Οικονομικού Ελέγχου, Στρατολογίας, Οικονομικής Υπηρεσίας, Μουσικών, Στρατιωτικών Ιερέων, Αρχιτεχνιτών, Αρχαιοφυλάκων και Χαρτογράφων. Στο οργανωτικό κομμάτι, καταργήθηκαν οι τρεις Γενικοί Επιθεωρητές και στη θέση τους ορίστηκε ένας, με δικαιοδοσία μόνο επί της εκπαίδευσης του στρατού. Η Επιθεώρηση Α/Α Αμύνης μετονομάστηκε σε Ανωτέρα Διοίκηση Α/Α Αμύνης, ενώ η Ανωτέρα Στρατιωτική Διοίκηση Θράκης κατέστη ισότιμη προς Σώμα Στρατού. Στην Ξάνθη συγκροτήθηκε μια νέα μεραρχία, η XIV, και ενισχύθηκε με συντάγματα πυροβολικού η ευρύτερη

¹³³ Η σύνθεση τους σε συντάγματα ήταν η εξής: α) 2 συντάγματα είχαν οι Ταξιαρχίες Πεζικού και η XVII Μεραρχία, β) 3 συντάγματα είχαν οι Μεραρχίες του Α' και Β' Σ.Σ., καθώς και η XI Μεραρχία, γ) 4 συντάγματα είχαν η X Μεραρχία και οι Μεραρχίες του Δ' Σ.Σ. Η XII Μεραρχία είχε ένα τάγμα επιπλέον.

¹³⁴ Κορόζης, ό.π., σ. 73-74.

¹³⁵ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.85: Παπάγος προς Μεταξά, αρ. 40173, «Συνοπτική έκθεσις πεπραγμένων: Αύγουστος 1936 – Ιούλιος 1937», 7 Αυγούστου 1937, σ. 9-11.

¹³⁶ Για τη θητεία βλ. Παρακάτω σ. 57-59.

¹³⁷ ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 264 (14 Ιουλίου 1937), Αναγκαστικός Νόμος 776/1937, «Περί οργανώσεως και στελεχών του εν ειρήνη Στρατού και περί στρατιωτικής ιεραρχίας και στρατιωτικών προαγωγών», σ. 1663-1689.

περιοχή της Θράκης. Οι μονάδες της Μεραρχίας Ιππικού μετακινήθηκαν από τη Θεσσαλία στη Θεσσαλονίκη, τις Σέρρες και τα Γιαννιτσά, ώστε να βρίσκονται εγγύτερα στα σύνορα. Στις υπόλοιπες μονάδες υπήρξαν μερικές μετατροπές ταγμάτων και μοιρών σε συντάγματα πεζικού και πυροβολικού αντίστοιχα, όπως και ορισμένες μετονομασίες ή προσθήκες νέων μονάδων. Τη σημαντικότερη προσθήκη αποτέλεσε η δημιουργία τεσσάρων συνταγμάτων αντιαεροπορικών πυροβόλων σε Αθήνα (Α'), Λάρισα (Β'), Θεσσαλονίκη (Γ') και Καβάλα (Δ'). Επίσης, συγκροτήθηκε στην Αθήνα κέντρο χημικού πολέμου¹³⁸.

Με την οριστικοποίηση του νέου Οργανισμού του Στρατού, σειρά πήρε το νέο σχέδιο επιστράτευσης. Προϋπόθεση για το νέο σχέδιο αποτέλεσε η υποχρέωση της Ελλάδας, να τηρήσει τις δεσμεύσεις της έναντι των βαλκάνιων συμμάχων της, μέσω του σχεδίου εκστρατείας, που προβλεπόταν από την βαλκανική στρατιωτική συνθήκη¹³⁹. Σκοπός του σχεδίου ήταν να καλύψει αυτές τις ανάγκες διατηρώντας ένα ευρύ περιθώριο δυνατοτήτων, ανεξαρτήτως των δυνάμεων, που θα δεσμεύονταν σε πιθανή βαλκανική σύρραξη. Το Σχέδιο Επιστρατεύσεως 1938 προέβλεπε τις εξής Μεγάλες Μονάδες: Γενικό Στρατηγείο, 2 Τμήματα Στρατιάς, Θράκης και Καβάλας, 4 Σώματα Στρατού και 16 Μεραρχίες. Στις 14 προϋπάρχουσες μεραρχίες προστέθηκαν η XIV στην Ξάνθη και η εφεδρική XV στο Α' Σ.Σ. Η VI Μεραρχία των Σερρών πέρασε στη δικαιοδοσία του Γ' Σ.Σ. από το Δ', όπου βρισκόταν μέχρι τότε. Οι υπάρχουσες Ταξιαρχίες Πεζικού III (Χαλκίδος), IV (Φλωρίνης), V (Τρικάλων) και XVI (Λαμίας) μετατράπηκαν σε ελαφρές μεραρχίες με την προσθήκη 1 μοίρας ορειβατικού πυροβολικού, 1 ίλης, 1 λόχου σκαπανέων και 1 λόχου διαβιβάσεων στις υπηρεσίες τους. Οι δυνάμεις πεζικού αυξήθηκαν σε 58 συντάγματα / 175 τάγματα, από τα 54 συντάγματα / 163 τάγματα, που υπήρχαν ως τότε.

Σημαντικές αλλαγές επήλθαν στην προκάλυψη, όπου οι συνοριακοί τομείς μετατράπηκαν σε συντάγματα των οικείων μεραρχιών και τη θέση τους πήραν τα τάγματα προκάλυψης. Η προκάλυψη προς την Βουλγαρία άλλαξε μορφή, εξαιτίας της προόδου των οχυρώσεων, οι οποίες εντάχθηκαν ως αναπόσπαστο τμήμα της. Όσον αφορά το πυροβολικό, οργανώθηκαν ορισμένες επιπλέον μονάδες σε σχέση με τα επίπεδα του 1935, αν και πολλά πυροβόλα διατέθηκαν στα οχυρά, επειδή οι ανάγκες τους ήταν μεγάλες. Η Μεραρχία Ιππικού μετατόπισε το κέντρο βάρους της στη Μακεδονία και τροποποίησε τη σύνθεση της επί νέων βάσεων. Αντί των 2 ταξιαρχιών, θα επιστράτευε 1 ταξιαρχία αποτελούμενη από 2 συντάγματα και 1 έφιππη μοίρα πολυβόλων. Επιπλέον, θα επιστράτευε ένα σύνταγμα ιππικού, το μοναδικό μηχανοκίνητο σύνταγμα του ελληνικού στρατού, μία ίλη μηχανικού και

---

¹³⁸ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.95: Παπάγος προς Μεταξά, Επί της εκθέσεως της αφορώσης την εξέλιξη της στρατιωτικής καταστάσεως της χώρας από τη Συνθήκη της Λωζάννης (Αύγουστος 1923) μέχρι σήμερα, 11 Απριλίου 1938, σ. 190-193.

¹³⁹ Η βαλκανική στρατιωτική συνθήκη προέβλεπε ότι η Ελλάδα όφειλε να πάρει μέρος στις επιχειρήσεις κατά της Βουλγαρίας με 75 τάγματα, 90 πυροβολαρχίες, 16 ίλες και 65 αεροπλάνα, ενώ έναντι της Αλβανίας θα διέθετε 40 τάγματα, 40 πυροβολαρχίες, 5 ίλες και 10 αεροπλάνα.

διάφορες μονάδες πυροβολικού. Με αυτές τις αλλαγές καταργήθηκαν τελείως τα πεζοπόρα τμήματα της Μεραρχία Ιππικού, η οποία πλέον θα αποτελούνταν αποκλειστικά από έφιππα και μηχανοκίνητα στοιχεία. Τέλος, σε κάθε Σώμα Στρατού και στη Γενική Εφεδρεία διατέθηκε ένα τάγμα σκαπανέων, και σε κάθε μεραρχία ένας λόχος σκαπανέων, δύναμη που στην πορεία αποδείχθηκε ανεπαρκής¹⁴⁰.

Παρόλα αυτά, το σχέδιο του 1938 δεν έμεινε για αρκετό χρονικό διάστημα σε ισχύ. Κύριος λόγος της αναθεώρησης ήταν η συμφωνία της 31^{ης} Ιουλίου 1938 μεταξύ της Βαλκανικής Συνεννόησης και της Βουλγαρίας, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα ήταν ελεύθερη να εξοπλίσει ολόκληρη την περιοχή της Θράκης. Το Σχέδιο Επιστρατεύσεως 1939 τέθηκε σε ισχύ μία βδομάδα πριν την κατάληψη της Αλβανίας από τον ιταλικό στρατό. Ο ελληνικός στρατός κατάφερε να εγκαταστήσει στην Αλεξανδρούπολη το νεοσύστατο Ε' Σώμα Στρατού στη θέση του Τμήματος Στρατιάς Θράκης. Αυτό περιλάμβανε τις Μεραρχίες XII και XIII και πλήθος υποστηρικτικών μη μεραρχιακών μονάδων. Η μετατροπή των 4 ταξιαρχιών πεζικού σε ελαφρές μεραρχίες δεν πραγματοποιήθηκε, όπως και μερικές από τις αλλαγές σε μονάδες πυροβολικού, που προβλέπονταν στο Σχέδιο Επιστρατεύσεως του 1938¹⁴¹.

Όμως, η κατάληψη της Αλβανίας από την Ιταλία και ο φόβος για επίθεση στην Ελλάδα ανάγκασε την ελληνική στρατιωτική ηγεσία να αναπροσαρμόσει τους σχεδιασμούς της. Οι εργασίες για έναν νέο οργανισμό του στρατού ξεκίνησαν άμεσα και ολοκληρώθηκαν λίγους μήνες μετά, όταν τον Οκτώβριο 1939 τέθηκε σε ισχύ με αναγκαστικό νόμο ο Οργανισμός του Στρατού 1939¹⁴². Ο νόμος προέβλεπε 5 Σώματα Στρατού, 14 Μεραρχίες Πεζικού και τη Μεραρχία Ιππικού ως Μεγάλες Μονάδες. Οι δυνάμεις πεζικού αποτελούνταν από 35 συντάγματα πεζικού και 4 ευζώνων, η πλειοψηφία των οποίων επιστρατεύονταν σε πόλεις της βορείου Ελλάδος. Σε ξεχωριστή κατηγορία εντάσσονταν οι μονάδες προκάλυψης, οι οποίες υπάγονταν σε συνοριακούς τομείς, υπεύθυνους για την άμυνα κομβικών στρατηγικών περιοχών πλησίον των συνόρων. Υπήρχαν συνολικά 12 συνοριακοί τομείς, εκ των οποίων οι 10 είχαν διοίκηση και μέγεθος ισοδύναμο με σύνταγμα πεζικού. Οι 2 σημαντικότεροι τομείς, ο V με έδρα το Νέο Πετρίτσι και ο VIIα με έδρα την Κάτω Βροντού, ήταν μεγαλύτεροι σε μέγεθος και είχαν διοίκηση ισοδύναμη με μεραρχία πεζικού, εξαιτίας της παρουσίας οχυρών στις περιοχές τους. Οι προβλεπόμενες δυνάμεις πυροβολικού αποτελούνταν από 24 συντάγματα όλων των ειδών (πεδινό, αντιαεροπορικό, κ.τ.λ), ενώ το ιππικό διέθετε 8 συντάγματα, μεταξύ των οποίων και το μοναδικό μηχανοκίνητο¹⁴³.

Σε αντίθεση με τις προηγούμενες μετατροπές του Οργανισμού του Στρατού, εκείνος του 1939 δεν παρουσίασε παρά ελάχιστες αλλαγές στην σύνθεση και στις

¹⁴⁰ Κορόζης, ό.π., σ. 95-101.

¹⁴¹ Κορόζης, ό.π., σ. 199-200.

¹⁴² ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 429 (6 Οκτωβρίου 1939), Αναγκαστικός Νόμος 2005/1939, «Περί οργανώσεως και στελεχών του εν ειρήνη Στρατού», σ. 2785-2795.

¹⁴³ Βλ. Παράρτημα: Κείμενο 1 και Σχεδιάγραμμα 2.

έδρες των μονάδων. Ο κυριότερος λόγος ήταν η έλλειψη εισαγωγής νέου πολεμικού υλικού μετά το 1939, που θα έδινε τη δυνατότητα στο ΓΕΣ να συγκροτήσει νέες μονάδες. Σημαντική καινοτομία αποτέλεσε μια διάταξη του υπ' αρ. 1 άρθρου, σύμφωνα με την οποία ο Παπάγος περιβλήθηκε με επιπλέον καθήκοντα και δικαιώματα εκτός δικαιοδοσίας του Αρχηγού ΓΕΣ. Εκτός από τις οργανικές αρμοδιότητες, ο Παπάγος ανέλαβε καθήκοντα Γενικού Επιθεωρητού Στρατού από πάσης άποψης¹⁴⁴, γεγονός που τον ισχυροποίησε έναντι των υπόλοιπων αντιστράτηγων, καθώς πλέον ήταν υποχρεωμένοι να τον θεωρούν οργανικά ανώτερο τους.

Επίσης, μια ουσιαστική καινοτομία αποτέλεσε η δημιουργία Υπηρεσίας Στρατιωτικών Μεταφορών, η οποία έλαβε μείζονα έκταση λόγω της σημασίας του ζητήματος. Τα όργανα διοίκησης της υπηρεσίας αποτέλεσαν το ΓΕΣ, το ΓΕΝ και το ΓΕΑ, και ήταν αρμόδια για τον συντονισμό και διεύθυνση των χερσαίων, ναυτικών και αεροπορικών, αντίστοιχα, μέσων συγκοινωνίας. Στα ανωτέρω υπάγονταν μια σειρά συμβουλευτικών επιτροπών, όργανα μελετών και εκτελέσεων, καθώς και ρυθμιστικά όργανα¹⁴⁵. Πρόκειται για μια χρήσιμη προσθήκη, επειδή προώθησε την οργάνωση και εκτέλεση των στρατιωτικών μεταφορών εν καιρώ ειρήνης και πολέμου, και βελτίωσε σημαντικά την ταχύτητα της ελληνικής επιστράτευσης τον Οκτώβριο 1940.

Το σημαντικότερο μειονέκτημα του νέου Οργανισμού αποτέλεσε η έλλειψη ενίσχυσης του αλβανικού μετώπου με Μεγάλες Μονάδες, παρόλο που η κατάληψη της Αλβανίας από τον ιταλικό στρατό ήταν η κύρια αιτία αναθεώρησης του. Στην περιοχή της Ηπείρου υπήρχε πρόβλεψη για μόλις μία Μεγάλη Μονάδα, την ανεξάρτητη VIII Μεραρχία¹⁴⁶ με έδρα τα Ιωάννινα, ενώ στην Δ. Μακεδονία για την ΙΧ Μεραρχία του Β' Σ.Σ. Ο προσανατολισμός του Οργανισμού ήταν και σε αυτήν

¹⁴⁴ Υπό κανονικές συνθήκες, ο Γενικός Επιθεωρητής τους Στρατού ασκούσε μόνο εκπαιδευτικά καθήκοντα.

¹⁴⁵ Συγκεκριμένα περιλάμβανε: α) Όργανα Διοικήσεως: Ι) ΓΕΣ: αρμόδιο για τον συντονισμό και τη διεύθυνση των χερσαίων μέσων συγκοινωνίας, ΙΙ) ΓΕΝ: αρμόδιο για τον συντονισμό και τη διεύθυνση των ναυτικών μέσων συγκοινωνίας, και ΙΙΙ) ΓΕΑ: αρμόδιο για τον συντονισμό και τη διεύθυνση των αεροπορικών μέσων συγκοινωνίας, β) Όργανα Συμβουλευτικά: Ι) Ανωτέρα Επιτροπή Σιδηροδρόμων και Αυτοκινήτων: συμβουλευτικό όργανο του ΓΕΣ για θέματα σιδηροδρόμων και υπηρεσίας αυτοκινήτων, ΙΙ) Ανωτέρα Επιτροπή Θαλασσιών Μεταφορών: συμβουλευτικό όργανο του ΓΕΣ και του ΓΕΝ για ζητήματα των θαλάσσιων στρατιωτικών μεταφορών, ΙΙΙ) Ανωτέρα Επιτροπή Οδικών Συγκοινωνιών: συμβουλευτικό όργανο του ΓΕΣ για την οργάνωση του οδικού δικτύου και ΙV) Ανωτέρα Επιτροπή Αεροπορικών Μεταφορών: συμβουλευτικό όργανο του ΓΕΣ και του ΓΕΑ για θέματα των αεροπορικών μέσων συγκοινωνίας, γ) Όργανα Μελετών και Εκτελέσεως: Ι) Για τις σιδηροδρομικές στρατιωτικές μεταφορές και την υπηρεσία αυτοκινήτων: Επιτροπές και Υποεπιτροπές Γραμμών και Σταθμών, αρμόδιες για την εκτέλεση των αντίστοιχων μεταφορών, ΙΙ) Για τις θαλάσσιες συγκοινωνίες: Επιτροπές Λιμένων, υπεύθυνες για την εκτέλεση των θαλάσσιων στρατιωτικών μεταφορών, ΙΙΙ) Για τις οδικές συγκοινωνίες: Επιτροπές Οδικών Συγκοινωνιών, αρμόδιες για την κατασκευή, βελτίωση ή αποκατάσταση των οδικών συγκοινωνιών και δ) Ρυθμιστικά όργανα: βοηθητικά σώματα συγκροτούμενα αποκλειστικά εν καιρώ πολέμου, όπου και όποτε υπήρχε ανάγκη, έπειτα από απόφαση των αρμόδιων υπουργείων ή του Αρχιστρατήγου. Βλ. υπ' αρ. 6 άρθρο του Α.Ν. 2005/1939.

¹⁴⁶ Ο όρος ανεξάρτητη δηλώνει ότι η Μεραρχία δεν υπαγόταν σε κάποια ανώτερη Μεγάλη Μονάδα, όπως Σώμα Στρατού, Τμήμα Στρατιάς, Ομάδα Μεραρχιών, κ.τ.λ. αλλά απευθείας στον Αρχιστράτηγο.

την περίπτωση στραμμένος προς τη Βουλγαρία, αφήνοντας χωρίς πολλές στρατιωτικές δυνάμεις τη βορειοδυτική Ελλάδα¹⁴⁷.

Αυτή ήταν η τελευταία αλλαγή στον Οργανισμό του Στρατού και πάνω σε αυτή τη δομή βασίστηκε το τελικό σχέδιο επιστράτευσης, με το οποίο διενεργήθηκε η επιστράτευση του Οκτωβρίου 1940. Έπειτα από την κατάληψη της Αλβανίας από την Ιταλία, το Σχέδιο Επιστρατεύσεως 1939 έπρεπε να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα. Οι αλλαγές θα αφορούσαν κυρίως την περίπτωση, κατά την οποία η δράση του ιταλικού ναυτικού ή της ιταλικής αεροπορίας θα εμπόδιζε την ασφαλή θαλάσσια μεταφορά των επιστρατευμένων δυνάμεων από τα ελληνικά νησιά. Συντάχθηκαν μελέτες για την επιτόπια αξιοποίηση όλων των νησιωτικών δυνάμεων, με σκοπό την επιμέρους άμυνα των νησιών. Ωστόσο, αν και βελτίωνε σημαντικά την άμυνα των παραπάνω νησιών, το σχέδιο στερούσε δυνάμεις από τα χερσαία σύνορα της Ελλάδας. Παρόλα αυτά, δεν υπήρχε άλλη επιλογή, καθώς ο κίνδυνος επίθεσης κατά τη θαλάσσια μεταφορά τους ήταν μεγάλος. Οι εργασίες του σχεδίου, υπό τον τίτλο Σχέδιο Επιστρατεύσεως 1939α, υλοποιήθηκαν τον Ιούλιο 1939 και τέθηκε σε ισχύ μέχρι το τέλος του 1939. Το ξέσπασμα του πολέμου τον Σεπτέμβριο 1939 ανάγκασε την ελληνική στρατιωτική ηγεσία να αναθεωρήσει για μια ακόμα φορά το σχέδιο επιστράτευσης. Ο κυριότερος λόγος ήταν η δυσκολία προμήθειας πολεμικού υλικού από το εξωτερικό, διότι αφενός οι βιομηχανίες εμπόλεμων, πλέον, χωρών όπως η Μ. Βρετανία και η Γαλλία έπρεπε να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες και αφετέρου η Γερμανία ήθελε να ασκήσει με αυτόν τον τρόπο πιέσεις στην ελληνική κυβέρνηση. Το πάγωμα και η ακύρωση των ελληνικών παραγγελιών ανάγκασε την ελληνική στρατιωτική ηγεσία να βασιστεί αποκλειστικά στον εξοπλισμό, που είχε ήδη στην κατοχή της, και να προσαρμόσει τον σχεδιασμό της χωρίς να υπολογίζει καμία περαιτέρω συμπλήρωση των κενών της από το εξωτερικό. Το νέο σχέδιο ονομάστηκε Σχέδιο Επιστρατεύσεως 1939β και ήταν αυτό, που τέθηκε σε εφαρμογή τα ξημερώματα της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940¹⁴⁸.

Προέβλεπε 2 Διοικήσεις Τμήματος Στρατιάς¹⁴⁹, Διοίκηση Ομάδος Μεραρχιών¹⁵⁰, 5 Σώματα Στρατού, 15 Μεραρχίες Πεζικού, 4 Ταξιαρχίες Πεζικού και τη Μεραρχία Ιππικού. Τη σημαντικότερη προσθήκη αποτέλεσε η συγκρότηση μιας νέας μεραρχίας,

---

¹⁴⁷ Βλ. Σχεδιάγραμμα 2.

¹⁴⁸ Κορόζης, ό.π. σ. 675-676.

¹⁴⁹ Επρόκειτο για το Τμήμα Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας (ΤΣΔΜ) και το Τμήμα Στρατιάς Καβάλας (ΤΣΚ). Το ΤΣΔΜ είχε διοικητή τον αντιστράτηγο Ιωάννη Πιτσικά, έδρευε στην Κοζάνη και αποτελούνταν από το Β' και το Γ' Σώμα Στρατού. Το ΤΣΚ έδρευε στην Καβάλα και αποτελούνταν από το Δ' Σώμα Στρατού. Στις 4 Νοεμβρίου 1940 μετονομάστηκε σε Τμήμα Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας (ΤΣΑΜ) και η έδρα του μετακινήθηκε στις Σέρρες. Διοικητής του ήταν ο αντιστράτηγος Μάρκος Δράκος. Κατά τη διάρκεια του πολέμου συγκροτήθηκαν και άλλα Τμήματα Στρατιάς, όπως αυτό της Ηπείρου (ΤΣΗ) τον Δεκέμβριο του 1940 και της Κεντρικής Μακεδονίας (ΤΣΚΜ) την άνοιξη του 1941.

¹⁵⁰ Όπως και το Τμήμα Στρατιάς, επρόκειτο για σχηματισμό που μπορούσε να συγκροτηθεί για επιχειρησιακούς σκοπούς. Σε αντίθεση με τα 2 Τμήματα Στρατιάς, που υπήρχαν προ του πολέμου 1940-1941, η Ομάδα Μεραρχιών συγκροτήθηκε κατά τη διάρκεια αυτού. Διοικητής της ήταν ο αντιστράτηγος Παναγιώτης Δέδες και περιλάμβανε τις VI και XVII Μεραρχίες.

της XVII με έδρα τη Θεσσαλονίκη, που είχε ως αποτέλεσμα ο ελληνικός στρατός εκστρατείας να φθάσει στη μεγαλύτερη του έκταση κατά τη διάρκεια της τετραετίας 1936-1940. Οι Μεγάλες Μονάδες κατανεμήθηκαν ως εξής: α) Α' Σ.Σ.: Μεραρχίες II, III, IV και Ταξιαρχία III, β) Β' Σ.Σ.: Μεραρχίες I, IX και Ταξιαρχίες IV, V, XVI, γ) Γ' Σ.Σ.: Μεραρχίες VI, X, XI και XVII, δ) Δ' Σ.Σ.: Μεραρχίες VII και XIV, ε) Ε' Σ.Σ.: Μεραρχίες XII και XIII, στ) Ανεξάρτητες Μεραρχίες: V και VIII. Η Μεραρχία Ιππικού, όπως και οι δύο ανεξάρτητες μεραρχίες, υπάγονταν απευθείας στον Αρχιστράτηγο.

Εκτός των Μεγάλων Μονάδων, όλα τα Σώματα Στρατού περιλάμβαναν τουλάχιστον ένα λόχο βαρέων πολυβόλων, λόχο αντιαεροπορικών πολυβόλων, λόχο ασφαλείας συγκοινωνιών, ομάδα αναγνώρισης, τάγμα μηχανικού και λόχο διαβιβάσεων. Επιπλέον, τα Σώματα Στρατού, πλην του Ε', διέθεταν από ένα σύνταγμα πεδινού πυροβολικού, σύνταγμα βαρέος πυροβολικού και σύνταγμα αντιαεροπορικού πυροβολικού. Τα Β' και Γ' Σ.Σ., τα οποία ήταν και τα μεγαλύτερα σε μέγεθος, διέθεταν ουλαμούς αντιαρματικών πυροβόλων. Το Ε' Σ. Σ. παρουσίαζε ορισμένες διαφορές στη σύνθεση από τα υπόλοιπα, επειδή συγκροτήθηκε το 1938 και δεν είχε φθάσει στο επίπεδο τους σε επίπεδα εξοπλισμού, ιδίως στον τομέα του πυροβολικού. Συγκεκριμένα, αντί για συντάγματα πυροβολικού διέθετε μοίρες και πυροβολαρχίες πεδινού, βαρέος και αντιαεροπορικού πυροβολικού.

Αντίστοιχα, οι μεραρχίες πεζικού αποτελούνταν από 3 συντάγματα πεζικού¹⁵¹, δηλαδή 9 τάγματα, ομάδα αναγνώρισης, σύνταγμα ορειβατικού πυροβολικού¹⁵², λόχο σκαπανέων και 2 λόχους διαβιβάσεων. Η σύσταση της VIII Μεραρχίας ήταν διαφορετική μιας και επρόκειτο για την ισχυρότερη μεραρχία του ελληνικού στρατού¹⁵³. Αυτή διέθετε συνολικά 15 τάγματα πεζικού, εκ των οποίων τα 3 ανήκαν στο 10^ο Σύνταγμα Πεζικού, υπεύθυνο για την άμυνα της Κέρκυρας, και άλλα 3 αποτελούσαν τις δυνάμεις προκάλυψης τους οικείου συνοριακού τομέα. Οι δυνάμεις της σε πυροβολικό περιλάμβαναν 2 συντάγματα ορειβατικού, 3 ουλαμούς ορειβατικού, 1 μοίρα ορειβατικού, 1 μοίρα πεδινού, 1 μοίρα βαρέος, 1 ουλαμό αντιαεροπορικού, 1 πυροβολαρχία αντιαεροπορικού και 5 ουλαμούς αντιαρματικού

¹⁵¹ Εξαίρεση αποτέλεσαν οι VI και X Μεραρχίες (Γ. Σ.Σ.), καθώς και η VII (Δ' Σ.Σ.), οι οποίες διέθεταν 4 συντάγματα πεζικού, δηλαδή 12 τάγματα. Τον ίδιο αριθμό συνταγμάτων είχε και η XII Μεραρχία. Ωστόσο, περιλάμβανε 10 αντί για 12 τάγματα πεζικού. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτέλεσαν οι πιο πρόσφατα συγκροτημένες Μεραρχίες Πεζικού XIV και XVII, οι οποίες επιστράτευαν πεζικό ισάριθμο με αυτό μιας ταξιαρχίας, δηλαδή 2 συντάγματα πεζικού (6 τάγματα). Κάθε Σύνταγμα Πεζικού διέθετε, ως μηχανήματα συνοδείας, 4 όλμους Brandt των 81χιλ. και έναν ουλαμό ορειβατικού πυροβολικού των 65χιλ. Τα ορειβατικά πυροβόλα των 65χιλ. ονομάζονταν Schneider-Ducrest και ήταν υποδείγματος 1906. Επειδή ήταν αρκετά παλιά, διασκευάστηκαν ειδικά για να χρησιμοποιηθούν ως πυροβολικό συνοδείας των συνταγμάτων πεζικού.

¹⁵² Η II Μεραρχία ήταν η μοναδική, που δεν διέθετε σύνταγμα ορειβατικού πυροβολικού. Αντ' αυτού περιλάμβανε 2 μοίρες ορειβατικού πυροβολικού.

¹⁵³ Η VIII Μεραρχία ήταν σημαντικά ενισχυμένη, εξαιτίας της θέσης της στα ελληνοαλβανικά σύνορα. Εκτός των μάχιμων και μη μάχιμων στοιχείων της, περιέλαβε και τις υπηρεσίες της Στρατιωτικής Διοίκησης Ιωαννίνων, δημιουργώντας ένα μεγάλο διοικητικό φορτίο, το οποίο ήταν δύσκολο να το διαχειριστεί το επιτελείο μιας μεραρχίας. Ο Κορόζης υποστήριξε ότι η προτιμότερη λύση για αυτό το πρόβλημα θα ήταν η υπαγωγή της VIII Μεραρχίας στο Β' Σώμα Στρατού. Βλ. Κορόζης, ό.π. 682-683.

πυροβολικού. Επιπλέον, διέθετε 2 λόχους σκαπανέων και 3 λόχους διαβιβάσεων. Όσον αφορά τις υπόλοιπες Μεγάλες Μονάδες, οι 4 Ταξιαρχίες Πεζικού διέθεταν 2 συντάγματα (6 τάγματα) και ένα λόχο διαβιβάσεων, ενώ η Μεραρχία Ιππικού 3 συντάγματα ιππικού, μεταξύ των οποίων και το μηχανοκίνητο, μονάδες έφιππου και μηχανοκίνητου πυροβολικού, ίλη Μηχανικού και ίλη διαβιβάσεων¹⁵⁴.

Το σχέδιο επιστρατεύσεως 1939 ακολουθούσε, όπως ήταν φυσικό, το πνεύμα του Οργανισμού του Στρατού, πάνω στον οποίο είχε σχεδιαστεί, δηλαδή με προσανατολισμό προς τη Βουλγαρία. Για να καλυφθεί η έλλειψη πολυάριθμων δυνάμεων του ελληνικού στρατού στο αλβανικό μέτωπο, ενισχύθηκαν αριθμητικά οι Μεγάλες Μονάδες που προορίζονταν γι' αυτό, τα Α' και Β' Σ.Σ. και η VIII Μεραρχία. Γενικότερα, το σχέδιο ενίσχυσε σημαντικά τα Α', Β' και Γ' Σ.Σ., διότι αποτελούσαν την ραχοκοκαλιά του ελληνικού στρατού, λόγω της θέσης τους. Το Α' Σ.Σ. αποτελούσε την κύρια εφεδρεία του αλβανικού μετώπου, ενώ στο ενδεχόμενο μιας μεμονωμένης βουλγαρικής επίθεσης υπήρχε πρόβλεψη, να μεταφερθεί ανατολικά και να επιτελέσει σημαντικό ρόλο στην ελληνική αντεπίθεση¹⁵⁵. Τα Β' και Γ' Σ.Σ. διενεργούσαν επιστράτευση στο κέντρο της διάταξης των ελληνικών δυνάμεων, γεγονός που τους έδινε τη δυνατότητα να μετακινήσουν δυνάμεις δυτικά ή ανατολικά σε περίπτωση ανάγκης. Τα 3 Σώματα Στρατού επιστράτευαν 108 από τα συνολικά 170 τάγματα των ελληνικών δυνάμεων. Οι τροποποιήσεις του σχεδίου επιστράτευσης αποδείχθηκαν πετυχημένες, διότι βελτίωσαν, ως ένα βαθμό, τη θέση του ελληνικού στρατού στο αλβανικό μέτωπο. Περαιτέρω αλλαγές, επ' ωφελείας του αλβανικού μετώπου, δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν, εξαιτίας των βάσεων του Οργανισμού του Στρατού 1939.

Τέλος, όσον αφορά τα κέντρα επιστράτευσης, αποφασίστηκε ότι οι περισσότερες μονάδες θα επιστρατεύονταν όχι στις έδρες που είχαν κατά τη διάρκεια της ειρήνης αλλά σε άλλους χώρους, για τους οποίους είχε ληφθεί μέριμνα να έχουν τις αποθήκες επιστράτευσης των αντίστοιχων μονάδων. Ο λόγος ήταν αφενός για τη μείωση της επιτυχίας της προβλεπόμενης εχθρικής αεροπορίας και αφετέρου, για την αποσυμφόρηση των μεγάλων κέντρων και ιδίως της Μακεδονίας¹⁵⁶.

Το τελευταίο μείζον θέμα, στο οποίο επέτρεπε να δοθεί λύση, ήταν ο καθορισμός της αρχηγίας του στρατού κατά τον πόλεμο. Το υπ' αρ. 26 άρθρο του Οργανισμού του 1939 προέβλεπε ότι ο Αρχιστράτηγος του εμπόλεμου στρατού οριζόταν με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου, έπειτα από πρόταση του υπουργού Στρατιωτικών. Ο Παπάγος απευθύνθηκε στον Μεταξά τονίζοντας του ότι το ζήτημα έπρεπε να ξεκαθαριστεί όσο το δυνατόν γρηγορότερα, διότι αυτός, που θα αναλάμβανε αυτή τη μεγάλη ευθύνη, χρειαζόταν χρόνο εξοικείωσης με το στράτευμα και ανάλογη προετοιμασία από τον καιρό της ειρήνης. Ο Μεταξάς προέβη στην

¹⁵⁴ Βλ. Παράρτημα: Κείμενο 2.

¹⁵⁵ Πρόκειται για το Σχέδιο Επιχειρήσεων Β3. Επ' αυτού βλ. Παρακάτω σ. 98-99.

¹⁵⁶ Παπάγος, ό.π., σ. 273-274.

ανάθεση της Γενικής Αρχηγίας των Ενόπλων Δυνάμεων κατά τον πόλεμο στον Βασιλιά. Σχετικά με την θέση του Αρχιστρατήγου, ο Μεταξάς ενημέρωσε προφορικά τον Παπάγο ότι εκείνος, ως Αρχηγός ΓΕΣ, θα αναλάμβανε την ηγεσία εν καιρώ πολέμου. Οι παραπάνω αποφάσεις ενεργοποιήθηκαν με βασιλικά διατάγματα το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940¹⁵⁷.

---

¹⁵⁷ Για τα βασιλικά διατάγματα βλ. Αθανάσιος Κορόζης, *Οι Πόλεμοι 1940-1941: Επιτυχίες και ευθύναι*, τ. Β', Αθήνα 1958, σ. 264-265.

III) Στελέχη

Το έμψυχο υλικό ενός στρατού αποτελείται από τους στρατεύσιμους οπλίτες και τα στελέχη του, μόνιμα και εφεδρικά. Μέχρι το 1935 η δύναμη του ελληνικού στρατού ειρήνης σε στρατεύσιμους ήταν 3.300 άνδρες για την προκάλυψη, 2.200 για τις εξωτερικές φρουρές και 2.300 για τις αποσπάσεις, δηλαδή συνολικά 7.800 στρατεύσιμοι. Ωστόσο, ο Παπάγος θεώρησε ότι αυτός ο αριθμός ήταν υπερβολικά μικρός και υπολόγισε τις ανάγκες της χώρας σε στρατεύσιμους με γνώμονα άλλα δεδομένα. Με απόφαση του, το 1936 ανέβασε τη δύναμη της προκάλυψης στους 6.900 άνδρες, δίχως να υπολογίζονται σε αυτούς οι φρουρές των οχυρών, τα οποία επρόκειτο να κατασκευαστούν μελλοντικά. Αυτό έγινε αφενός, διότι με μόλις 3.300 άνδρες διασκορπισμένους από τον Έβρο μέχρι την Αδριατική ο ελληνικός στρατός δεν θα μπορούσε να ελέγξει ικανοποιητικά τα σύνορα του, και αφετέρου, διότι ο κίνδυνος αιφνιδιαστικής επίθεσης από τη Βουλγαρία ανάγκαζε την ελληνική ηγεσία να ενισχύσει σημαντικά την προκάλυψη στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα. Σχετικά με τις αποσπάσεις, ο προβλεπόμενος αριθμός ανήλθε στους 3.500 άνδρες, με σκοπό να εξασφαλιστούν επαρκώς οι διάφορες υπηρεσίες και τα στρατιωτικά καταστήματα, τα οποία τροφοδοτούνταν από αποσπάσεις ανδρών από άλλες μονάδες και όχι από απευθείας κατάταξη. Μια άλλη ανάγκη, η οποία είχε παραβλεφθεί ως τότε, ήταν η ύπαρξη πυρήνων επιστράτευσης και εκπαίδευσης. Μια μονάδα, η οποία δέχεται νεοσύλλεκτους, έχει ανάγκη από βαθμοφόρους και παλαιότερους άνδρες, ώστε να αναλάβουν τις εσωτερικές ανάγκες της μονάδας, επιτρέποντας στους νεοσύλλεκτους να ασχοληθούν μόνο με την εκπαίδευση τους και όχι με άλλες ασχολίες. Με την ίδια λογική, αυτοί οι πυρήνες ήταν απαραίτητοι σε περίπτωση επιστράτευσης, διότι θα υποδέχονταν τους εφέδρους, θα οργάνωναν τα κέντρα επίταξης, κ.ά. Οι ανάγκες αυτών των πυρήνων σε στρατεύσιμους υπολογίστηκαν σε 9.000 άνδρες. Επιπλέον, για την τήρηση της τάξης και ασφάλειας στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα ορίστηκε συνολική δύναμη 2.000 ανδρών, ως φρουρά των παραπάνω πόλεων. Έτσι, οι νέες ανάγκες σε στρατεύσιμους, εν καιρώ ειρήνης, ανήλθαν σε 23.600 άνδρες από τους 7.800 που προβλέπονταν μέχρι τότε¹⁵⁸.

Ο απαιτούμενος τριπλασιασμός των δυνάμεων αυτών δεν μπορούσε να καλυφθεί, δίχως να επέλθουν μεταβολές στη θητεία. Ο Καθενιώτης είχε επιβάλει τη δωδεκάμηνη θητεία, για να εξοικονομήσει πόρους για την οχύρωση, απόφαση, που δεν ήταν αρεστή στα στελέχη του στρατού¹⁵⁹. Το καλοκαίρι του 1935 ξεκίνησε συζήτηση περί αύξησης της θητείας κατά έξι μήνες. Ο Καθενιώτης τάχθηκε σθεναρά κατά της εξάμηνης αύξησης, υποστηρίζοντας μεταξύ άλλων αφενός, ότι θα επιβάρυνε τον προϋπολογισμό κατά 200 – 300 εκατομμύρια ετησίως και αφετέρου, ότι η

¹⁵⁸ Παπάγος, ό.π., σ. 22-23 και Κορόζης, τ. Α', σ. 26-27.

¹⁵⁹ Θρασύβουλος Τσακαλώτος, *40 Χρόνια Στρατιώτης της Ελλάδας*, τ. Α', Αθήνα 1960, σ. 220.

18μηνη θητεία δεν ήταν αρκετή, για να λύσει τα αριθμητικά προβλήματα, που, πράγματι, υπήρχαν¹⁶⁰.

Επίσης, θεώρησε ότι ήταν προτιμότερο να υιοθετηθούν μέτρα για την καλύτερη αξιοποίηση του έμψυχου δυναμικού και πρότεινε την τροποποίηση του στρατολογικού νόμου. Σύμφωνα με την πρόταση αυτή η πρόσκληση των κληρωτών θα γινόταν υποχρεωτικά κατά τετράμηνο, αντί για εξάμηνο, - όπως ίσχυε έως τότε - η θητεία θα οριζόταν σε 18 μήνες μέγιστο, με δυνατότητα μείωσης, κατόπιν γνωμάτευσης από τις αρμόδιες διευθύνσεις των Σωμάτων Στρατού, για ολόκληρη την κλάση ή κάποια τμήματα αυτής μέχρι πραγματικής δωδεκάμηνης παρουσίας των ανδρών υπό τα όπλα, αναλόγως του όπλου και της ειδικότητας, αλλά και της περιφέρειας από όπου προέρχονται. Με αυτόν τον τρόπο, αν το χρονικό διάστημα της θητείας κυλήσει ομαλώς, θα μπορούσε να είναι αρκετή η μονοετής θητεία, ενώ, αν οι συνθήκες το επέβαλαν, θα υπήρχε δυνατότητα επιμήκυνσης μέχρι τους 18 μήνες¹⁶¹.

Ωστόσο, ο νέος Αρχηγός ΓΕΣ, αντιστράτηγος Χασαπίδης, συμφωνούσε με τη μεγάλη πλειοψηφία των στελεχών, που ζητούσαν αύξηση της θητείας. Η έναρξη του ιταλοαιθιοπικού πολέμου και ο κίνδυνος μιας σύρραξης στην ανατολική Μεσόγειο επέσπευσαν την ανάγκη αναθεώρησης. Έτσι, με τον Αναγκαστικό Νόμο της 16^{ης} Οκτωβρίου 1935, η θητεία αυξήθηκε στους 24 μήνες, με δικαίωμα του Υπουργού Στρατιωτικών να χορηγεί υποχρεωτικές άδειες μέχρι 6 μηνών, εφόσον οι στρατεύσιμοι είχαν εκπληρώσει 18 μήνες πραγματικής υπηρεσίας. Οι μουσουλμάνοι θα υπηρετούσαν 12 μήνες, με δικαίωμα εξαγοράς του υπολοίπου της θητείας τους, έπειτα από πεντάμηνη υπηρεσία. Το ποσό εξαγοράς των μουσουλμάνων στρατευσίμων θα μοιραζόταν εξ ημίσεως μεταξύ του Ταμείου Εθνικής Αμύνης και του Μετοχικού Ταμείου του Στρατού Ξηράς. Τα ίδια δεδομένα θα ίσχυαν και για τους βοηθητικούς, υπό την προϋπόθεση, ότι η Επιτροπή Απαλλαγών θα γνωμάτευε για την πάθηση τους και θα τους έκρινε ακατάλληλους για πλήρη θητεία. Για τις κλάσεις που ήδη υπηρετούσαν, καθόρισε θητεία 16 μηνών για αυτήν του 1935, ενώ για την κλάση του 1934 και τις προηγούμενες καθόρισε θητεία 14 μηνών. Έτσι, καμία κλάση δεν πρόλαβε να υπηρετήσει υπό το καθεστώς της δωδεκάμηνης θητείας που είχε εισαγάγει ο Καθενιώτης¹⁶².

Αρχικά, ο Παπάγος έδειχνε ικανοποιημένος από το καθεστώς αυτό. Ωστόσο, η δημιουργία νέων αναγκών τον οδήγησε να αιτηθεί από το υπουργείο Στρατιωτικών την αύξηση του ελαχίστου χρόνου υπηρεσίας. Με βάση τους υπολογισμούς του, ο ελληνικός στρατός παρουσίαζε έλλειμμα 7.000 παλαιών ανδρών, καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, και 6.000 νεοσυλλέκτων, επαρκώς εκπαιδευμένων επί έξι μήνες

¹⁶⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.79: «Παρατηρήσεις επί των υποβληθεισών εκθέσεων εις Α.Π.Σ.», 10 Ιουλίου 1935, σ.1-9.

¹⁶¹ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.79: «Πρότασις Στρατηγού Καθενιώτη προς Α.Π.Σ.», 16 Ιουλίου 1935.

¹⁶² ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 477 (17 Οκτωβρίου 1935), Αναγκαστικός Νόμος 16^{ης} Οκτωβρίου 1935, «Περί αντικαταστάσεως άρθρων του νόμου περί στρατολογίας», σ. 2361-2363.

του έτους¹⁶³. Ο Παπάγος πρότεινε μια σειρά από εναλλακτικές λύσεις, όπως η καθολική διετής θητεία, η 21μηνη θητεία με αναδρομική πρόσκληση μέρους της επόμενης κλάσης, κ.ά¹⁶⁴. Οι προτάσεις του δεν ικανοποιήθηκαν πλήρως, εξαιτίας των οικονομικών επιβαρύνσεων, που θα δημιουργούσε η συντήρηση και ο στρατωνισμός του επιπλέον αριθμού στρατευσίμων ανδρών. Παρόλα αυτά, το 1937 πέτυχε την αύξηση της θητείας σε 21 μήνες, την αύξηση της εκγύμνασης των απαλλαγέντων από 5 σε 8 μήνες και την κατάργηση του καθεστώτος μειωμένης θητείας για τους μουσουλμάνους και τους βοηθητικούς, οι οποίοι πλέον θα εκπλήρωναν ολόκληρη θητεία. Επιπλέον, το 1938 ο υπουργός Στρατιωτικών εξουσιοδοτήθηκε να καλεί στην ενεργό υπηρεσία, περιοδικά ή έκτακτα, για εκπαίδευση γυμνασμένους ή αγύμναστους εφέδρους από όλη την επικράτεια¹⁶⁵.

Όσον αφορά τα στελέχη, υπήρχε αριθμητικό και ποιοτικό έλλειμμα, που είχε δημιουργηθεί από τις εκκαθαρίσεις του στρατού από τους βενιζελικούς αξιωματικούς, έπειτα από το αποτυχημένο κίνημα του 1935. Τα στελέχη χωρίζονταν σε μόνιμους και έφεδρους αξιωματικούς. Ο αριθμός των μόνιμων αξιωματικών σε καιρό ειρήνης όφειλε να καλύπτει κατά το μεγαλύτερο δυνατό ποσοστό τις ανάγκες του σχεδίου επιστράτευσης σε μόνιμα στελέχη και να επιτρέπει την ομαλή προαγωγή στα επιμέρους όπλα. Για την επιτυχία των ανωτέρω, θα έπρεπε ο αριθμός τους να σταθεροποιούνταν και να συμβάδιζε με τις στρατιωτικές ανάγκες της χώρας. Όμως, οι συνεχείς αλλαγές και αυξομειώσεις, που έλαβαν χώρα μεταξύ 1923 και 1935, δεν επέτρεψαν κάτι τέτοιο¹⁶⁶.

Οι βάσεις για την καλύτερη οργάνωση των στελεχών του στρατού τέθηκαν με τον Αναγκαστικό Νόμο της 10^{ης} Ιουλίου 1937. Ο νόμος όριζε ότι τα στελέχη του στρατού χωρίζονταν σε: α) ανώτατα: αντιστράτηγοι και υποστράτηγοι, β) ανώτερα: συνταγματάρχες, αντισυνταγματάρχες και ταγματάρχες Πεζικού, Πυροβολικού, Ιππικού και Μηχανικού, γ) κατώτερα: λοχαγοί, υπολοχαγοί και ανθυπολοχαγοί Πεζικού, Πυροβολικού, Ιππικού και Μηχανικού. Επίσης, όριζε τους αξιωματικούς και τους βαθμούς των Σωμάτων: Αυτοκινήτων, Υγειονομικού, Κτηνιατρικού, Φαρμακευτικού, Οδοντιατρικού, Στρατιωτικής Δικαιοσύνης, Επιμελητείας, Οικονομικού Ελέγχου, Στρατολογίας, Οικονομικής Υπηρεσίας, Μουσικών, Στρατιωτικών Ιερέων, Αρχιτεχνιτών, Αρχαιοφυλάκων και Χαρτογράφων. Ακόμη, καθόριζε τους βαθμούς των υπαξιωματικών σε επιλοχία, λοχία και δεκανέα, ενώ ταυτόχρονα ρύθμιζε τα περισσότερα ζητήματα σχετικά με τις προαγωγές, τα προσόντα, την κατανομή των αξιωματικών στα επιμέρους Όπλα, κ.ά. Η ρύθμιση του αριθμού των αξιωματικών ανά βαθμό είχε αφεθεί στην ευχέρεια του υπουργού

¹⁶³ Πρόκειται για τους μήνες Μάρτιο, Απρίλιο, Μάιο, Σεπτέμβριο, Οκτώβριο και Νοέμβριο. Το στρατολογικό πρόγραμμα παρείχε μια σχετική επάρκεια σε εκπαιδευμένους νεοσύλλεκτους μόνο κατά τα τρίμηνα Ιούνιο – Ιούλιο – Αύγουστο και Δεκέμβριο – Ιανουάριο – Φεβρουάριο.

¹⁶⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.85: Παπάγος προς Παπαδήμα, αρ. 36023, «Εκθεσις επί της ανάγκης αυξήσεως της δυνάμεως του ενεργού Στρατού», 20 Οκτωβρίου 1937.

¹⁶⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ιστορία...*, σ. 214.

¹⁶⁶ Παπάγος, *ό.π.*, σ. 25-26.

Στρατιωτικών¹⁶⁷. Ο νόμος τροποποιήθηκε δύο φορές μέχρι το 1940¹⁶⁸, αλλά οι αλλαγές αφορούσαν επουσιώδεις λεπτομέρειες, με συνέπεια η οργάνωση των στελεχών του ελληνικού στρατού να παραμείνει η ίδια, μέχρι τη συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο.

Οι προβλεπόμενοι αριθμοί των αξιωματικών εν καιρώ ειρήνης ήταν οι εξής: α) ανώτατοι: 7 αντιστράτηγοι και 35 υποστράτηγοι, β) ανώτεροι: το 90% των επιστρατευμένων αξιωματικών, γ) κατώτεροι: το 60% των επιστρατευμένων αξιωματικών, δ) αξιωματικοί των Σωμάτων: καθορίζονταν με βάση το ποσοστό των αναγκών της επιστράτευσης. Ωστόσο, το έλλειμμα, ιδίως σε κατώτερους αξιωματικούς, ήταν μεγάλο και ανάγκασε την στρατιωτική ηγεσία να λάβει ορισμένα μέτρα. Πρώτη κίνηση αποτέλεσε η αύξηση των εισακτέων στις παραγωγικές στρατιωτικές σχολές. Το 1936 η Σχολή Ευελπίδων δέχθηκε 250 σπουδαστές, ενώ από το 1937 και έπειτα 320 ετησίως. Το ίδιο συνέβη και με τη Σχολή Στρατιωτικών Υπηρεσιών, στην οποία εισάγονταν κατ' έτος 120 σπουδαστές. Ένα άλλο μέτρο για τη κάλυψη των κενών των κατώτερων αξιωματικών ήταν η παράταση της θητείας 500 περίπου εφεδρων ανθυπολοχαγών, οι οποίοι επιλέγονταν από τους υποψήφιους και ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετήσουν ετήσια θητεία, εφόσον βέβαια εκδήλωναν την επιθυμία τους για αυτό το σκοπό¹⁶⁹. Επίσης, το 1938 αποφασίστηκε η απευθείας κατάταξη στο στράτευμα, άνευ ενδιάμεσης φοίτησης, στις Σχολές Εφαρμογής Όπλων και Σωμάτων των δύο τελευταίων τάξεων της Σχολής Ευελπίδων, όπου η φοίτηση μειώθηκε στα 3 έτη από τα αρχικά 4. Με αυτόν τον τρόπο κατετάγησαν 200 νέοι ανθυπολοχαγοί, οι οποίοι βέβαια θα έπρεπε να μετεκπαιδευτούν σε μεταγενέστερη περίοδο¹⁷⁰.

Ένα άλλο πρόβλημα σύμφωνα με τον Παπάγο, ήταν η αρμοδιότητα των Διευθύνσεων του υπουργείου Στρατιωτικών να μεταθέτουν αξιωματικούς επιστράτευσης. Ο Παπάγος υποστήριξε ότι με αυτόν τον τρόπο δημιουργούνταν πρόβλημα στις προπαρασκευαστικές εργασίες των Μεγάλων Μονάδων, διότι το υπουργείο Στρατιωτικών δεν είχε γνώση του σχεδίου επιστράτευσης, οπότε δεν γνώριζε που μπορούσε να γίνει αντικατάσταση αξιωματικού, δίχως να δημιουργηθεί πρόβλημα. Έτσι, θεώρησε ότι αυτή η αρμοδιότητα έπρεπε να περάσει στο ΓΕΣ και το

---

¹⁶⁷ ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 264 (14 Ιουλίου 1937), Αναγκαστικός Νόμος 776/1937, «Περί οργανώσεως και στελεχών του εν ειρήνη Στρατού και περί στρατιωτικής ιεραρχίας και στρατιωτικών προαγωγών», σ. 1663-1689.

¹⁶⁸ Πρόκειται για τους Αναγκαστικούς Νόμους 1507/1938 και 2005/1939. Βλ. ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 464 (12 Δεκεμβρίου 1938), Αναγκαστικός Νόμος 1507/1938, «Περί τροποποιήσεως διατάξεων τινών του υπ' αριθ. 776/1937 Α.Ν. Περί Οργανώσεως και Στελεχών του εν Ειρήνη Στρατού κλπ.», σ. 3041 και ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 429 (6 Οκτωβρίου 1939), Αναγκαστικός Νόμος 2005/1939, «Περί οργανώσεως και στελεχών του εν ειρήνη Στρατού», σ. 2785-2795.

¹⁶⁹ Δεσποτόπουλος, ό.π., σ. 160.

¹⁷⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.95: Παπάγος προς Μεταξά, «Επί της εκθέσεως της αφορώσης την εξέλιξη της στρατιωτικής καταστάσεως της χώρας από τη Συνθήκη της Λωζάννης (Αύγουστος 1923) μέχρι σήμερα», 11 Απριλίου 1938, σ. 157.

αιτήθηκε μέσω υπομνήματος του τον Ιανουάριο 1940¹⁷¹. Το αίτημα του φαίνεται ότι απορρίφθηκε.

Αναφορικά με την εκπαίδευση των μόνιμων στελεχών, υπήρχαν οι παραγωγικές σχολές και οι σχολές εφαρμογής και μετεκπαίδευσης. Η σημαντικότερη παραγωγική σχολή ήταν η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων. Η φοίτηση στη σχολή ήταν τετραετής μέχρι το 1937, οπότε και μειώθηκε στα τρία έτη, λόγω των αυξημένων αναγκών σε αξιωματικούς. Σκοπός της ήταν να παρέχει στους μαθητές της τις βασικές στρατιωτικές γνώσεις, ώστε να μπορούν κατόπιν να μετεκπαιδεύονται στα επιμέρους όπλα και υπηρεσίες. Άλλη σχολή ήταν η Στρατιωτική Σχολή Υπαξιωματικών, η οποία τροφοδοτούσε ως το 1937, οπότε καταργήθηκε, το στράτευμα με νέους υπαξιωματικούς, έπειτα από τριετή εκπαίδευση. Τέλος, υπήρχε και η Στρατιωτική Σχολή Ιατρικής, η οποία λειτουργούσε στα πρότυπα της αντίστοιχης γαλλικής σχολής της Λυών. Σκοπός της ήταν να παρέχει, έπειτα από κατάλληλη στρατιωτική και επιστημονική επιμόρφωση, τους απαραίτητους στο στράτευμα μόνιμους αξιωματικούς του Υγειονομικού. Οι τρεις παραγωγικές σχολές έδρευαν στην Αθήνα¹⁷².

Οι σχολές εφαρμογής και μετεκπαίδευσης είχαν αποστολή την εξειδίκευση των αξιωματικών στο εκάστοτε όπλο και υπηρεσία, στο οποίο θα υπηρετούσαν. Η φοίτηση σε αυτές ήταν μονοετής, εκτός από τη σχολή του Μηχανικού, στην οποία η φοίτηση διαρκούσε 2 έτη. Οι σχολές χωρίζονταν ως εξής:

1) Σχολές και Κέντρα ανωτέρας στρατιωτικής μόρφωσης: α) Κέντρο ανωτέρας στρατιωτικής μορφώσεως: έδρευε στην Αθήνα και σκοπός του ήταν να συμπληρώσει την γενική και τακτική μόρφωση των ανωτέρων αξιωματικών των Όπλων και να μεταδώσει ένα ενιαίο τακτικό δόγμα, β) Ανωτέρα Σχολή Πολέμου: έδρευε στην Αθήνα ως το 1939, οπότε μεταστάθμευσε στη Θεσσαλονίκη, και σε αυτή φοιτούσαν ταγματάρχες και λοχαγοί των Όπλων, της Επιμελητείας και του Υγειονομικού, έπειτα από αυστηρές εξετάσεις και εφόσον είχαν ήδη αποφοιτήσει από την οικεία σχολή εφαρμογής¹⁷³, γ) Κέντρο τακτικών σπουδών πυροβολικού: φοιτούσαν οι αντισυνταγματάρχες και ταγματάρχες του Πυροβολικού κατόπιν πρότασης της Επιθεώρησης Πυροβολικού.

2) Σχολές ειδικής μόρφωσης: α) Σχολή Τοπογραφίας: έδρευε στην Αθήνα και συνεργάζονταν με τη Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού. Σε αυτή φοιτούσαν λοχαγοί και υπολοχαγοί όλων των όπλων, με σκοπό τη θεωρητική και πρακτική εξάσκηση τους στην τοπογραφία, β) Σχολή Γυμναστικής: έδρευε στην Αθήνα και στόχευε στην

---

¹⁷¹ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.728/Ζ: Παπάγος προς Παπαδήμα, αρ. 84055, «Περί των μόνιμων αξιωματικών οχυρών και επιστρατεύσεων των διαφόρων μονάδων», 12 Ιανουαρίου 1940.

¹⁷² ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 209-210.

¹⁷³ Η Ανωτέρα Σχολή Πολέμου ιδρύθηκε το 1925, με σκοπό την επιτελική και τακτική εκπαίδευση των αξιωματικών του στρατεύματος. Λειτουργήσε με βάση τα γαλλικά πρότυπα και οι πρώτοι καθηγητές της σχολής ήταν γάλλοι αξιωματικοί. Πρώτος της διοικητής υπήρξε ο γάλλος αντισυνταγματάρχης Oiry, τον οποίον διαδέχτηκε το 1927 ο Καθενιώτης ως πρώτος έλληνας διοικητής της σχολής. Βλ. ΓΕΣ/ ΔΙΣ, *Συνοπτική..*, σ. 19.

εκπαίδευση αξιωματικών και οπλιτών, για την εξάσκηση της σωματικής αγωγής του στρατεύματος και τον καταρτισμό εκπαιδευτών στη στρατιωτική προπαίδευση των νέων. Σε αυτή φοιτούσαν υπολοχαγοί, ανθυπολοχαγοί, ανθυπασπιστές και οπλίτες. Η Σχολή χωριζόταν σε τμήματα: I) Υπολοχαγών και ανθυπολοχαγών, II) Οπλομαχητικής αξιωματικών, III) Ειδικοποίησης εθελοντών υπαξιωματικών οπλομαχητικής και IV) Σωματικής αγωγής υπαξιωματικών.

3) Σχολή Εφαρμογής Πεζικού: έδρευε στην Αθήνα και περιλάμβανε τα τμήματα: I) Λοχαγών, II) Ανθυπολοχαγών, III) Ανθυπασπιστών και IV) Πρότυπο τάγμα Πεζικού.

4) Σχολή Εφαρμογής Πυροβολικού: έδρευε στη Θήβα και περιλάμβανε τα τμήματα: I) Ανθυπολοχαγών, II) Βολής Μοιράρχων και Ομαδάρχων (Λοχαγών), III) Ανθυπασπιστών και IV) Πρότυπη μοίρα πυροβολικού

5) Σχολή Εφαρμογής Μηχανικού: έδρευε στην Αθήνα και περιλάμβανε τα τμήματα: I) Ανθυπολοχαγών, II) Μέσων συνδέσμου και διαβιβάσεων, III) Λοχαγών τεχνικής εκπαίδευσεως Μηχανικού και IV) Ανθυπασπιστών.

6) Σχολή Εφαρμογής Ιππικού: έδρευε στη Λάρισα και περιλάμβανε τα τμήματα: I) Ανθυπίλαρχων, II) Ιλάρχων, III) Ανθυπασπιστών, IV) Κέντρο εκπαίδευσεως αξιωματικών των Όπλων και V) Πρότυπη επιλαρχία.

7) Σχολή Εφαρμογής Αυτοκινήτων: έδρευε στην Αθήνα και περιλάμβανε τα τμήματα: I) Ανθυπολοχαγών, II) Λοχαγών, III) Ανθυπασπιστών, IV) Κέντρο εκπαίδευσεως αξιωματικών των Όπλων και V) Πρότυπη διμοιρία αυτοκινήτων.

8) Σχολή Ανθυπασπιστών Αρχιτεχνιτών: έδρευε στην Αθήνα.

9) Κέντρο εκπαίδευσεως υγειονομικής υπηρεσίας: έδρευε στην Αθήνα και στόχευε στην συμπλήρωση της μόρφωσης των αξιωματικών του Υγειονομικού και την εκπαίδευση τους στη χρήση της υγειονομικής υπηρεσίας εν καιρώ πολέμου. Περιλάμβανε τα εξής τμήματα: I) Ανθυπιάτρων, II) Επιάτρων και III) Ιατρών.

10) Κέντρο εκπαίδευσεως αξιωματικών επιμελητείας: έδρευε στην Αθήνα και στόχευε στη βελτίωση της εκπαίδευσης των αξιωματικών της επιμελητείας και στην εκτέλεση ασκήσεων, οι οποίες θα εξοικείωναν τους αξιωματικούς στην εξυπηρέτηση του εφοδιασμού του στρατού σε καιρώ πολέμου. Στο κέντρο φοιτούσαν ταγματάρχες και λοχαγοί της Επιμελητείας.

11) Κέντρο εκπαίδευσεως χημικού πολέμου: έδρευε στην Αθήνα¹⁷⁴.

Όσον αφορά τους έφεδρους αξιωματικούς, λειτούργησε από το 1926 έως το 1934 μια Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών με έδρα, αρχικά, την Αθήνα και κατόπιν την Χαλκίδα. Το 1934 η σχολή διασπάστηκε σε ιδιαίτερες σχολές για κάθε όπλο. Δημιουργήθηκαν δύο για το Πεζικό, δύο για το Πυροβολικό και από μία για το Ιππικό, το Μηχανικό και το Σώμα Αυτοκινήτων. Η φοίτηση ήταν μονοετής μέχρι το 1936, οπότε και αποφασίστηκε να μειωθεί στους 9 μήνες. Έπειτα από την ολοκλήρωση της εννεάμηνης φοίτησης στις αντίστοιχες σχολές, οι υποψήφιοι

¹⁷⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, Προπαρασκευή., σ. 31-35.

έφεδροι αξιωματικοί ονομάζονταν ανθυπασπιστές και ανθυπολοχαγοί¹⁷⁵. Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, από το 1937 οι έφεδροι είχαν τη δυνατότητα να παρατείνουν τη θητεία τους για ένα έτος, ώστε να καλυφθούν έτσι κάποια από τα αριθμητικά κενά που υπήρχαν στο στράτευμα.

Επίσης, σοβαρή μέριμνα δόθηκε για τη μετεκπαίδευση τους. Το 1937 μετεκπαιδεύτηκαν οι έφεδροι αξιωματικοί και ανθυπασπιστές Πεζικού, Πυροβολικού, Ιππικού, Μηχανικού και Αυτοκινήτων ολόκληρου του κράτους των κλάσεων 1924, 1925, 1926 και 1927. Αυτοί κλήθηκαν σε δύο σειρές, τη 17^η Μαΐου και την 20^η Σεπτεμβρίου 1937, και απολύθηκαν μετά από ένα μήνα μετεκπαίδευσης. Το 1938 μετεκπαιδεύτηκαν οι έφεδροι αξιωματικοί και ανθυπασπιστές Πεζικού, Πυροβολικού, Ιππικού, Μηχανικού και Αυτοκινήτων ολόκληρου του κράτους της κλάσης 1928. Κλήθηκαν σε δύο σειρές, τη 5^η Ιουνίου και την 20^η Σεπτεμβρίου 1938, και απολύθηκαν μετά από ένα μήνα μετεκπαίδευσης. Το 1939 μετεκπαιδεύτηκαν οι έφεδροι αξιωματικοί και ανθυπασπιστές Πεζικού, Πυροβολικού, Ιππικού, Μηχανικού και Αυτοκινήτων ολόκληρου του κράτους των κλάσεων 1935 και 1936. Αυτοί κλήθηκαν στις 26 Αυγούστου 1939 και μετεκπαιδεύτηκαν για 45 μέρες, μέχρι τις 10 Οκτωβρίου 1939. Το 1940 μετεκπαιδεύτηκαν οι έφεδροι αξιωματικοί και ανθυπασπιστές Πεζικού, Πυροβολικού, Ιππικού, Μηχανικού και Αυτοκινήτων ολόκληρου του κράτους και μετεκπαιδεύτηκαν με την παρακάτω σειρά: α) οι κλάσεις 1921, 1922, 1923 και 1929 από 15 Μαΐου ως 15 Ιουνίου, β) οι κλάσεις 1920, 1930 και 1932 (μόνο οι του Πεζικού) από 15 Ιουνίου μέχρι 16 Ιουλίου, γ) οι κλάσεις 1932 (πλην Πεζικού) και 1933 από 16 Ιουλίου ως 16 Αυγούστου, δ) οι κλάσεις 1919 και 1934 από 16 Αυγούστου, ε) οι κλάσεις 1924, 1925, 1926, 1927 και 1928 από 11 Σεπτεμβρίου¹⁷⁶. Η συνεχής μετεκπαίδευση ήταν απαραίτητη, λόγω της εισαγωγής νέων οπλικών συστημάτων στη χώρα, αλλά κυρίως, λόγω της ανάγκης εξοικείωσης με τις νέες τεχνολογίες, όπως τα άρματα μάχης¹⁷⁷.

Ένα από τα ελάχιστα ζητήματα σχετικά με τα στελέχη, τα οποία δεν έρχιζαν αλλαγής, ήταν το σύστημα το προαγωγών, οι βάσεις του οποίου καθορίστηκαν τον Απρίλιο 1935. Σύμφωνα με αυτό, οι προαγωγές των αξιωματικών, μέχρι το βαθμό του συνταγματάρχη, γίνονταν με βάση τον πίνακα, που συνέταξε το Συμβούλιο Προαγωγών, το οποίο αποτελούνταν από τον Αρχηγό ΓΕΣ, τους διοικητές των Σωμάτων Στρατού, αρχικά τέσσερις και από το 1938 πέντε, και τους Επιθεωρητές των Όπλων και Υπηρεσιών. Οι προαγωγές στο βαθμό του αντιστράτηγου και υποστράτηγου γίνονταν από ένα πίνακα, που συνέτασσε το Ανώτατο Στρατιωτικό Συμβούλιο Προαγωγών, το οποίο αποτελούνταν από τον Υπουργό Στρατιωτικών, ως πρόεδρο δίχως ψήφο, τους ανώτατους αξιωματικούς του στρατού, που ήταν μέλη του Ανωτάτου Πολεμικού Συμβουλίου (Αρχηγός ΓΕΣ και Γενικός Επιθεωρητής του

¹⁷⁵ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ιστορία...*, σ. 211.

¹⁷⁶ Οι έφεδροι αξιωματικοί της δ' και ε' σειράς δεν είχαν απολυθεί μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου.

¹⁷⁷ Παπάγος, *ό.π.*, σ. 245-246.

Στρατού), και τους διοικητές των Σωμάτων Στρατού. Κανένας αξιωματικός δεν ήταν δυνατό να προαχθεί στον επόμενο βαθμό, εφόσον δεν είχε συμπληρώσει στο βαθμό που έφερε τουλάχιστον μια τριετία, εκτός από το βαθμό του λοχαγού για τον οποίον απαιτούνταν τετραετία. Οι λοχαγοί και οι ταγματάρχες προάγονταν 60% κατ' αρχαιότητα και 40% κατ' εκλογή. Οι αντισυνταγματάρχες και οι συνταγματάρχες προάγονταν μόνο κατ' εκλογή και οι υποστράτηγοι μόνο κατ' απόλυτη εκλογή. Επιπλέον, κανένας αξιωματικός δεν προαγόταν για πλήρωση κενής θέσης, εφόσον δεν είχε προηγουμένως εξαντληθεί ο πίνακας όλων των ομοιοβάθμων του αξιωματικών του Όπλου, οι οποίοι προβλέπονταν να προαχθούν και είχαν ονομαστεί ανθυπολοχαγοί στο προηγούμενο έτος της δικής τους ονομασίας. Επίσης, όσοι αξιωματικοί κρίνονταν στάσιμοι για δεύτερη φορά, αποστρατεύονταν. Τον Ιανουάριο 1936 καθορίστηκε ότι καμία προαγωγή και κανένας βαθμός δεν ήταν δυνατό να απονεμηθεί, εφόσον δεν υπήρχαν κενές θέσεις. Εξαιρούνταν οι ανθυπολοχαγοί, οι οποίοι συμπλήρωναν τον προβλεπόμενο χρόνο υπηρεσίας, οι απόφοιτοι των παραγωγικών στρατιωτικών σχολών, οι προαγόμενοι για ανδραγαθία και όσοι αξιωματικοί, για τους οποίους το αρμόδιο στρατιωτικό συμβούλιο αποφάσιζε ότι είχαν παραλειφθεί αδικαιολόγητα από τις προηγούμενες προαγωγές. Τέλος, τον Ιούλιο 1937 έγινε ο καθορισμός των προσόντων, που όφειλε να έχει ένας αξιωματικός, που θα προτείνονταν για προαγωγή. Τα προσόντα αυτά ήταν: α) πολεμική δράση, β) ευθύς και σταθερός χαρακτήρας, γ) επαγγελματική ικανότητα και γενική μόρφωση, δ) διοικητική ικανότητα, πειθαρχικότητα και αντίληψη, ε) ατομική εμφάνιση, κοινωνική παράσταση και συμπεριφορά, στ) υγεία, ιππευτική ικανότητα και ικανότητα προς εκστρατεία¹⁷⁸.

Τέλος, ένα ζήτημα μεγίστης σημασίας αποτελούσε η υπακοή των στελεχών του στρατού στην κυβέρνηση Μεταξά και στον Βασιλέα. Όπως έχει ήδη τονιστεί, έπειτα από το αποτυχημένο κίνημα του Μαρτίου 1935, το στράτευμα εκκαθαρίστηκε από τα βενιζελικά στελέχη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αποκτήσει μια συμπαγή μορφή, με κύρια χαρακτηριστικά έναν οξύτατο αντιβενιζελισμό, έναν εξίσου οξύτατο αντικομμουνισμό και έντονη προσήλωση στα ανάκτορα. Ταυτοχρόνως, αυτή η αφαίμαξη στελεχών, που υπέστη ο στρατός, περιόρισε ποιοτικά και ποσοτικά το αξιόμαχο του. Ωστόσο, ήταν προτιμότερο για τον Μεταξά και τον Βασιλέα να είχαν έναν στρατό πιστό, παρά να διακινδυνεύσουν μια επανάληψη των γεγονότων της περιόδου 1933-1935¹⁷⁹.

---

¹⁷⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 217-219.

¹⁷⁹ Ο αμερικάνος πρέσβης MacVeagh, περιέγραψε με παραστατικούς χαρακτηρισμούς την εικόνα ενός μέσου έλληνα αξιωματικού κατά το Μεσοπόλεμο: «ο τυπικός έλληνας αξιωματικός είχε φτάσει σε σημείο να είναι η κατώτερη μορφή ενός αναρριχητικού φυτού, ενός πλάσματος που ζούσε για την προαγωγή, την οποία θα κέρδιζε μέσω της επιρροής του σε πολιτικούς προθαλάμους και σαλόνια και δεν ενδιαφερόταν για κάτι ασήμαντο όπως τα στρατεύματά του». Ο MacVeagh παρατήρησε ότι η κατάσταση είχε βελτιωθεί πολύ επί Μεταξά και εκδήλωσε την πεποίθησή του, ότι ο Έλληνας Πρωθυπουργός θα κατάφερνε να στρέψει τον έλληνα αξιωματικό από τις προσωπικές του ανησυχίες στο επαγγελματικό του ενδιαφέρον και στην αφοσίωση στους άνδρες του. Iatrides, ό.π., σ. 104-105.

Η θέση του Γεωργίου Β' για τους απότακτους αποτυπώνεται σε μια αναφορά του αντισυνταγματάρχη Blunt, στρατιωτικού ακολούθου της Μ. Βρετανίας στην Αθήνα, στις αρχές του 1940. Σύμφωνα με τον Blunt, ο Βασιλιάς υποστήριξε πως είχε διδαχθεί στην Μ. Βρετανία ότι σε καμία περίπτωση δεν θα έπρεπε να επιτρέψει την είσοδο της πολιτικής στο στράτευμα και γι' αυτό το λόγο ήταν τόσο αρνητικός στην επάνοδο των βενιζελικών αξιωματικών. Ο Blunt αναγνώρισε ότι η επαναφορά μπορεί να δημιουργούσε προβλήματα, ωστόσο οι καλύτεροι στρατηγοί και επιτελικοί αξιωματικοί τελούσαν εκτός στρατεύματος¹⁸⁰.

Την ίδια στάση με τα Ανάκτορα για το συγκεκριμένο θέμα διατηρούσε και ο Μεταξάς. Όταν τον Αύγουστο 1939 έγινε μερική επιστράτευση, το ΓΕΣ, για να καλύψει κάποια από τα κενά του στρατού σε στελέχη, κάλεσε και μερικές κατηγορίες αποτάκτων. Ο Μεταξάς εξοργίστηκε όταν το πληροφορήθηκε. Το καλοκαίρι του 1940, ο Παπάγος επανέφερε το θέμα. Όμως, ο Μεταξάς ήταν ανένδοτος, στάση που δεν μετέβαλε παρά μόνο έπειτα από την ιταλική επίθεση¹⁸¹.

Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου ουδέποτε κινδύνευσε από ενέργειες του στρατού. Το μοναδικό κίνημα, που εκδηλώθηκε κατά την τετραετία 1936-1940, ήταν εκείνο της Κρήτης στις 28 Ιουλίου 1938. Οι αξιωματικοί που συμμετείχαν ήταν ελάχιστοι, καθώς την πλειοψηφία των κινηματιών αποτελούσαν διάφοροι Κρητικοί φιλοβενιζελικοί πολιτευτές, μεταξύ των οποίων και ο μετέπειτα πρωθυπουργός Εμμανουήλ Τσουδερός. Το κίνημα, λόγω της κακής οργάνωσης και της έγκαιρης αντίδρασης της κυβέρνησης, κατέρρευσε μέσα σε λίγες ώρες¹⁸².

Επιπλέον, υπήρξαν δύο περιπτώσεις εμπλοκής ανώτατων αξιωματικών σε συνομοσία κατά της κυβέρνησης. Η πρώτη περίπτωση αφορούσε τον υποστράτηγο Τσαγγαρίδη, διοικητή της XII Μεραρχίας, που έδρευε στην Κομοτηνή. Τον Ιούλιο 1937 σε συνομιλία με τον διοικητή του Δ' Σ.Σ. υποστράτηγο Δέδε, ο Τσαγγαρίδης εκφράστηκε με δυσμενή σχόλια για τον Παπάγο και τις ικανότητες του. Όταν τα λεγόμενα του μαθεύτηκαν, ο Τσαγγαρίδης παραπέμφθηκε σε ανακριτικό συμβούλιο και αργότερα εκδιώχθηκε από τα στράτευμα με αυτεπάγγελτη αποστρατεία¹⁸³. Βέβαια, ο λόγος της σκληρής τιμωρίας του δεν ήταν τα σχόλια του για τον Αρχηγό ΓΕΣ, αλλά η εμπλοκή του ως οργανωτικό μέλος σε συνομοσία κατά του Μεταξά, στην οποία συμμετείχε ο Επιθεωρητής Πυροβολικού υποστράτηγος Μάταλας και μια ομάδα δημοκρατικών πολιτικών, μεταξύ των οποίων ο Γεώργιος Παπανδρέου και ο Στέφανος Στεφανόπουλος. Όμως, το κίνημα προδόθηκε από δύο μνημένους αξιωματικούς και είχε ως αποτέλεσμα την εξορία του Τσαγγαρίδη στην Ικαρία και

---

¹⁸⁰ Σπύρος Λιναρδάτος, *Η εξωτερική πολιτική της 4^{ης} Αυγούστου και ο πόλεμος 1940-1941*, Αθήνα 1975, σ. 294.

¹⁸¹ Βάσος Μαθιόπουλος, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, τ. Α', Αθήνα 1998, σ. 148-149.

¹⁸² Για το κίνημα της Κρήτης βλ. Γρηγόριος Δάφνης, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων: 1923-1940*, Αθήνα 1955, σ. 457-460.

¹⁸³ Για ολόκληρη την πορεία της πειθαρχικής δίωξης του υποστράτηγου Τσαγγαρίδη βλ. Τσαγγαρίδης, *ό.π.*, σ. 151-168.

την εκκαθάριση της Φρουράς των Αθηνών, στην οποία υπηρετούσαν οι περισσότεροι κινηματίες αξιωματικοί¹⁸⁴.

Η δεύτερη και σοβαρότερη περίπτωση αφορούσε τον υποστράτηγο Κωνσταντίνο Πλατή, Α' Υπαρχηγό ΓΕΣ. Στις αρχές Ιουλίου 1940 ο Πλατής ανέφερε στον Παπάγο ότι η γερμανική κυβέρνηση μέσω του Morath, αντιπροσώπου της στην Αθήνα επί των οικονομικών διαπραγματεύσεων, ζήτησε μεταξύ άλλων την αντικατάσταση του Παπάγου από την Αρχηγία του ΓΕΣ, με την αιτιολογία, ότι υπονόμεινε την πολιτική του Βερολίνου στην Ελλάδα. Επίσης, ισχυρίστηκε ότι η γερμανική κυβέρνηση σκόπευε να υποδείξει για αντικαταστάτη του Παπάγου, είτε τον ίδιο τον Πλατή είτε τον Β' Υπαρχηγό ΓΕΣ υποστράτηγο Στρίμπερ. Όταν το πληροφορήθηκε ο Μεταξάς, διέταξε τη διενέργεια έρευνας για τα λεγόμενα του Πλατή, η οποία ανατέθηκε στον διοικητή της Ειδικής Ασφαλείας, υποστράτηγο Χωροφυλακής Αντώνη Αγγελέτο. Η Ασφάλεια ανακάλυψε ότι ο Πλατής διατηρούσε γερμανικές διασυνδέσεις, μέσω του δικηγόρου του και της γερμανίδας συζύγου του, και ότι ο ίδιος είχε ετοιμάσει ένα υπόμνημα προς τους εν ενεργεία στρατηγούς, στο οποίο συκοφαντούσε τον Παπάγο και υποστήριζε την υποκινούμενη από τους Γερμανούς αντικατάσταση του¹⁸⁵.

Ο Μεταξάς ήταν ιδιαίτερα ανήσυχος με τις εξελίξεις. Οι σαρωτικές γερμανικές επιτυχίες στην Ευρώπη προκάλεσαν την εκδήλωση φιλογερμανικών αισθημάτων στους κόλπους του στρατού και της κυβέρνησης¹⁸⁶. Όμως, ο Μεταξάς παρέμενε σταθερός στην απόφαση του, ότι η Ελλάδα θα τασσόταν υπέρ της Μ. Βρετανίας και κατά του Άξονα και φιλοδοξούσε να πατάξει τη γερμανοφιλία. Περισσότερη ανησυχία σε αυτόν προκαλούσε το γεγονός, ότι αρκετά μέλη της ανώτατης στρατιωτικής ηγεσίας δε συμερίζονταν την αποφασιστικότητα του για μάχη μέχρι εσχάτων εναντίον του Άξονα. Σε συμβούλιο που πραγματοποιήθηκε στις 21 Μαΐου 1940, όπου συμμετείχαν οι αντιστράτηγοι Παπάγος, Δράκος, Μπακόπουλος, Πιτσίκας, Παπαδόπουλος, Κοσμάς, Τσολάκογλου και οι υφυπουργοί των τριών στρατιωτικών υπουργείων, ένας αντιστράτηγος εξέφρασε την άποψη, ότι ίσως να ήταν καλύτερο για την χώρα να μεταπηδήσει στο πλευρό του Άξονα. Ο Μεταξάς οργισμένος του ζήτησε να σωπάσει και του είπε ότι η Ελλάδα θα τηρούσε τον λόγο της τιμής της¹⁸⁷.

Κατά γενική ομολογία, φαίνεται ότι ο Μεταξάς κατάφερε με τη στάση του να κρατήσει υπό έλεγχο το στράτευμα, τα στελέχη του οποίου έδειξαν να ικανοποιούνται

---

¹⁸⁴ Δάφνης, ό.π., σ. 455-456.

¹⁸⁵ Για την υπόθεση Πλατή βλ. Κορόζης, τ.Β', σ. 98-108.

¹⁸⁶ Στις 5 Ιουλίου 1940 ο Μεταξάς έγραψε στο ημερολόγιο του: «Υποψίες για μερικούς αξιωματούχους – έναν Υπουργό, έναν Ναύαρχο και ασφαλώς ένα Στρατηγό – θέλοντας να εκμεταλλευτούν ιδιοτελώς την όψιμη γερμανοφιλία τους». Με βάση τις μεταγενέστερες εγγραφές του ημερολογίου φαίνεται ότι ο Πλατής ήταν ο στρατηγός, ο Κοτζιάς ο υπουργός, ενώ για το ναύαρχο δεν υπήρχαν ενδείξεις. Βλ. Μεταξάς, ό.π., σ. 482.

¹⁸⁷ Γεώργιος Τσολάκογλου, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1959, σ. 12-13.

από την μέριμνα της κυβέρνησης σε στρατιωτικούς τομείς, όπως οι μισθοί, ο οπλισμός, ο στρατωνισμός, κ.ά¹⁸⁸.

---

¹⁸⁸ D.H.Close, «Τα ερείσματα της δικτατορίας του Μεταξά» στο Θάνος Βερέμης (επ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Αθήνα 2009, σ. 39.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΟΧΥΡΩΣΗ ΚΑΙ ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ ΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

Ι) Οχύρωση

Η ανάγκη οχύρωσης ορισμένων τμημάτων της ελληνικής επικράτειας είχε αναγνωριστεί μερικά χρόνια πριν το 1936. Οι σκέψεις αφορούσαν τις περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, οι οποίες απειλούνταν από βουλγαρική εισβολή. Για να εκτελέσουν την αποστολή τους, τα οχυρά έπρεπε να είναι πλήρως εφοδιασμένα, να έχουν επαρκή φρουρά από την πρώτη στιγμή της επιστράτευσης και να συνοδεύονται από ανάλογα έργα εκστρατείας, τα οποία θα έφραζαν τις δευτερεύουσες διαβάσεις και θα ανάγκαζαν τον εχθρό να επιτεθεί κατά μέτωπο στα οχυρά. Όμως, για να λειτουργήσει το παραπάνω σχέδιο, ο ελληνικός στρατός θα έπρεπε να ήταν καλά εξοπλισμένος και εκπαιδευμένος, ώστε να μπορέσει να υπερασπιστεί και να αξιοποιήσει τα οχυρά¹⁸⁹. Η κάκιστη κατάσταση του στρατεύματος απέτρεψε την τότε στρατιωτική ηγεσία από το να ασχοληθεί με την οχύρωση.

Η πρώτη σοβαρή προσπάθεια για μέριμνα, αναφορικά με την οχύρωση, έγινε από τον Καθενιώτη. Αυτός έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου στην πολιτική ηγεσία της χώρας, αναφέροντας ότι η Αν. Μακεδονία ήταν εντελώς εκτεθειμένη σε βουλγαρική εισβολή. Ο βουλγαρικός στρατός μπορούσε να ολοκληρώσει την επιστράτευση και να εισβάλει στην Ελλάδα προτού προλάβει ο ελληνικός στρατός να επιστρατευτεί, να συγκεντρωθεί και να οργανωθεί αμυντικά. Γι' αυτό το λόγο ο Καθενιώτης ζήτησε να δοθεί προτεραιότητα στην οχύρωση της Αν. Μακεδονίας, επιμένοντας πως και η ελάχιστη ανασκαφή της γης σε συνδυασμό με μερικά μπετοναρισμένα πολυβολεία θα ήταν σε θέση να αναχαιτίσουν τον βουλγαρικό στρατό. Έτσι, με την πρωτοβουλία αυτή έκανε έκκληση στην πολιτική ηγεσία της χώρας να θέσει το θέμα σε απόλυτη προτεραιότητα και να διαθέσει άμεσα 200 εκατομμύρια δρχ. για την οχύρωση της προκάλυψης των βουλγαρικών συνόρων¹⁹⁰. Όμως, το αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα του Μαρτίου 1935, οι αναταραχές στα πολιτικά δρώμενα της χώρας και η αντικατάσταση του Καθενιώτη από τον Χασαπίδη καθυστέρησε για αρκετούς μήνες τις εξελίξεις.

Εν τέλει, στις 2 Αυγούστου 1935, με διαταγή του υπουργείου Στρατιωτικών, συγκροτήθηκε μια επιτροπή, η οποία αργότερα ονομάστηκε Επιτροπή Μελετών

---

¹⁸⁹ Αλέξανδρος Μαζαράκης-Αινιάν, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1948, σ. 371-373.

¹⁹⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.78: «Πληροφορίες επί του ερωτήματος του αφορώντος την οχύρωσιν», 29 Ιανουαρίου 1935. Η πρώτη αναφορά του Καθενιώτη στο θέμα της οχύρωσης έλαβε χώρα το Νοέμβριο 1933 με την υποβολή έκθεσης του ΙΙΙ Γραφείου ΓΕΣ. Ωστόσο, η έκθεση αγνοήθηκε αφενός, διότι το χρηματικό κόστος ήταν υψηλό και αφετέρου, επειδή υπήρχαν άλλες επείγουσες ανάγκες στον στρατό. Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Προπαρασκευή...*, σ. 70.

Οχυρώσεως (ΕΜΟ), υπό την προεδρία του τότε συνταγματάρχη Στρίμπερ Ιωάννη. Τον επόμενο μήνα δημιουργήθηκε το Τμήμα ΙΙΙ¹⁹¹ στο 3^ο Γραφείο ΓΕΣ, με διευθυντή τον αντισυνταγματάρχη Μηχανικού Κανελλόπουλο Κωνσταντίνο. Η επιτροπή έλαβε εντολή να υποβάλει πρακτικό, στο οποίο θα απαντούσε στα εξής ερωτήματα: α) ποιά η προτιμητέα μορφή οχύρωσης¹⁹² στη ζώνη προκάλυψης, β) ποιά η γενική γραμμή χάραξης των έργων, ως και κατά το δυνατόν, ο καθορισμός των έργων τουλάχιστον κατά συγκρότημα, γ) ποιά η απαιτούμενη δαπάνη κατά προσέγγιση, δ) ποιά η οργάνωση της εργασίας και η πρόοδος της οχύρωσης με σκοπό την αρτιότερη και ταχύτερη εκτέλεση αυτής¹⁹³.

Η επιτροπή εργάστηκε το δίμηνο Αυγούστου – Σεπτεμβρίου και στις 10 Οκτωβρίου 1935 υπέβαλε το πρώτο πρακτικό της, το οποίο αποτελούσε απάντηση στα δύο πρώτα ερωτήματα. Σχετικά με τη μορφή οχύρωσης, η επιτροπή αποφάνθηκε υπέρ της κατασκευής περικλειστων αμυντικών συγκροτημάτων στις κύριες οδεύσεις και ημίκλειστων στις δευτερεύουσες. Τα συγκροτήματα αυτά θα διέθεταν πολυβόλα, οπλοπολυβόλα, όλμους, αντιαρματικά πυροβόλα, παρατηρητήρια υπό σκέπασμα αντοχής και υπόγειες αποθήκες, ενώ το πυροβολικό προστασίας και απαγόρευσης θα ήταν κινητό και θα διέθετε κύρια παρατηρητήρια από σκυρόδεμα. Αυτή η μορφή οχύρωσης δεν θα εφαρμοζόταν άκαμπτα σε όλες τις περιοχές της προκάλυψης αλλά θα προσαρμοζόταν κατάλληλα στις εκάστοτε γεωμορφολογικές ιδιαιτερότητες, έπειτα από επιτόπια αναγνώριση¹⁹⁴.

Όσον αφορά τον καθορισμό των έργων, η επιτροπή πρότεινε: α) για την κοιλάδα του Στρυμόνα και ανατολικά αυτού: την κατασκευή δύο συγκροτημάτων, ένα στην

¹⁹¹ Αργότερα μετονομάστηκε σε ΙΙΙ/Β ως αρμόδιο Γραφείο Οχυρώσεως.

¹⁹² Υπήρχαν 3 είδη οχύρωσης: Α) Οχύρωση με έργα εκστρατείας (γνωστή και ως οχυρωτική εκστρατεία): απέβλεπε στην αμυντική οργάνωση μιας τοποθεσίας με ενεργητικά και παθητικά σκέπαστρα, κατασκευασμένα από υλικά πάσης φύσεως, από ξυλεία μέχρι σκυρόδεμα, με χαρακώματα μεγάλου αναπτύγματος, με ορύγματα συγκοινωνίας και ζώνες συρματοπλέγματος. Τα έργα αυτά εκτεινόταν κατά πλάτος σε ολόκληρο σχεδόν το μέτωπο, ενώ κατά βάθος κλιμακώνονταν επί μιας, δύο ή περισσότερων τοποθεσιών. Η στελέχωση τους απαιτούσε μεγάλες δυνάμεις του στρατού εκστρατείας. Β) Οχύρωση με μόνιμα έργα: απέβλεπε στην οχύρωση μιας τοποθεσίας με έργα συγκεντρωμένα, μεγάλης αντοχής και διάρκειας ζωής, από ενεργητικά και παθητικά σκέπαστρα, τα οποία επικοινωνούσαν μεταξύ τους υπογείως. Τα έργα αυτά είχαν τη δυνατότητα άμυνας προς κάθε κατεύθυνση, ακόμα και αν περικυκλώνονταν. Περιβάλλονταν από σοβαρό και συνεχές κώλυμα, αντιαρματικό ή άλλου είδους, και αλληλοϋποστηρίζονταν δια πυρός καλύπτοντας τα μεταξύ τους μεσοδιαστήματα. Μπορούσαν να αντισταθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα, αναλόγως των αποθεμάτων τους σε τροφή, νερό και πυρομαχικά, ενώ δεν τελούσαν υπό εξάρτηση από εξωτερικό ανεφοδιασμό. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιούνταν κατά κανόνα σιδηροπαγές σκυρόδεμα (μείγμα σκυροδέματος και σιδήρου). Τα οχυρά απαιτούσαν μικρές δυνάμεις αλλά εξειδικευμένη φρουρά και οπλισμό θέσεως. Γ) Ημιμόνιμη οχύρωση: αποτελούσε το ενδιάμεσο μεταξύ της οχυρωτικής εκστρατείας και της μόνιμης οχύρωσης και ήταν ή προϊόν συγκερασμού των στοιχείων αμφοτέρων ή έπαιρνε εξ ολοκλήρου στοιχεία και από τις δύο. Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οχύρωσις*., σ. 44. Η συνθηθέστερη μορφή της τελευταίας αποτελούνταν από λίγα μόνιμα οχυρά στα πιο κομβικά σημεία της αμυντικής τοποθεσίας, ενώ οι ενδιάμεσοι χώροι και οι υπόλοιποι τομείς ήταν ενισχυμένοι με έργα εκστρατείας. Σκοπός της παραπάνω οχύρωσης ήταν η διοχέτευση της εχθρικής επίθεσης προς μια επιθυμητή και προτιμώμενη κατεύθυνση, δεδομένου ότι ο εχθρός θα προσπαθούσε να αποφύγει μια κατά μέτωπο επίθεση σε κάποιο οχυρό.

¹⁹³ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Προπαρασκευή*., σ. 71.

¹⁹⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οχύρωσις*., σ. 10-11.

περιοχή Ρούπελ και ένα στην περιοχή Καρατάς με αντοχή σε συστηματική βολή¹⁹⁵ πυροβόλων διαμετρήματος των 220χιλ. και την κατασκευή έργων στην περιοχή Αγλαδοχωρίου, στον Άγιο Κωνσταντίνο και στην Φαιά Πέτρα, αντοχής σε συστηματική βολή πυροβολικού διαμετρήματος των 155χιλ, β) για το υψίπεδο Κάτω Νευροκοπίου: την κατασκευή οχυρών στο Λίσε και στη Μαλιάγκα, αντοχής σε μεμονωμένη βολή πυροβόλων διαμετρήματος των 220χιλ., την κατασκευή οχυρού στο Τουλουμπάρ, αντοχής σε συστηματική βολή πυροβόλων διαμετρήματος των 220χιλ., και την κατασκευή οχυρού στη Βαρβάρα, αντοχής σε συστηματική βολή πυροβόλων διαμετρήματος των 105χιλ., γ) για τη Δ. Θράκη: την κατασκευή οχυρών στις περιοχές του Εχίνου και της Νυμφαίας, δ) διάδρομος Αξιού: την κατασκευή έξι οχυρών σε μια οχυρωμένη τοποθεσία μεταξύ Δοβά Τεπέ, Κιουγιού Τεπέ, Μεταλλικού (Γιάννες), Τούμπας (λόφος Κιρέτς), Ηγουμενίτσας και Πάικου¹⁹⁶. Το υπ' αρ. 1 πρακτικό της ΕΜΟ έθεσε τις αρχικές βάσεις του προγράμματος οχύρωσης. Τα περισσότερα από τα προβλεφθέντα οχυρά κατασκευάστηκαν επιτυχώς, όπως θα φανεί και στη συνέχεια. Από τις τέσσερις προαναφερθείσες περιοχές μόνο στον διάδρομο Αξιού δεν ξεκίνησαν εργασίες οχύρωσης.

Ένα δεύτερο πρακτικό της ΕΜΟ υποβλήθηκε στις 21 Οκτωβρίου 1935 και υπολόγιζε χονδρικά την απαιτούμενη δαπάνη των έργων οχύρωσης μεταξύ Έβρου και λίμνης Δοϊράνης στα 550 εκατομμύρια δρχ., ενώ για τα υπόλοιπα έργα του διαδρόμου Αξιού στα 350 εκατομμύρια δρχ. Σχετικά με την οργάνωση της εργασίας, πρότεινε τη δημιουργία υποεπιτροπών για την αναγνώριση του εδάφους και τη μεταφορά των δεδομένων επί χάρτου. Επίσης, πρότεινε την ανάθεση της εκτέλεσης στην προβλεπόμενη από τον Οργανισμό του Στρατού 1935 Διοίκηση Φρουρίου Θεσσαλονίκης (ΔΦΘ)¹⁹⁷.

Το ΓΕΣ ανταποκρίθηκε στις προτάσεις της ΕΜΟ και προχώρησε στη δημιουργία μιας Κεντρικής Επιτροπής Οχυρώσεως (ΚΕΟ) και τεσσάρων υποεπιτροπών, μία σε κάθε περιοχή προκάλυψης των Μεραρχιών XI (κοιλάδα του ποταμού Αξιού), VI (κοιλάδα του ποταμού Στρυμών), VII (περιοχή υψιπέδου Κάτω Νευροκοπίου – Νέστου Ποταμού) και XII (περιοχή Ξάνθης και Κομοτηνής). Κάθε υποεπιτροπή αποτελείτο από έναν αξιωματικό του Πεζικού, ως Πρόεδρο, και από έναν αξιωματικό του Πυροβολικού και του Μηχανικού, ως μέλη. Οι υποεπιτροπές εργάστηκαν επί του εδάφους μεταξύ Οκτωβρίου και Δεκεμβρίου 1935, οπότε οι επιτόπιες εργασίες

---

¹⁹⁵ Η συστηματική βολή του κάθε πυροβόλου διέφερε αναλόγως του είδους του (πεδινό, ορειβατικό, κ.ά.), του υποδείγματος, του βεληνεκούς, κ.ό.κ. Ο υπολογισμός της γινόταν με βάση τον μέσο όρο βολών ανά λεπτό του εκάστοτε πυροβόλου.

¹⁹⁶ Παπάγος, ό.π. σ. 115-117. Στο σημείο αυτό υπάρχει εναλλαγή οθωμανικών και ελληνικών τοπωνυμίων. Στις μέρες μας οι περισσότερες οθωμανικές ονομασίες έχουν αντικατασταθεί με αντίστοιχες ελληνικές. Ωστόσο, προτιμήθηκε να παρατεθούν ακριβώς με τη μορφή που καταγράφηκαν στις πηγές.

¹⁹⁷ Κορόζης, τ.Α', σ. 70-71.

διακόπηκαν λόγω των κακών καιρικών συνθηκών, και συνέχισαν τον Απρίλιο 1936¹⁹⁸.

Στις 3 Ιανουαρίου 1936 η ΕΜΟ έλαβε εντολή να συνεχίσει τις μελέτες της για τη ζώνη προκάλυψης της κοιλάδας Μογλενών και του υψιπέδου Μοναστηρίου, καθώς και τη μελέτη οχύρωσης της Θεσσαλονίκης, της Καβάλας και του Τσάγεζι (λιμένας Αμφίπολης). Έπειτα από πολύμηνη μελέτη, η ΕΜΟ κατέθεσε το τρίτο της πρακτικό στις 30 Ιουλίου 1936, στο οποίο πρότεινε την κατασκευή 4 οχυρών στην περιοχή Μογλενών, αντοχής σε συστηματική βολή πυροβόλων διαμετρήματος των 155χιλ., και 12 οχυρών στο υψίπεδο Μοναστηρίου, με αντοχή κυμαινόμενη μεταξύ βλημάτων πυροβόλων των 155χιλ. και 220χιλ. αναλόγως της θέσης αυτών. Οι συνολικές δαπάνες για τα έργα της κοιλάδα Μογλενών προϋπολογίστηκαν στα 200 εκ. δρχ., ενώ αυτά του υψιπέδου Μοναστηρίου στα 500 εκ. Τα παραπάνω έργα θα ενίσχυαν την άμυνα των περιοχών της Μακεδονίας δυτικά του διαδρόμου Αξιού, αλλά ουδέποτε ξεκίνησαν οι σχετικές εργασίες¹⁹⁹.

Η ΚΕΟ ξεκίνησε τις εργασίες επί του εδάφους στις 9 Μαΐου 1936 και εργάστηκε ως τα τέλη Ιουνίου του ίδιου έτους²⁰⁰. Καθόρισε τη μορφή, την αποστολή, την αντοχή και τον οπλισμό εκάστου των οχυρών, τα οποία προβλέπονταν να κατασκευαστούν και να λειτουργήσουν ως σκελετός της τοποθεσίας αμύνης των δυνάμεων προκάλυψης. Επιπλέον, καθόρισε την τοποθεσία των έργων εκστρατείας, που θα λειτουργούσαν ως συμπλήρωμα των οχυρών. Οι μελέτες της ΚΕΟ κατατέθηκαν με μορφή έκθεσης στις 11 Ιουλίου και εγκρίθηκαν από τον Χασαπιδή στις 31 Ιουλίου 1936²⁰¹.

Όταν άλλαξε η Αρχηγία του ΓΕΣ, ο Παπάγος επέφερε ορισμένες αλλαγές στο μέχρι τότε πρόγραμμα της οχύρωσης, με κυριότερη τη σημαντική ενίσχυση του θύλακα Μπέλες. Ο ίδιος επέλεξε να επιθεωρήσει τους τόπους κατασκευής των έργων στην Αν. Μακεδονία και τη Δ. Θράκη, καθώς και να εισηγηθεί τη λήψη μέτρων για τη βελτίωση του προβλεπόμενου συστήματος οχύρωσης. Μεταξύ 19^{ης} Σεπτεμβρίου και 3^{ης} Οκτωβρίου 1936, ο Παπάγος μαζί με τους υποστράτηγο Δέδε, Επιθεωρητή Μηχανικού, συνταγματάρχη Γιαννακόπουλο, Διοικητή ΔΦΘ, αντισυνταγματάρχη Κανελλόπουλο, Διευθυντή Γραφείου Οχυρώσεως, και επίλαρχο Κορόζη προέβησαν

---

¹⁹⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 15-17.

¹⁹⁹ Η μελέτη δεν προχώρησε σε πρακτικό επίπεδο για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος ήταν η υπογραφή της στρατιωτικής σύμβασης της Βαλκανικής Συνεννόησης, με την οποία έπαιζε να υπάρχει η ανάγκη μόνιμης οχύρωσης στα σύνορα με την Γιουγκοσλαβία, μιας και η τελευταία αποτελούσε σύμμαχο χώρα και η Ελλάδα θα είχε επιθετική στάση σε περίπτωση βαλκανικής σύγκρουσης. Ο δεύτερος λόγος ήταν ότι προτεραιότητα για πιστώσεις και λοιπά μέσα (αξιωματικούς του Μηχανικού) είχαν άλλες τοποθεσίες.

²⁰⁰ Η ΚΕΟ δεν μετέβη στην περιοχή της XI Μεραρχίας (κοιλάδα Αξιού), διότι τα έργα της περιοχής αυτής δεν είχαν προτεραιότητα. Η υποεπιτροπή είχε ολοκληρώσει τις εργασίες της τον χειμώνα του 1936 και διαλύθηκε. Περαιτέρω μελέτες δεν εκπονήθηκαν λόγω των πολιτικών συνθηκών, που δημιουργήθηκαν με την Βαλκανική Συνεννόηση. Όμως, αυτό ερχόταν σε αντίθεση με τις υποδείξεις του υπ' αρ. 1 πρακτικού του ΕΜΟ, στο οποίο προβλεπόταν η κατασκευή έξι οχυρών σε μια οργανωμένη τοποθεσία του διαδρόμου Αξιού.

²⁰¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 18-20.

σε αναγνώριση των αμυντικών τοποθεσιών και των έργων οχύρωσης από τον Στρυμόνα μέχρι την Αλεξανδρούπολη. Έπειτα από την επάνοδο του στην Αθήνα, ο Παπάγος συνέταξε μια έκθεση επιθεώρησης, στην οποία διατύπωνε το σκοπό της οχύρωσης, τις ανάγκες που είχαν δημιουργηθεί και τις προτάσεις του για το μέλλον²⁰².

Οι αποφάσεις του Παπάγου εγκρίθηκαν από την κυβέρνηση και δόθηκαν διαταγές για την υλοποίηση τους. Η ΕΜΟ ενέκρινε τα παρακάτω έργα: α) για την υποεπιτροπή VI Μεραρχίας: τα οχυρά Τσιαμάρα και Τσερβίλοφο, β) για την υποεπιτροπή VII Μεραρχίας: τα οχυρά Τράνα (υψ.1340), Αγ. Νικόλαος, Καστίλλο, ανώνυμου κορυφής Δ. Τράνας, Αγ. Πέτρος, Μπαρτίσεβα και Τουλουμπάρ. Από τα προαναφερθέντα οχυρά, αυτά που κατασκευάστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν στις πολεμικές επιχειρήσεις του 1941 ήταν το Καστίλλο, ο Αγ. Πέτρος και η Μπαρτίσεβα. Επιπλέον συγκροτήθηκαν τρεις νέες υποεπιτροπές με τα στοιχεία Α, Β και Γ, για την μελέτη των παρακάτω έργων: α) στην περιοχή Κάτω Νευροκοπίου: τα οχυρά Στρακαγάτσι, Βαλτσόκα, Μπουζένιτο Νίβι, υψ.742 (ΒΔ Μαλιάγκας), Αγ. Κων/νου Δασωτού, Προφ. Ηλίας, Κουρί και η συμπλήρωση μελέτης του οχυρού Περσέκ, β) στην περιοχή Βώλακος: το οχυρό Αγ. Νικόλαος και συμπληρωματική μελέτη του οχυρού Μπαρτίσεβα, γ) στην περιοχή Παπάδων: μελέτη προγεφυρώματος²⁰³, το οποίο θα εξασφάλιζε την περιοχή Παπάδων προς την κατεύθυνση Παπάδες – Σιδηρόνερο – Ελατιά²⁰⁴, δ) στην Παρανέστια περιοχή: τα οχυρά Ραχούλα, Βουνοπλαγιά, υψ.1608 (Χαϊντού Λόφος), Μπαρτάκοβα, υψ.1309. Όμως, από τις μελέτες που εκπονήθηκαν, σχεδόν κανένα έργο δεν προχώρησε σε φάση υλοποίησης.

Την οργάνωση των εργασιών ανέλαβε η Διοίκηση Φρουρίου Θεσσαλονίκης, η οποία έδρευε προσωρινά, μέχρι τον Μάρτιο 1936, στη Αθήνα, οπότε και μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη, με διοικητή τον συνταγματάρχη Μηχανικού Γιαννακόπουλο Παναγιώτη. Για τον καταμερισμό των εργασιών οργανώθηκαν 5 Διευθύνσεις Έργων ως εξής: Ι) Α' Διεύθυνση Έργων: για τα έργα του θύλακα Μπέλες με έδρα το Νέο Πετρίτσιο, ΙΙ) Β' Διεύθυνση Έργων: για τα έργα της περιοχής Τσιγγελίου όρους με έδρα το Σιδηρόκαστρο, ΙΙΙ) Γ' Διεύθυνση Έργων: για τα έργα του υψιπέδου Κάτω Νευροκοπίου με έδρα το Κάτω Νευροκόπι, ΙV) Δ' Διεύθυνση Έργων: για τα έργα της περιοχής Βώλακος και Παπάδων με έδρα τον Βώλακα, V) Ε' Διεύθυνση Έργων: για τα έργα της Δ. Θράκης με έδρα αρχικά την Ξάνθη και έπειτα την Αλεξανδρούπολη. Οι Διευθύνσεις Έργων είχαν αρμοδιότητα Διεύθυνσης Μηχανικού²⁰⁵ και υπάγονταν στη Διοίκηση Φρουρίου Θεσσαλονίκης. Η καθεμία από

²⁰² ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.78: Παπάγος προς Μεταξά, αρ. 30350, «Έκθεσις επιθεωρήσεως υπό του υποφαινομένου των οχυρωματικών έργων της Αν. Μακεδονίας και Δυτ. Θράκης», 5 Οκτωβρίου 1936.

²⁰³ Οχυρωμένη τοποθεσία που χρησιμοποιείται ως ορμητήριο κατά εχθρικών στρατευμάτων.

²⁰⁴ Το προγεφύρωμα τελικά καθορίστηκε στη γραμμή Κουρίλοβα – Καρσή όρος, υψ. 763 – Κισλάς (711,73) – υψ. 2500 ΝΑ Σιδηρόνερου – Νέστος.

²⁰⁵ Υπήρχαν συνολικά πέντε Διευθύνσεις Μηχανικού στις έδρες των Σωμάτων Στρατού (Αθήνα, Λάρισα, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Αλεξανδρούπολη). Το γεγονός, ότι δόθηκαν παρόμοιες αρμοδιότητες

αυτές, εξυπηρετούνταν από μια αποθήκη υλικού, εγκατεστημένη σε οικείο σιδηροδρομικό σταθμό, μέσω της οποίας εφοδιαζόταν με τα αναγκαία υλικά, που χορηγούσε το δημόσιο για έργα. Από την έναρξη της λειτουργίας της η ΔΦΘ σε συνεργασία με την Επιθεώρηση Μηχανικού προχώρησε σε γενικές (έργα οχύρωσης, απαιτούμενο πάχος οροφής, κ.ά.) και τεχνικές μελέτες (τύποι επιφανειακών σκεπαστρών, μέσα παρατήρησης, υπόγεια καταφύγια, κ.ά.)²⁰⁶. Όμως, η κυβέρνηση απαίτησε την άμεση έναρξη των εργασιών, πριν να ολοκληρωθούν οι επί του εδάφους τακτικές μελέτες, γεγονός που ανάγκασε τη ΔΦΘ να επικεντρωθεί αποκλειστικά σε γενικές μελέτες των έργων, ώστε να ξεκινήσουν άμεσα οι εργασίες. Έτσι, η αποπεράτωση των λεπτομερών μελετών διενεργήθηκε ταυτόχρονα με την εκτέλεση των εργασιών²⁰⁷.

Όμως, ένα βασικό πρόβλημα που προέκυψε ήταν η έλλειψη εξειδικευμένου και επαρκώς καταρτισμένου τεχνικά προσωπικού, καθώς το προσωπικό της ΔΦΘ δεν έφτανε ούτε για τις μελέτες, ούτε για τις εργασίες. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η ΔΦΘ αποφάσισε ότι μόνο η εργολαβική εκτέλεση με διαγωνισμούς ήταν δυνατό να ανταποκριθεί σε τέτοιες συνθήκες εκτέλεσης. Με τον τρόπο αυτό, για τυχόν σφάλματα θα επιβαρύνονταν οι εργολάβοι και όχι το δημόσιο. Το εργολαβικό σύστημα εκτελέσεων των εργασιών εφαρμόστηκε μέχρι το τέλος του 1938. Από το 1939, όταν τα τεχνικά στελέχη της ΔΦΘ είχαν αποκτήσει αρκετή πείρα, διαλύθηκαν μερικές εργοληψίες και προκηρύχθηκαν δημοπρασίες για την ανάδειξη νέων εργολάβων, προς αναζήτηση οικονομικότερων προσφορών για το ελληνικό δημόσιο. Για όσα έργα δε βρέθηκαν εργολάβοι, εφαρμόστηκε απολογιστικός τρόπος εκτέλεσης²⁰⁸. Οι υπόλοιπες εργασίες μερικών οχυρών εκτελέστηκαν απολογιστικά από τους αξιωματικούς των έργων²⁰⁹.

Η απολογιστική κατασκευή των έργων άρχισε να φαντάζει ως μοναδική επιλογή μέσα στο 1940. Η ΔΦΘ αντιμετώπισε σοβαρές δυσκολίες ως προς την προμήθεια υλικών, μηχανημάτων και εργαλείων για την οχύρωση. Η έκρηξη του πολέμου πάγωσε τις προμήθειες από το εξωτερικό, ενώ σύντομα η αγορά εσωτερικού άρχισε να μένει από πρώτες ύλες. Η ΔΦΘ αποφάσισε να εκτελέσει όλες τις εργασίες της απολογιστικά εκτός από εκείνες, που είχαν ήδη δοθεί με συμβάσεις σε εργολάβους. Αυτό έγινε, διότι η εμπειρία των προηγούμενων ετών απέδειξε ότι αφενός τα

στις Διευθύνσεις Έργων της ΔΦΘ, έδειξε τη σημασία, που είχαν οι εργασίες της οχύρωσης για το ΓΕΣ και την κυβέρνηση.

²⁰⁶ Οι μελέτες αυτές στηρίχθηκαν αρχικά σε στοιχεία, που περιλαμβάνονταν στον γαλλικό κανονισμό οργάνωσης του εδάφους και σε διάφορα συγγράμματα οχυρωτικής, ιδίως στα γαλλικά. Ωστόσο, οι δυσκολίες στην προμήθεια ειδικού οπλισμού οχυρώσεως ανάγκασε τη ΔΦΘ να εγκαταλείψει το γαλλικό μοτίβο και να προσαρμοστεί στα ισχύοντα δεδομένα.

²⁰⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Προπαρασκευή...*, σ. 72-73.

²⁰⁸ Στον απολογιστικό τρόπο εκτέλεσης ο υπολογισμός του συνολικού κόστους γίνεται σύμφωνα με το πόσο κόστισε η κάθε επιμέρους εργασία. Αντιθέτως, στις εργολαβίες γίνεται προϋπολογισμός του συνόλου των εργασιών, προτού αρχίσουν οι κατασκευές.

²⁰⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η τεχνική πλευρά της οχύρωσης της παραμεθόριας ζώνης: 1936-1940*, Αθήνα 1987, σ. 31-33. (Το βιβλίο εκδόθηκε με το χαρακτηρισμό «εμπιστευτικό» και η πρόσβαση σε αυτό, έπειτα από τον αποχαρακτηρισμό του, γίνεται αποκλειστικά στη βιβλιοθήκη της ΔΙΣ και είναι περιορισμένη).

απολογιστικώς εκτελούμενα έργα κόστιζαν λιγότερο και αφετέρου ότι οι κατασκευές με εργολαβία θα καθυστερούσαν πολύ περισσότερο από τις αντίστοιχες απολογιστικές²¹⁰.

Οι κυρίως εργασίες κατασκευής των οχυρών ξεκίνησαν τον Ιούλιο 1936 και συνεχίστηκαν μέχρι την έναρξη του πολέμου. Η εκτέλεση των εργασιών χωριζόταν σε εντατική και χειμερινή περίοδο. Η εντατική περίοδος διαρκούσε από τον Μάιο μέχρι τον Οκτώβριο, κατά την οποία επιδιωκόταν η εκτέλεση του ετησίου προγράμματος, ενώ κατά τη χειμερινή, που διαρκούσε από τον Νοέμβριο μέχρι τον Απρίλιο, προωθούνταν κυρίως οι υπόγειες κατασκευές και μάλιστα σε περιορισμένη κλίμακα εξαιτίας των καιρικών συνθηκών. Προτού ξεκινήσουν οι εργασίες σε μια περιοχή, η ΔΦΘ αναλάμβανε τη βελτίωση του υφιστάμενου οδικού δικτύου ή την κατασκευή νέων οδών, ώστε να υπάρχει δυνατότητα μεταφοράς τροχοφόρων οχημάτων στο εκάστοτε εργοτάξιο. Υπολογίζεται ότι βελτιώθηκαν συνολικά 83.700 μέτρα υπαρχουσών οδών, ενώ οι νέες οδοί που διανοίχτηκαν ανέρχονταν σε 174.320 μέτρα²¹¹.

Όσον αφορά το κόστος, αναφέρθηκε προηγουμένως ότι είχε πρόχειρα προϋπολογιστεί από την ΕΜΟ στα 550 εκ. δρχ. για τα οχυρωματικά έργα της Αν. Μακεδονίας και Δ. Θράκης. Τελικά, η συνολική δαπάνη ανήλθε στα 1.376 εκ. δρχ., εκ των οποίων τα 1.322 για τη μόνιμη οχύρωση, ενώ 82 εκ. δόθηκαν για τα έργα εκστρατείας στη Δ. Μακεδονία και Ήπειρο, ανεβάζοντας το συνολικό ποσό στα 1.458 εκ. δρχ. Καταρχάς, πρέπει να τονιστεί, ότι, ακόμα και αν υπήρχε άνεση χρόνου για λεπτομερή μελέτη του προϋπολογισμού δεν θα ήταν δυνατή μια ακριβής προσέγγιση του κόστους των εργασιών διότι: α) το ποσοστό του απρόβλεπτου είναι μεγάλο σε τέτοιου είδους κατασκευαστικά έργα, β) σημαντικό μέρος των τελευταίων αναλογεί σε υπόγειες κατασκευές με σημαντικό βάθος²¹² γ) μεγάλο μέρος των υλικών, εργαλείων και μηχανημάτων δεν κατασκευαζόταν στην Ελλάδα και η προμήθεια τους γίνονταν από το εξωτερικό και δ) το νόμισμα της χώρας ήταν ασταθές. Εν πάση περιπτώσει, ο αρχικός προϋπολογισμός δεν θα μπορούσε να παραμείνει ως έχει, καθώς κατασκευάστηκαν τουλάχιστον διπλάσια κύρια έργα από αυτά που είχαν προβλεφθεί το 1935, ενώ προέκυψε μια σειρά από ανάγκες και διάφορα δεδομένα, που επιβάρυναν κατά πολύ το κόστος: α) δαπάνη 25 εκ. δρχ. για την ανάπτυξη και βελτίωση του τηλεφωνικού δικτύου προκάλυψης, β) δαπάνη 65 εκ. δρχ. για τον στρατωνισμό των φρουρών, γ) δαπάνη άνω των 30 εκ. δρχ. για τον εξοπλισμό των φρουρών, δ) τριπλασιασμός του κόστους για την αντιαρματική άμυνα, αποτέλεσμα της συνεχούς εξέλιξης της ισχύος και της σπουδαιότητας του άρματος ως

---

²¹⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.78: Διοικήσεις Φρουρίου Θεσσαλονίκης προς Υπουργείο Εξωτερικών, ΓΕΣ, αρ. 200/9582, «Περί της ανάγκης κοινοποιήσεως εις το Φρούριον του προγράμματος εκτελεστέων έργων κατά το τρέχον έτος», 17 Ιανουαρίου 1940.

²¹¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Προπαρασκευή...*, σ. 76-77.

²¹² Για παράδειγμα, αν το υπέδαφος ήταν βραχώδες και όχι αμμώδες τότε θα απαιτούνταν επιπλέον μηχανήματα, εργατικές ώρες, κ.ά. με αποτέλεσμα την αύξηση του κόστους.

επιθετικού όπλου, ε) οι τιμές των κυριότερων υλικών στα επόμενα οικονομικά έτη ήταν μεγαλύτερες από το 1935-1936, στ) κατά τον Απρίλιο 1937 λόγω της αύξησης των ημερομισθίων, των υλικών και των δαπανών μεταφοράς, το κόστος σε σχέση με αυτό του 1936 αυξήθηκε για τα κύρια έργα σε 100%, για την οδοποιία 20%, για τα οικονομικά 30%, για την ύδρευση 40% και για τα υλικά 40%²¹³, ζ) τα ημερομίσθια δεν ήταν σταθερά κατά τα διάφορα έτη (ανιούσα κλίμακα) και η) η μορφή της οχύρωσης, την οποία είχε υπ' όψιν της η ΕΜΟ, διέφερε αρκετά από την τελική μορφή της οχύρωσης, αφού πραγματοποιήθηκαν τροποποιήσεις κατά το στάδιο των κατασκευών²¹⁴.

Η μεγαλύτερη αλλαγή στις ιδέες οχύρωσης συντελέστηκε το 1938, όταν ο Υποστράτηγος Στρίμπερ, Διοικητής της ΔΦΘ, και ο αντισυνταγματάρχης Μηχανικού Γεωργαντάς, Διευθυντής του ΙΙΙ Γραφείου, επισκέφτηκαν με άδεια της γαλλικής κυβέρνησης τη γραμμή Maginot, η οποία θεωρούνταν η τελευταία λέξη της σύγχρονης οχυρωτικής. Έπειτα από την επιστροφή τους, συνέταξαν τρεις εκθέσεις, η πρώτη για γενικά και τακτικά ζητήματα, η δεύτερη για τεχνικά θέματα και λεπτομέρειες κατασκευής και η τρίτη ανέλυε τις δυνατότητες εφαρμογής των γαλλικών κατασκευών στην ελληνική οχύρωση, με το σκοπό τη βελτίωση της. Πράγματι, το ΓΕΣ αποφάσισε να υιοθετήσει πολλά από τα κομισθέντα στοιχεία και προέβη σε αλλαγές στην μορφή της οχύρωσης, οι κυριότερες των οποίων ήταν: α) κατάργηση του χαρακώματος, εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις, β) αντικατάσταση των οπλοπολυβόλων με πολυβόλα, γ) κατασκευή σύνθετων επιφανειακών έργων, τα οποία θα στέγαζαν μέσα στο ίδιο σκέπαστρο περισσότερα από ένα όργανο πυρός ή παρατήρησης. δ) ενίσχυση της κάλυψης των θυρίδων των φατνωμάτων²¹⁵ με θώρακα, ε) κάλυψη όλου του προσωπικού και των εφοδίων σε ασφαλή υπόγεια καταφύγια, στ) κατασκευή, αν και σε περιορισμένη έκταση, υπογείων συγκοινωνιών μεταξύ των διαφόρων συγκροτημάτων των οχυρών και ζ) καθορισμός ενιαίας αντοχής για όλα τα επιφανειακά έργα κάθε οχυρού²¹⁶.

Ο οπλισμός των οχυρών υπό κανονικές συνθήκες θα αποτελούνταν από ειδικά όπλα οχύρωσης, τα οποία θα ήταν μονίμως προσαρμοσμένα στα έργα. Ωστόσο, η ανεπάρκεια των πιστώσεων, ο απαιτούμενος μεγάλος χρόνος για την προμήθεια τους από το εξωτερικό και η ανάγκη αναστολής των εργασιών μέχρι την άφιξη τους, ανάγκασε το ΓΕΣ να στραφεί σε άλλες λύσεις. Η λύση, στην οποία κατέληξε, ήταν η χρήση οπλισμού του στρατού εκστρατείας στα οχυρά. Τα κυριότερα όπλα πεζικού,

---

²¹³ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.78: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.39485, «Οικονομική άποψις του ζητήματος της οχυρώσεως των προς την Βουλγαρία συνόρων μας», 21 Απριλίου 1937, σ. 4-5.

²¹⁴ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οχύρωσις...*, σ. 63-66.

²¹⁵ Πρόκειται για τις θυρίδες των οχυρών, μέσω των οποίων τα πολυβολεία των αμυνόμενων έβαλλαν εναντίον των επιτιθέμενων δυνάμεων. Συνήθως ήταν έντεχνα κρυμμένες, με σκοπό την αποφυγή του εντοπισμού τους και τον αιφνιδιασμό του αντιπάλου.

²¹⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π. σ. 48-50.

που διατέθηκαν στα οχυρά, ήταν τα πολυβόλα Saint-Etienne και Maxim²¹⁷. Για δευτερεύουσες αποστολές και εφεδρικές μονάδες χρησιμοποιήθηκαν οπλοπολυβόλα, ενώ διατέθηκαν και όλμοι Brandt των 81χιλ. σε περιορισμένο αριθμό και με περιορισμένο αριθμό βλημάτων, λόγω έλλειψης αποθεμάτων. Για τη συμπλήρωση του οπλισμού των οχυρών διατέθηκαν κάποια βομβιδοβόλα Viven-Bessiere (V.B), τα οποία όμως ήταν ακατάλληλα για οχύρωση. Οι προσπάθειες να αντικατασταθούν από ελαφρούς όλμους ναυάγησαν είτε, διότι δεν παρέχονταν εγγυήσεις για το χρόνο παράδοσής τους από τις αγορές του εξωτερικού είτε, διότι οι ελληνικές τεχνικές υπηρεσίες έκριναν ότι τα παρουσιασθέντα υποδείγματα ήταν ελαττωματικά. Επιπλέον, οι φρουρές ήταν εξοπλισμένες με τυφέκια και αραβίδες Mannlicher, πιστόλια και χειροβομβίδες. Τέλος, κάθε πολυβόλο διέθετε εναλλακτική κάννη, που μπορούσε να προσαρμοστεί γρήγορα κατά τη διάρκεια της μάχης, ενώ για κάθε πολυβόλο υπήρχε και ένα εφεδρικό²¹⁸.

Όσον αφορά το πυροβολικό, διατέθηκαν ορειβατικά πυροβόλα Skoda των 75χιλ., Δαγκλή των 75χιλ. και πεδινά των 75χιλ., τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως ελαφρύ πυροβολικό και ήταν τοποθετημένα εντός των οχυρών. Αποστολή τους ήταν να ρίχνουν πυρά πλαγιοφύλαξης εμπρός και πίσω από γειτονικά οχυρά, καθώς και στα μεσοδιαστήματα των οχυρών. Το βαρύ πυροβολικό των οχυρών αποτελούνταν από βαρέα πυροβόλα Krupp των 105χιλ., βαρέα 6 δακτύλων και βαρέα 120χιλ.. Το βαρύ πυροβολικό θα βρισκόταν εκτός των οχυρών και, εκμεταλλευόμενο το μεγάλο του βεληνεκές, θα δρούσε ως πυροβολικό εκστρατείας. Οι εκάστοτε θέσεις των βαρέων πυροβόλων αποτέλεσαν αντικείμενα ενδεδειγμένων μελετών, διότι αυτά έπρεπε να βρίσκονται όπισθεν της οχυρωμένης τοποθεσίας, να είναι καλά κρυμμένα, ώστε να αποφευχθεί ο εντοπισμός τους από τον εχθρό, και να έχουν εξασφαλισμένη την επικοινωνία τους με τα οχυρά²¹⁹.

Για την αντιαεροπορική προστασία των οχυρών, το ΓΕΣ διέθεσε αρχικά 8 αντιαεροπορικά πυροβόλα των 37χιλ., 24 πυροβόλα των 20χιλ., 36 πυροβόλα των 13.2χιλ. και 48 πεδινά πολυβόλα Saint-Etienne, που διασκευάστηκαν με σκοπό να χρησιμοποιηθούν ως αντιαεροπορικά. Ωστόσο, ο αριθμός τους ελαττώθηκε εξαιτίας

²¹⁷ Η ΔΦΘ μελέτησε και κατασκεύασε έναν ειδικό οκρίβαντα, που επέτρεπε τη χρησιμοποίηση οποιουδήποτε πολυβόλου στα διάφορα πολυβολεία.

²¹⁸ Παπάγος, ό.π., σ. 215.

²¹⁹ Τα αριθμητικά δεδομένα που παραθέτει ο Κορόζης για τον οπλισμό πεζικού και πυροβολικού των οχυρών είναι τα εξής: α) όπλα πεζικού: 400 πολυβόλα Saint-Etienne, 142 πολυβόλα Maxim, 380 οπλοπολυβόλα Hotchkiss, 200 οπλοπολυβόλα Chauchat, 335 βομβιδοβόλα Viven-Bessiere (V.B), 63 όλμοι Brandt των 81χιλ., 5.100 τυφέκια και αραβίδες Mannlicher και 150 πιστόλια., β) όπλα πυροβολικού: 2 ορειβατικά Skoda των 75χιλ., 8 ορειβατικά Δαγκλή των 75χιλ., 16 πεδινά των 75χιλ., 3 βαρέα Krupp των 105χιλ., 24 βαρέα των 6 δακτύλων και 6 βαρέα των 120χιλ. Βλ. Κορόζης, ό.π., σ. 166-168. Τα παραπάνω στοιχεία ίσχυαν την άνοιξη του 1938 και ο Κορόζης τα παραπέμπει στην αναφορά της 11^{ης} Απριλίου 1938 του Παπάγου, καθώς είναι η τελευταία φορά που αναφέρονται με λεπτομέρειες αριθμητικά δεδομένα για τον οπλισμό των οχυρών. Συμπληρωματικά, η αναφορά δίνει τα εξής στοιχεία: 30.250 οπλοβομβίδες, 33.860 χειροβομβίδες αμυντικές και 1.000 χειροβομβίδες επιθετικές. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.95: Παπάγος προς Μεταξά, «Επί της εκθέσεως της αφορώσης την εξέλιξη της στρατιωτικής καταστάσεως της χώρας από τη Συνθήκη της Λωζάννης (Αύγουστος 1923) μέχρι σήμερα», 11 Απριλίου 1938, σ. 313-314.

των αναγκών, που δημιουργήθηκαν αρχικά από την συγκρότηση του Ε' Σ.Σ. στη Θράκη και στη συνέχεια από την ιταλική κατάληψη της Αλβανίας στο θέατρο της Ηπείρου²²⁰.

Μεγάλες δυσκολίες συνάντησε το ΓΕΣ ως προς τον εξοπλισμό των οχυρών με αντιαρματικό υλικό. Το 1936 ο ελληνικός στρατός δεν διέθετε καθόλου αντιαρματικά όπλα. Τα πρώτα αντιαρματικά, που προμηθεύτηκε ο ελληνικός στρατός και διέθεσε στα οχυρά, ήταν 24 πυροβόλα των 37χιλ. της γερμανικής εταιρείας Rheinmetall. Εξ ανάγκης, ως αντιαρματικά πυροβόλα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και τα 36 πυροβόλα των 13,2χιλ., εφόσον σε αυτά χρησιμοποιούνταν ειδικά πυρομαχικά. Η αποτυχία περαιτέρω αγορών από το εξωτερικό ανάγκασε το ΓΕΣ να διατάξει στην Επιθεώρηση Υλικού Πυροβολικού την μελέτη τρόπων μετατροπής και προσαρμογής διάφορων πυροβόλων, ώστε να χρησιμοποιηθούν ως αντιαρματικά. Η Επιθεώρηση Υλικού Πυροβολικού κατάφερε να διασκευάσει πεδινά πυροβόλα των 75χιλ. σε αντιαρματικά πυροβόλα θέσης. Επίσης, έγινε προσπάθεια χρήσης του αντιαεροπορικού πυροβολικού και ως αντιαρματικού, με την προμήθεια ειδικών βλημάτων για τα πυροβόλα και των τριών διαμετρημάτων (75χιλ., 37χιλ. και 13,2χιλ.). Τα βλήματα αυτά είχαν διατηρητική ικανότητα αρκετή, για να χρησιμοποιηθούν ως αντιαρματικά. Η έλλειψη οπλισμού ανάγκασε τον ελληνικό στρατό να στηριχθεί περισσότερο σε άλλα μέτρα αντιαρματικής άμυνας, όπως αντιαρματικά κωλύματα, τάφροι, αποτιμήσεις εδάφους, κωλύματα από σειρές σιδηροτροχιών και πεσσούς σκυροδέματος, ναρκοπέδια και προπαρασκευή καταστροφών σε κομβικά σημεία (γέφυρες, δρόμους, κ.ά.)²²¹.

Για τον εφοδιασμό των οχυρών προβλέπονταν πυρομαχικά πεζικού για αγώνα 10 ημερών, εκ των οποίων οι 4 σφοδρού αγώνα. Στο Πυροβολικό η κατάσταση ήταν ελαφρώς καλύτερη, αφού υπήρχε απόθεμα 10 μονάδων πυρός, ενώ για τα αντιαεροπορικά όπλα τα αποθέματα κυμαίνονταν στις 4 μονάδες πυρός²²². Επίσης, προβλέπονταν σταθμοί επίδεσης και νοσηλείας στα υπόγεια καταφύγια των οχυρών, με τρεις διαφορετικούς τύπους, ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες του οχυρού. Τέλος, το κάθε οχυρό είχε επάρκεια σε τρόφιμα και νερό για 10 ημέρες, με εξαίρεση τα οχυρά Εχίνου και Νυμφαίας, τα οποία είχαν επάρκεια για 12 ημέρες²²³.

²²⁰ Παπάγος, ό.π., σ. 217.

²²¹ Κορόζης, ό.π., σ. 167-168.

²²² Η μονάδα πυρός αποτελούσε μονάδα μέτρησης των αποθεμάτων γενικής εφεδρείας για το εκάστοτε όπλο. Ο καθορισμός της ποσότητας των πυρομαχικών για την μονάδα πυρός του κάθε όπλου γινόταν από το ΓΕΣ.

²²³ Δεσποτόπουλος, ό.π., σ. 106. Οι αρχικές προβλεπόμενες ημέρες αυτάρκειας των οχυρών είχαν καθοριστεί σε 20, εκτός από τα οχυρά Εχίνου και Νυμφαίας, τα οποία θα είχαν αυτάρκεια 30 ημερών. Το ΓΕΣ επεδίωκε να αυξήσει την αυτάρκεια και τις δυνατότητες αντίστασης των δύο οχυρών, διότι αυτά ήταν ανεξάρτητα και αποτελούσαν τα μοναδικά εμπόδια για τις κατευθύνσεις προς Ξάνθη και Κομοτηνή αντίστοιχα. Αντιθέτως, τα υπόλοιπα οχυρά της γραμμής Μεταξά εντάσσονταν σε αμυντικά συγκροτήματα και μπορούσαν να υπολογίζονται σε γειτονικά οχυρά για στήριξη. Τελικά, λόγω έλλειψης πιστώσεων για την κατασκευή υπόγειων αποθηκών και ελλείψεων σε πυρομαχικά, πολυβόλα και όλμους, η αυτάρκεια των οχυρών έμεινε στο στάδιο των 10 και 12 ημερών και δεν αυξήθηκε. Όπως ήταν σχεδιασμένο.

Η επάνδρωση των πρώτων οχυρών πραγματοποιήθηκε το 1938, πλην των ανδρών και υλικών του πυροβολικού πλαγιοφύλαξης, των αντιαρματικών και αντιαεροπορικών πυροβόλων, και των όλμων. Μέχρι το 1940 όλα τα οχυρά είχαν επανδρωθεί και εξοπλισθεί πλήρως. Οι άνδρες, που επιλέγονταν για τις φρουρές των οχυρών, λάμβαναν διπλή εκπαίδευση, την βασική του στρατού εκστρατείας και την ειδική για τον αγώνα των οχυρών, κατά την οποία εξασκούνταν σε τομείς, όπως η χρήση των όπλων των οχυρών, η άμυνα εναντίον προσβολής με δηλητηριώδη αέρια, ασκήσεις συναγερμού, νυχτερινός αγώνας, κ.ά.²²⁴. Οι φρουροί των οχυρών θα δρούσαν με βάση σχέδια αμύνης, που είχαν καταρτίσει οι διοικήσεις τους²²⁵.

Το εργατικό δυναμικό έπρεπε να επιλέγεται από τους εργολάβους με τρόπο, ο οποίος να ανταποκρίνεται στις συνθήκες ασφαλείας, πειθαρχίας και καλής εκτέλεσης των έργων. Κάθε περιστατικό ακαταλληλότητας ή απειθαρχίας για οποιονδήποτε λόγο είχε ως συνέπεια την απόλυση του εργαζομένου από τον επιβλέποντα αξιωματικό έργων. Από το 1939 ένα μέρος του εργατικού δυναμικού στρατολογούνταν κατευθείαν από τη ΔΦΘ δια μέσου των κατά τόπους Αστυνομικών Αρχών. Ολόκληρο αυτό το δυναμικό των εργοταξίων ήταν εφοδιασμένο με ειδικά δελτία ταυτότητας²²⁶.

Η διαλογή του προσωπικού ήταν εντεταγμένη στο γενικότερο σύστημα ασφαλείας της οχύρωσης, το οποίο περιλάμβανε διάφορα επιπρόσθετα μέτρα. Το κυριότερο από αυτά ήταν η δημιουργία Απαγορευμένων και Επιτηρούμενων Ζωνών. Απαγορευμένες Ζώνες υπήρχαν γύρω από κάθε οχυρό ή συγκρότημα οχυρών και η κυκλοφορία εντός αυτών άνευ ειδικής άδειας απαγορευόταν τόσο σε ιδιώτες όσο και σε στρατιωτικούς μη ευρισκόμενους σε διατεταγμένη υπηρεσία. Οι Επιτηρούμενες Ζώνες εκτείνονταν από τα σύνορα μέχρι 10 – 20 χιλιόμετρα νοτίως αυτών και περιλάμβαναν όλες τις Απαγορευμένες Ζώνες. Η κυκλοφορία επιτρεπόταν στους ιδιώτες με κάποιους περιορισμούς, ενώ όσοι κατοικούσαν εντός αυτών εφοδιάστηκαν με ειδικά δελτία ταυτότητας. Οι προβλεπόμενες ποινές για τους παραβάτες ήταν αυστηρές, καθώς οι στρατιωτικές αρχές έλαβαν ειδικά δικαιώματα ενάσκησης της ποινικής αγωγής²²⁷.

Επίσης, σημαντική μέριμνα δόθηκε στον τομέα της τεχνητής απόκρυψης των οχυρών, τόσο κατά τη διάρκεια κατασκευής όσο και μετά το πέρας της τελευταίας. Για το σκοπό αυτό λειτουργούσε ειδικό τμήμα στο επιτελείο της ΔΦΘ, που ως

---

²²⁴ Ο τότε Αρχηγός του Στόλου υποναύαρχος Επαμεινώνδας Καββαδίας έγραψε στο βιβλίο του ότι στελέχη και κληρωτοί του ναυτικού στάλθηκαν στα οχυρά με την εξήγηση, ότι ήταν εξασκημένοι στη χρήση των πυροβόλων των οχυρών. Βλ. Επαμεινώνδας Καββαδίας, *Ο ναυτικός πόλεμος του 1940 όπως τον έζησα: αναμνήσεις 2 Μαρτίου 1935 – 25 Μαρτίου 1943*, Αθήνα 1950, σ. 132. Το αληθές του ισχυρισμού του Καββαδία δεν μπορεί να εξακριβωθεί, διότι δεν βρέθηκε παρόμοια αναφορά σε άλλες πηγές.

²²⁵ Το πνεύμα των σχεδίων αμύνης των οχυρών δεν τροποποιήθηκε έπειτα από τις γερμανικές επιτυχίες στη Δύση. Αντιθέτως, το ΓΕΣ στα τέλη Αυγούστου 1940 έστειλε συμπληρωματικές οδηγίες στα Γ', Δ' και Ε' Σ.Σ., με σκοπό να ενισχύσει την πεποίθηση των φρουρών για την αξία των οχυρών τους, η οποία μπορούσε να έχει κλονιστεί από την πτώση ισχυρών και σύγχρονων οχυρών, όπως το βελγικό Eben Emael. Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 179.

²²⁶ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Τεχνική πλευρά...*, σ. 34.

²²⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οχύρωσις...*, σ. 116.

αποστολή είχε τη μελέτη και εφαρμογή των μεθόδων τεχνητής απόκρυψης, την εκπαίδευση ειδικού προσωπικού και την προμήθεια των απαραίτητων υλικών. Η τεχνητή απόκρυψη χωριζόταν σε προσωρινή και μόνιμη. Η προσωρινή αποσκοπούσε στην απόκρυψη των έργων από την επίγεια και εναέρια παρατήρηση κατά τη διάρκεια της κατασκευής τους. Η μόνιμη απαιτούσε συνεχή συντήρηση και προέβλεπε μέτρα παραπλάνησης του αντιπάλου με τη δημιουργία εικονικών έργων. Για τον έλεγχο της τεχνητής απόκρυψης πραγματοποιούνταν κάθε φορά πτήσεις φίλων αναγνωριστικών αεροπλάνων πάνω από την οχυρωμένη περιοχή και λαμβάνονταν φωτογραφίες της, από τις οποίες έβγαιναν ωφέλιμα συμπεράσματα, που συνέβαλλαν στην βελτίωση του συστήματος απόκρυψης²²⁸.

Στις υπόλοιπες περιοχές, όπου δεν κατασκευάστηκαν έργα μόνιμης οχύρωσης, οργανώθηκαν αμυντικές τοποθεσίες αποτελούμενες είτε από έργα οχυρωτικής εκστρατείας είτε από οργανώσεις, που ονομάζονταν ενισχυμένα έργα εκστρατείας και περιλάμβαναν σκυρόδετα ενεργητικά και παθητικά σκέπαστρα²²⁹. Η κατασκευή των έργων προς την Βουλγαρία ξεκίνησε το 1937. Αυτά ήταν ημίκλειστα και εξασφάλιζαν τόσο το μέτωπο όσο και τα πλευρά, περιλαμβάνοντας χαρακώματα, θέσεις βολής αυτομάτων όπλων, κύρια ορύγματα συγκοινωνίας, συρματοπλεγμα, θέσεις παρατηρητηρίων, ελαφρά σκέπαστρα, κ.ά. Οι μελέτες και η εκτέλεση των έργων εκστρατείας εκτελούνταν από τις οικείες μεγάλες μονάδες είτε τη ΔΦΘ, στις οποίες το υπουργείο Στρατιωτικών παρείχε τα μέσα σε άνδρες, υλικά, πιστώσεις και μεταφορές. Η κατασκευή των προβλεπόμενων έργων και αυτών που προέκυψαν κατά τα επόμενα έτη είχε ολοκληρωθεί μέχρι την έναρξη του πολέμου²³⁰.

Όσον αφορά τα ελληνοαλβανικά σύνορα, δεν είχε συνταχθεί καμία μελέτη οχύρωσης μέχρι το 1939, όταν η κατάληψη της Αλβανίας από τους Ιταλούς δημιούργησε την άμεση ανάγκη οργάνωσης της άμυνας της Ηπείρου και της Δ. Μακεδονίας. Με βάση το Σχέδιο Επιχειρήσεων IB²³¹ προέκυψε η ανάγκη μιας κύριας τοποθεσίας αντίστασης, η οποία θα ήταν το μέγιστο όριο υποχώρησης και εγκατάλειψης εθνικού εδάφους. Μεταξύ των συνόρων και της κύριας τοποθεσίας IB οργανώθηκαν τρεις ενδιάμεσες τοποθεσίες, ονομαζόμενες T2, T3 και T4, οι οποίες αναλόγως της κατάστασης θα ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθούν ως κύριες τοποθεσίες αντίστασης για αμυντικούς και επιθετικούς σκοπούς. Τέλος, υπήρχε και μια κύρια γραμμή κοντά στα σύνορα, η οποία θα αποτελούσε την πρώτη γραμμή άμυνας²³².

---

²²⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Τεχνική πλευρά...*, σ. 134.

²²⁹ Ενεργητικά σκέπαστρα ονομάζονταν τα επιφανειακά έργα που προστάτευαν τα όργανα πυρός και τα μέσα παρατήρησης. Διακρίνονταν σε: πολυβολεία, πυροβολεία, ολμοβολεία, βομβιδοβολεία, παρατηρητήρια, σκέπαστρα προβολέων, σκέπαστρα οπτικών σταθμών, κ.ά. Αντιθέτως, ως παθητικά σκέπαστρα λογίζονταν όλα τα έργα προστασίας του προσωπικού, των σταθμών διοικήσεως, των υλικών και των πυρομαχικών από το εχθρικό πυροβολικό ή από εναέριους βομβαρδισμούς.

²³⁰ Παπάγος, ό.π., σ. 225-227.

²³¹ Βλ. Παρακάτω σ. 100-102.

²³² ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οχύρωσις...*, σ. 215-217.

Έτσι, στις αρχές Μαΐου 1939 το ΓΕΣ, έστειλε τον Β' Υπαρχηγό του, υποστράτηγο Στρίμπερ, με σκοπό να μελετήσει τις ανάγκες και τις δυνατότητες οχύρωσης, ενώ ταυτόχρονα ανέθεσε στον Επιθεωρητή Μηχανικού, υποστράτηγο Δέδε - σε συνεργασία με τον Στρίμπερ - να μελετήσει την οργάνωση της τοποθεσίας IB με έργα εκστρατείας, αντοχής σε βολή των 105χιλ. Επίσης, εξέδωσε οδηγίες προς τις παραμεθόριες μεγάλες μονάδες για την οργάνωση της ζώνης του υποχωρητικού ελιγμού και διέταξε την έναρξη προπαρασκευαστικών εργασιών, όπως οι καταστροφές, η οργάνωση αντιαρματικών έργων, κ.ά²³³.

Όταν ολοκλήρωσε την μελέτη, ο Δέδες πρότεινε την κατασκευή των εξής έργων στην τοποθεσία IB: α) 340 σκυρόδετα έργα, αυτομάτων όπλων και παρατηρητηρίων, β) 980 σκέπαστρα πεζικού, πυροβολικού και διοικήσεων, γ) 300 χιλιόμετρα χαρακωμάτων, δ) 130 χιλιόμετρα συγκοινωνιών, ε) 128 χιλιόμετρα συρματοπλέγματος, στ) 23 χιλιόμετρα αντιαρματικού κωλύματος. Οι ανάγκες των παραπάνω εργασιών υπολογίστηκαν σε 406 εκ. δρχ. για πιστώσεις, 9.000 κοινούς εργάτες και 3.000 εξειδικευμένους τεχνίτες για την κατασκευή, σε χρονικό διάστημα τεσσάρων μηνών²³⁴. Ο όγκος των εργασιών και η αδυναμία εύρεσης πιστώσεων και μέσων ανάγκασε το ΓΕΣ να προχωρήσει με βραδύτερο ρυθμό και να πραγματοποιήσει μόνο ένα μικρό μέρος των προβλεπόμενων εργασιών.

Στη Δ. Μακεδονία οργανώθηκαν οι τοποθεσίες IBA, T2, T3, T4 με βάση το σχέδιο του υποχωρητικού ελιγμού²³⁵. Οι απαραίτητες μελέτες περατώθηκαν από τα Β' και Γ' Σ.Σ., ενώ οι κατασκευές αποτέλεσαν έργο της ΔΦΘ. Οι εργασίες περιορίστηκαν στην κατασκευή ορισμένων έργων εκστρατείας, όπως πολυβολεία, πυροβολεία και παρατηρητήρια (αρκετά εντός σκυροδέτων σκέπαστρων), αντιαρματικά κωλύματα, συρματοπλέγματα, χαρακώματα και τάφροι συγκοινωνιών, ενώ το μεγαλύτερο μέρος αυτών ήταν έτοιμο τον Αύγουστο 1940²³⁶. Συνολικά διατέθηκαν 70 εκ. δρχ. για την οχύρωση της Δ. Μακεδονίας προς Αλβανία.

Όσον αφορά την Ήπειρο, η οχύρωση ήταν έργο της VIII Μεραρχίας, η οποία συγκρότησε ειδική επιτροπή, με σκοπό να μελετήσει το έδαφος και να προτείνει την εκτέλεση έργων οχύρωσης. Η επιτροπή πρότεινε την κατασκευή ορισμένων μόνιμων έργων, η οποία δεν προχώρησε, καθώς δεν χορηγήθηκαν τα απαιτούμενα μέσα²³⁷. Προτεραιότητα δόθηκε στην αμυντική τοποθεσία Ελαία-Καλαμά, η οποία θα

²³³ Κορόζης, ό.π., σ. 645.

²³⁴ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.761/Γ: Δέδες προς ΓΕΣ, «Εκθεσις της αμυντικής οργανώσεως της δια της υπ.αριθ.71352/11-539 Διαταγής Υ.Σ. καθορισθείσης τοποθεσίας», 1 Ιουνίου 1939.

²³⁵ Αναλυτικά οι τοποθεσίες: α) T2: στη δεξιά όχθη του δυτικού κλάδου του Αλιάκμονα με περίγυρο τα σημεία Βούνασι - Ομορφοκκλησιά - Πεντάβρυσο - Άνω Χιλιόδεντρο και στην αριστερή όχθη του βορείου κλάδου του Αλιάκμονα με υψόμετρο το σημείο Απόσκεπος, β) T3: στον ποταμό Βέλα, που περιβάλλεται από πολλά υψόμετρα και γ) T4: στον ποταμό Πραμορίτσα, που και αυτός περιβάλλεται από πολλά υψόμετρα. Βλ. Δημήτριος Μαχάς, *Ελληνοϊταλικός Πόλεμος: 1940-1941*, Τόμος Α', Αθήνα 1967, σ. 33. Επίσης, βλ. Σχεδιάγραμμα 5.

²³⁶ Παναγιώτης Δεμέστιχας, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 2002, σ. 141.

²³⁷ Χαράλαμπος Κατσιμήτρος, *Η Ήπειρος προμαχούσα: Η δράση της VIII Μεραρχίας κατά τον πόλεμο 1940-1941*, Αθήνα 2007, σ. 20-21.

αποτελούσε την κύρια γραμμή αντίστασης. Το ορεινό και βραχώδες έδαφος της Ηπείρου ευνόησε πολύ τις συνθήκες άμυνας του ελληνικού στρατού. Με πολύ μικρό κόστος στην ανωτέρα τοποθεσία κατασκευάστηκαν διπλά πολυβολεία σε υψώματα σκαμμένα μέσα σε βράχους, τα οποία ήταν δύσκολο να εντοπιστούν και να καταστραφούν. Οι πιστώσεις, που διατέθηκαν για τα έργα της Ηπείρου, ήταν πολύ μικρές²³⁸ σε σχέση με τα υπόλοιπα μέτωπα, αλλά φαίνεται ότι αξιοποιήθηκαν στο έπακρο. Κομβικό ρόλο σε αυτό διαδραμάτισε η εθελοντική προσπάθεια των κατοίκων της Ηπείρου, οι οποίοι βοήθησαν τα μέγιστα στις οχυρωματικές εργασίες.

Μεταγενέστερα ασκήθηκε μεγάλη κριτική στην οχυρωτική πολιτική του Παπάγου. Ο πρώτος λόγος ήταν ότι οι εργασίες σε αρκετά οχυρά δεν είχαν ολοκληρωθεί²³⁹. Το ίδιο ίσχυε και για ορισμένα έργα εκστρατείας, κυρίως στη Δ. Μακεδονία και την Ήπειρο. Τα οχυρά που αποτέλεσαν την γραμμή Μεταξά ήταν συνολικά 21²⁴⁰, όμως ο σχεδιασμός του ΓΕΣ περιλάμβανε και άλλα οχυρά, τα οποία δεν κατασκευάστηκαν εξαιτίας του πολέμου.

Η κυριότερη κατηγορία των επικριτών του Παπάγου είναι ότι επέλεξε να ξοδέψει το μεγαλύτερο ποσοστό των πιστώσεων στα ισχυρά μόνιμα οχυρά της Αν. Μακεδονίας και Δ. Θράκης, αφήνοντας ανίσχυρα και δίχως κάλυψη σημεία, όπως ο διάδρομος Αξιού, το μέρος από όπου εισέβαλαν οι γερμανικές δυνάμεις την άνοιξη του 1941. Οι πιστώσεις που διέθεσε το ΓΕΣ για την κατασκευή των 21 οχυρών ανήλθαν στα 1.120 εκ. δρχ., ενώ άλλες σχετικές με τα οχυρά εργασίες, όπως το οδικό δίκτυο και οι διαβιβάσεις, εκτόξευσαν το ποσό στα 1.322 εκ. δρχ., όπως έχει ήδη αναφερθεί. Αυτό το ποσό αποτέλεσε το 90.7% της συνολικής δαπάνης των 1.458 εκ. δρχ., που δόθηκαν για την οχύρωση²⁴¹.

---

²³⁸ Το βιβλίο της ΔΙΣ για την οχύρωση υπολόγισε το ποσό που διατέθηκε στα 11.7 εκ. δρχ., εκ των οποίων τα 7.4 κατέληξαν στις κατασκευές και τα 4.3 για τα υλικά. Το ίδιο νούμερο αναγράφεται και στα βιβλία των Παπάγου και Κορόζη. Παρόλα αυτά, ο διοικητής της VIII Μεραρχίας Χαράλαμπος Κατσιμήτρος ανέφερε ότι το ποσό, που έλαβε η μεραρχία του, ήταν μόλις 1.8 εκ. δρχ. Το ίδιο ποσό παρουσιάζεται μετέπειτα στην έκθεση Καθενιώτη. Πρόκειται για μεγάλη απόκλιση των δύο ποσών. Ωστόσο, τα 1.8 εκ. αποτελούν έναν υπερβολικά μικρό αριθμό, αν συγκριθεί το κόστος των υλικών και της κατασκευής των έργων στην Ήπειρο με τα ίδια έργα σε άλλα μέτωπα. ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 222-224, Κατσιμήτρος, ό.π., σ. 41.

²³⁹ Βλ. Πίνακα 5.

²⁴⁰ Πρόκειται για τα οχυρά (με σειρά από δυτικά προς ανατολικά): 1) Ποποτλίβιτσα, 2) Ιστίμπεη, 3) Κελκαγιά, 4) Αρπαλούκι, 5) Παληουριώνες, 6) Ρούπελ, 7) Καρατάς, 8) Κάλη, 9) Περσέκ, 10) Μπαμπαζώρα, 11) Μαλιάγκα, 12) Περιθώρι, 13) Παρταλούσκα, 14) Ντάσαβλη, 15) Λίσσε, 16) Πυραμιοειδές, 17) Καστίλλο, 18) Άγιος Νικόλαος, 19) Μπαρτίσεβα, 20) Εχίνος, 21) Νυμφαία. Δια του λόγου το αληθές, ουσιαστικά, θεωρείται λάθος η συμμετοχή των δύο οχυρών της Θράκης, Εχίνου και Νυμφαίας, στη Γραμμή Μεταξά, διότι τα υπόλοιπα 19 οχυρά εντάσσονταν σε αμυντικά συγκροτήματα και υπήρχε εδαφική εγγύτητα μεταξύ τους. Αντιθέτως, ο Εχίνος και η Νυμφαία αποτελούσαν μεμονωμένα οχυρά.

²⁴¹ Ο Καθενιώτης σχολίασε με χαρακτηριστικό τρόπο την διάθεση των πιστώσεων από τον Παπάγο: «Πετάξαμε τα δισεκατομμύρια στα ορεινά κατσάβραχα της Ανατολικής Μακεδονίας, τα οποία θα εξυπηρετούνταν θαυμάσια με τεχνητά σπήλαια, όπως κάναμε εμείς και οι Ιταλοί στην οχύρωση της Ηπείρου». Βλ. Αρχείο ΔΙΣ Φ. 2/Α: «Ιστορικών των πολεμικών επιχειρήσεων 1940-1941, Συνταχθέν παρά συμβουλίου αντιστρατήγων προεδρευομένου υπό του αντιστρατήγου Καθενιώτη Δημ.», Τεύχος Α', Τόμος Ι, σ. 250.

Επιπλέον, οι επικριτές του Παπάγου ισχυρίστηκαν ότι οι μελέτες οχύρωσης των ετών 1935-1936 έδειξαν, ότι με μια δαπάνη της τάξης των 1.600 εκ. δρχ., θα ήταν δυνατή η οχύρωση ολόκληρης της μεθορίου με ενισχυμένα έργα εκστρατείας. Αντιθέτως, ο Παπάγος επέλεξε να περιορίσει την έκταση των οχυρώσεων στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα ανατολικά του όρους Μπέλες και να κατασκευάσει δαπανηρά μόνιμα οχυρά απορροφώντας το σύνολο σχεδόν των πιστώσεων. Με αυτόν τον τρόπο περίσσευσαν ελάχιστα κονδύλια για την οχύρωση της Δ. Μακεδονίας και της Ηπείρου²⁴².

Ο Καθενιώτης, συνέγραψε ο ίδιος βιβλίο για τη οχύρωση το 1939, στο οποίο αποτύπωσε τις απόψεις του. Το πνεύμα των τελευταίων κινούνταν γύρω από το τρίπτυχο έδαφος – οχύρωση – στρατιωτική ισχύς, όπου αναλόγως των γεωγραφικών συνθηκών θα κατασκευάζονταν τα ανάλογα οχυρωματικά έργα και θα φρουρούνταν από τις ανάλογες δυνάμεις. Εδάφη ορεινά και δύσβατα θα μπορούσαν να αντισταθούν με ελάχιστα οχυρωματικά έργα και λίγες δυνάμεις. Αντιθέτως, για εδάφη πεδινά απαιτούνταν μια σειρά ισχυρών οχυρωματικών έργων με πολυάριθμες δυνάμεις. Η καταλληλότερη μορφή οχύρωσης, σύμφωνα με τον Καθενιώτη, ήταν η ενισχυμένη οχυρωτική εκστρατείας, η οποία κόστιζε πολύ λιγότερο και ήταν περισσότερο αποτελεσματική από τα μόνιμα φρούρια. Για να λειτουργήσει έπρεπε να ήταν συνεχής και άνευ χασμάτων, ώστε να μη μπορεί να διασπαστεί εύκολα και ταυτόχρονα να παρέχει πλαγιοφύλαξη μέσω αυτομάτων όπλων σε όλα τα μόνιμα έργα. Αυτά θα αποτελούσαν τον σκελετό της οργάνωσης και δεν θα ήταν μόνιμα οχυρά αλλά πολυβολεία μεγάλης αντοχής²⁴³.

Στην οχυρωτική πολιτική του Παπάγου οφειλόταν και η έλλειψη οχύρωσης του διαδρόμου Αξιού. Η ανάγκη οχύρωσης της περιοχής ήταν μεγάλη, διότι το έδαφος ήταν πεδινό, ομαλό και καθόλου ευνοϊκό για άμυνα, καθώς δεν υπήρχαν κατάλληλα εδαφικά κωλύματα. Κατά συνέπεια, ο κίνδυνος προσβολής από εχθρικές μηχανοκίνητες μονάδες και άρματα μάχης ήταν σημαντικός. Επιπλέον, μια διάσπαση αυτού του μετώπου θα επέτρεπε στον εχθρό την ταχεία προέλαση προς τη Θεσσαλονίκη, αποκόπτοντας την Αν. Μακεδονία και τη Θράκη από την υπόλοιπη Ελλάδα. Αρχικά, το ΓΕΣ βασίστηκε στην υπόθεση, ότι η Γιουγκοσλαβία, συμμαχική χώρα μέσω του Βαλκανικού Συμφώνου, δεν θα επέτρεπε τη χρήση του εδάφους της από τη Βουλγαρία ή την Ιταλία για επίθεση κατά της Ελλάδας. Αν οι συνθήκες ήταν τέτοιες, ώστε μια προσβολή της Ελλάδας μέσω του γιουγκοσλαβικού εδάφους θεωρούνταν πιθανή, τότε για την άμυνα του διαδρόμου Αξιού θα μεταφέρονταν επιτόπου η Μεραρχία Ιππικού και κάποιες δυνάμεις του Α' Σ.Σ. Σύμφωνα με τον Καθενιώτη, η έλλειψη οχύρωσης του διαδρόμου Αξιού ήταν η αιτία της γρήγορης

---

²⁴² Τσακαλώτος, ό.π., σ. 330-331.

²⁴³ Δημήτριος Καθενιώτης, *Η σύγχρονος οχύρωσις εις την άμυνα των κρατών*, Αθήνα 1939, σ. 163-172.

κατάληψης της Θεσσαλονίκης και της επακόλουθης αχρήστευσης της οχυρωματικής γραμμής της Αν. Μακεδονίας²⁴⁴.

Με την παραπάνω άποψη συμφώνησε και ο Κορόζης, ο οποίος έριξε τις ευθύνες για το πρόβλημα αποκλειστικά στον Παπάγο, γράφοντας ότι ο Αρχηγός ΓΕΣ είχε αρκετές διαθέσιμες πιστώσεις την περίοδο 1939-1941, αλλά επέλεξε να τις χρησιμοποιήσει σε άλλους τομείς ελάσσονος σημασίας σε σχέση με τον διάδρομο Αξιού. Ο Κορόζης ψέγει τον Παπάγο κυρίως για την αδράνεια της περιόδου Οκτωβρίου 1940 – Απριλίου 1941, διότι η ανάγκη ήταν επιτακτικότερη και πλέον είχε τα μέσα για να οχυρώσει την περιοχή²⁴⁵.

Μία άλλη ερμηνεία της παροχής ελάχιστων πιστώσεων για την οχύρωση της Ηπείρου και της Δ. Μακεδονίας σχετιζόταν με τον επιχειρησιακό σχεδιασμό του ΓΕΣ. Το σχέδιο IB προέβλεπε την υποχώρηση του ελληνικού στρατού κοντά στον ποταμό Άραχθο, σε βάθος 150 περίπου χιλιομέτρων από τα σύνορα. Ως αποτέλεσμα, μεγάλα τμήματα του εθνικού εδάφους θα καταλαμβάνονταν εξ' αρχής από τον ιταλικό στρατό. Κατά συνέπεια, δεν είχε νόημα η οχύρωση αυτών των περιοχών από τη στιγμή που αυτά θεωρούνταν κατ' ουσία χαμένα.

Συμπερασματικά, στον σχεδιασμό της οχύρωσης αποτυπώθηκε ο μονοδιάστατος προσανατολισμός προς την Βουλγαρία που διακατείχε το ΓΕΣ επί Παπάγου. Προτεραιότητα αποτέλεσε η οχύρωση της Αν. Μακεδονίας, δηλαδή του πιο κομβικού σημείου της ελληνικής μεθόριου, σύμφωνα με τις συνθήκες που επικρατούσαν μέχρι την άνοιξη του 1939. Ο Παπάγος αφιέρωσε υπερβολικά μεγάλα ποσά και έκανε την Αν. Μακεδονία απόρθητη σε επίθεση προερχόμενη από τη βουλγαρική μεθόριο. Έτσι, τα μόνιμα έργα στην Αν. Μακεδονία έγιναν τόσο ισχυρά, που έδιναν τη δυνατότητα αποτελεσματικής άμυνας έναντι στρατού ανώτερου του βουλγαρικού, όπως φάνηκε τον Απρίλιο του 1941. Όμως, αυτό είχε ως αποτέλεσμα να απορροφήσουν το μεγαλύτερο μέρος των πιστώσεων, που είχε στη διάθεση του το ΓΕΣ, για την οχύρωση. Ακόμα και μετά τον Απρίλιο 1939, οπότε ο ελληνικός αμυντικός σχεδιασμός υπέστη μεταβολές, οι πιστώσεις χρησιμοποιούνταν κυρίως για την Αν. Μακεδονία. Φυσικά, η ολοκλήρωση των οχυρών της Αν. Μακεδονίας ήταν εύλογη, ασχέτως των συνθηκών, από την στιγμή που είχαν δοθεί τόσες πιστώσεις και οι εργασίες είχαν προχωρήσει αρκετά έως τότε. Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν ότι ο ελληνικός στρατός στην ελληνοαλβανική μεθόριο έμεινε να αντιτάξει άμυνα με ελάχιστα οχυρωματικά έργα, ενώ η ελληνογιουγκοσλαβική μεθόριος έμεινε ανοχύρωτη και εύκολα προσπελάσιμη.

---

²⁴⁴ Αρχείο ΔΙΣ Φ. 2/Α: «Ιστορικών των πολεμικών επιχειρήσεων 1940-1941, Συνταχθέν παρά συμβουλίου αντιστρατήγων προεδρευομένου υπό του αντιστρατήγου Καθενιώτη Δημ.», Τεύχος Α', Τόμος Ι, σ. 25α-25γ. και Δημήτριος Καθενιώτης, *Αι κυριότεραι στρατηγικαί φάσεις του πολέμου 1940-1941: μελέτη επιτελική*, Αθήνα 1946, σ. 137.

²⁴⁵ Κορόζης, ό.π., σ. 647-648.

II) Προμήθεια πολεμικού υλικού

Η κατάσταση του ελληνικού στρατού σε επίπεδα υλικού είχε υποστεί μεγάλο πλήγμα έπειτα από τη μικρασιατική εκστρατεία. Η βιαστικά οργανωμένη Στρατιά του Έβρου το 1923 ήταν εξοπλισμένη με παλαιό και ανομοιογενές υλικό και παρουσίαζε πλήρη έλλειψη σε σύγχρονα μέσα. Από το 1923 ως τον Σεπτέμβριο 1935 οι ελληνικές κυβερνήσεις διέθεσαν συνολικά περίπου 3 δισεκατομμύρια δρχ. για τις στρατιωτικές ανάγκες²⁴⁶, τα περισσότερα εκ των οποίων δόθηκαν από τον Θεόδωρο Πάγκαλο κατά τη διάρκεια της βραχύβιας δικτατορίας του μεταξύ των ετών 1925 και 1926.

Ο οπλισμός πεζικού του ελληνικού στρατού είχε ως εξής: 4.484 πολυβόλα, 32 βαρέα πολυβόλα, 12.000 οπλοπολυβόλα και 374.000 τυφέκια και αραβίδες, ενώ για το πυροβολικό υπήρχαν 495 πυροβόλα ορειβατικού (124 πυροβολαρχίες), 208 πυροβόλα πεδινού (52 πυροβολαρχίες) και 197 πυροβόλα βαρέος (49.5 πυροβολαρχίες). Συνολικά υπήρχαν 900 πυροβόλα με δυνατότητα συγκρότησης 225,5 πυροβολαρχιών. Μέχρι τον Οκτώβριο 1940 δεν έγινε άλλη προμήθεια πυροβόλων πυροβολικού, πλην ενός Schneider 155χιλ. (βαρύ) για την αντικατάσταση ενός πυροβόλου, που καταστράφηκε σε άσκηση²⁴⁷.

Όμως, μεγάλο μέρος του παραπάνω οπλισμού δεν ήταν χρησιμοποιήσιμο, διότι είχε ανάγκη συμπληρώσεων και επισκευών. Ένα ακόμα πρόβλημα ήταν ότι μεγάλο μέρος των πυρομαχικών πυροβολικού και πεζικού έχρηζαν ανασκευής, για να είναι εφικτή η χρήση τους. Επιπλέον, σημαντική ποσότητα των πυρομαχικών ήταν τελείως άχρηστη και έπρεπε να αποσυρθεί. Το πρόβλημα ήταν τόσο σοβαρό, ώστε η ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε το 1935 να ζητήσει πυρομαχικά από τη Γιουγκοσλαβία, για να καταστείλει το φιλοβενιζελικό κίνημα του Μαρτίου²⁴⁸.

Σημαντικές ελλείψεις σημειώθηκαν σε αντιαεροπορικό υλικό, όπου υπήρχαν μόλις 4 πυροβόλα των 80, και σε αντιαρματικό, όπου δεν υπήρχε τίποτα. Επίσης, ο ελληνικός στρατός διέθετε 10 όλμους Brandt, 2 άρματα μάχης Vickers (5 τόνων) και 2 αυτοκίνητα πολυβόλα αναγνώρισης Carden-Loyd (1.5 τόνων), όλα για εκπαιδευτική χρήση. Πολλές ελλείψεις καταγράφηκαν στο υλικό αρμοδιότητας πυροβολικού, το υλικό αρμοδιότητας μηχανικού, το υλικό αρμοδιότητας επιμελητείας, το υλικό αρμοδιότητας υγειονομικής υπηρεσίας, το υλικό αρμοδιότητας υπηρεσίας αυτοκινήτων και τις ιπωνίες, ενώ απουσίαζαν παντελώς υλικό χημικού πολέμου, υλικό αρμοδιότητας κτηνιατρικής υπηρεσίας και αποθέματα ασφαλείας τροφών, νομής και καυσίμων²⁴⁹.

²⁴⁶ Σε αυτό το ποσό συμπεριλαμβάνονται και οι πιστώσεις που δόθηκαν για την αεροπορία, έως το οικονομικό έτος 1929-1930, οπότε ιδρύθηκε το υπουργείο Αεροπορίας.

²⁴⁷ Κορόζης, ό.π., σ. 18-21.

²⁴⁸ Αλέξης Κύρου, *Ελληνική εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 1955, σ. 91.

²⁴⁹ Παπάγος, ό.π., σ. 13-15.

Για την κάλυψη των κενών, η στρατιωτική ηγεσία αποφάσισε να γίνει ένας προϋπολογισμός των αναγκών του συνόλου των ενόπλων δυνάμεων της χώρας. Έπειτα από την εξέταση των εκθέσεων των Επιτελείων Στρατού, Ναυτικού και Αεροπορίας, το Ανώτατο Πολεμικό Συμβούλιο υπολόγισε ότι η επαρκής πολεμική οργάνωση της χώρας απαιτούσε τη διάθεση άνω των 10 δισ. δρχ. για τον Στρατό Ήρας, άνω των 5 δισ. δρχ. για το Ναυτικό και άνω των 5 δισ. δρχ. για την Αεροπορία. Φυσικά, αυτά τα τεράστια ποσά δεν θα δίνονταν άμεσα, αλλά σταδιακά. Ως πρώτο βήμα, το Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Αμύνης αποφάσισε τον Ιούνιο 1935 να δοθούν 2.5 δισ. δρχ. στον Στρατό Ήρας και από 1.25 δισ. δρχ. σε Ναυτικό και Αεροπορία, σε ορίζοντα πενταετίας. Όμως, ο ιταλοαιθιοπικός πόλεμος και το ενδεχόμενο εμπλοκής της Ελλάδας σε σύγκρουση στην ανατολική Μεσόγειο επιτάχυνε την ανάγκη ταχείας προμήθειας πολεμικού υλικού²⁵⁰. Το ΓΕΣ ζήτησε και έλαβε από το ΑΣΕΑ 3 δισ. δρχ. σε ορίζοντα διετίας, ενώ το Ναυτικό εξασφάλισε επιπλέον 550 εκ. δρχ. για την επάκτια οχύρωση²⁵¹.

Μέχρι τον Ιούλιο 1936 δόθηκαν εντολές προμηθειών που αντιστοιχούσαν στο ποσό των 2.6 δις. Οι κυριότερες εξ αυτών ήταν 21 αντιαεροπορικά πυροβόλα των 88χιλ., 50 αντιαεροπορικά πυροβόλα των 37χιλ., 75 αντιαεροπορικά πυροβόλα των 20χιλ., 150 όλμοι Brandt των 81χιλ. και 70 ελαφρά φορτηγά αυτοκίνητα. Επιπλέον, δόθηκαν παραγγελίες πυρομαχικών, ανταλλακτικών, μέσων έλξης και βλητοφόρων πυροβολικού, 105.000 προσωπίδων και υλικού αρμοδιότητας Επιμελητείας, Υγειονομικού και Κτηνιατρικού²⁵².

Λίγο μετά την ανάληψη της Αρχηγίας του ΓΕΣ, ο Παπάγος κατήρτισε ένα εφοδιαστικό πρόγραμμα, το οποίο χωριζόταν σε δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο ο ελληνικός στρατός έπρεπε να εξοπλιστεί επαρκώς, ώστε να παρατάξει τις δυνάμεις, που προβλέπονταν από το σχέδιο επιστρατεύσεως 1935. Σε αυτήν την περίπτωση θα γινόταν χρήση ολόκληρου του παλαιού υλικού και οι νέες παραγγελίες θα αφορούσαν μόνο τα άκρως απαραίτητα εφόδια, με στόχο να είναι έτοιμη η Ελλάδα να αντιμετωπίσει οποιονδήποτε απρόοπτο κίνδυνο από την πλευρά της Βουλγαρίας. Ο Παπάγος προέβλεψε ότι το πρώτο στάδιο μπορούσε να ολοκληρωθεί μέχρι το 1937, γεγονός που ουδέποτε επετεύχθη. Στο δεύτερο στάδιο ο ελληνικός στρατός θα αντικαθιστούσε εντελώς τον παλαιό οπλισμό και θα αποκτούσε ομοιομορφία. Επιπλέον, θα εισήγαγε σύγχρονο πολεμικό υλικό σε βαθμό, που θα του επέτρεπε να αντιμετωπίσει ανάλογες απειλές από οποιοδήποτε βαλκανικό κράτος. Ο Παπάγος υπολόγισε τη δαπάνη για την ολοκλήρωση του πρώτου εφοδιαστικού σταδίου στα

---

²⁵⁰ Η έκθεση των τριών Επιτελείων ανέφερε ότι ο εξοπλισμός του ελληνικού στρατού ήταν σε κάκιση κατάσταση και αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα την επιστράτευση ενός περιορισμένου αριθμητικά στρατού με σοβαρές ελλείψεις σε κυριότατα υλικά. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.81: «Γενική περιληπτική ανασκόπησης της στρατηγικής καταστάσεως της Ελλάδος εν περιπτώσει αγγλοϊταλικού πολέμου», 8 Οκτωβρίου 1935.

²⁵¹ Κωνσταντίνος Βλάσσης, *Οι εξοπλισμοί της Ελλάδος: 1936-1940*, Αθήνα 2013, σ. 50-51.

²⁵² Κορόζης, ό.π., σ. 64.

4.568 εκ. δρχ.²⁵³, από τα οποία 1.545 εκ. δρχ. προορίζονταν για υλικά επιστράτευσης, 1.116 εκ. δρχ. για υλικά γενικής εφεδρείας και 1.897 εκ. δρχ. για υλικά πάσης φύσης. Σύμφωνα με τον Παπάγο, για τα δύο στάδια του εφοδιαστικού προγράμματος απαιτούνταν ποσό άνω των 11 δισ²⁵⁴.

Η κυβέρνηση διέθεσε πολύ λιγότερες πιστώσεις από αυτές που αιτήθηκε το ΓΕΣ²⁵⁵ και έδωσε εντολή να αναθεωρηθούν οι ανάγκες, ώστε να δοθεί προτεραιότητα στις άκρως απαραίτητες. Ο Παπάγος απάντησε πως ήταν αδύνατο να μειώσει τις αιτούμενες πιστώσεις, διότι αυτές προορίζονταν για τις επείγουσες ανάγκες. Αντιθέτως, επισήμανε ότι για μια σειρά από λόγους (αύξηση τιμής υλικών, ανάγκη αγοράς πυρομαχικών για τα νέα όπλα, κ.ά.) το ποσό για την ολοκλήρωση του πρώτου εφοδιαστικού σταδίου έπρεπε να αυξηθεί κατά 1.3 δισ. δρχ. τουλάχιστον. Ο Αρχηγός ΓΕΣ ανέφερε ότι το καλύτερο που μπορούσε να κάνει ήταν να χωρίσει το πρώτο εφοδιαστικό στάδιο σε δύο μέρη, εκ των οποίων το πρώτο και αμεσότερο απαιτούσε το ποσό των 2.044 εκ. δρχ²⁵⁶. Επίσης, άφησε μομφή για την κατανομή των πιστώσεων μεταξύ των τριών κλάδων της Εθνικής Αμύνης, υποστηρίζοντας ότι έπρεπε να δοθούν όσο το δυνατόν περισσότερες για τον στρατό ξηράς, από τη στιγμή που ο κυρίαρχος σκοπός της ελληνικής προπαρασκευής ήταν η αντιμετώπιση της Βουλγαρίας. Κατά συνέπεια, οι άλλοι δύο κλάδοι και ιδίως το Ναυτικό έπρεπε να κάνουν υποχωρήσεις²⁵⁷.

Τον Ιανουάριο 1938 ο Παπάγος επανήλθε με νέο υπόμνημα προς την κυβέρνηση, στο οποίο υπέβαλε συνημμένως, για άλλη μια φορά, το πρώτο στάδιο του γενικού εφοδιαστικού προγράμματος του στρατού, καθώς και μια εισηγητική έκθεση, στην οποία ανέπτυξε τον επιδιωκόμενο σκοπό και εξέθετε λεπτομερώς τους λόγους για καθεμία αιτούμενη πίστωση. Το ΓΕΣ ζητούσε 5.212 εκ. δρχ. επιπλέον των πιστώσεων, που είχαν ως τότε διατεθεί για την ολοκλήρωση του παραπάνω προγράμματος. Ο Παπάγος, για να πείσει την κυβέρνηση, ανέφερε ότι η Βουλγαρία ήταν καλύτερα εξοπλισμένη από την Ελλάδα και διέθετε όλες σχεδόν τις πιστώσεις της στον Στρατό Ξηράς και την Αεροπορία, ενώ αντίθετα διέθετε μηδαμινά ποσά για το Ναυτικό και καθόλου για την οχύρωση. Έτσι, ζήτησε από την κυβέρνηση να διαθέσει όσα περισσότερα μπορεί για τους εφοδιασμούς ως το 1941, όταν και θα εξέπνεε το σύμφωνο της Βαλκανικής Συνεννόησης. Για την καλύτερη αξιοποίηση των πιστώσεων, ο Αρχηγός ΓΕΣ ζήτησε τον καθορισμό ενός ετησίου προγράμματος

---

²⁵³ Σε αυτό το ποσό δεν συνυπολογίζονταν τα 3 δισ. που είχαν δοθεί στο ΓΕΣ το 1935.

²⁵⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.87: Παπάγος προς Παπαδήμα, αρ. 30379, «Επί της ανάγκης της αμέσου αντιμετώπισης συμπληρωματικών πιστώσεων δια τον πολεμικόν εφοδιασμόν του στρατού», 28 Οκτωβρίου 1936.

²⁵⁵ Δόθηκαν συνολικά 984 εκ. Βλ. Κορόζης, ό.π., σ. 108.

²⁵⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.87: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.39528, «Περί των αναγκαίων δια το στράτευμα πιστώσεων», 13 Μαΐου 1937.

²⁵⁷ Ο Αρχηγός ΓΕΣ θεωρούσε ότι δεν θα είχε προκύψει το εν προκειμένω πρόβλημα, αν υπήρχε ένα υπουργείο Εθνικής Αμύνης, τη δημιουργία του οποίου είχε ο ίδιος εισηγηθεί. Για την προσπάθεια αυτή βλ. Παραπάνω σ. 42-45.

επιχορήγησης του Ταμείου Εθνικής Αμύνης²⁵⁸, ώστε το Επιτελείο να μπορέσει να οργανώσει καλύτερα τις εργασίες του βάσει προγράμματος²⁵⁹.

Η έναρξη του πολέμου τον Σεπτέμβριο 1939 άλλαξε άρδην τα δεδομένα και ανάγκασε το ΓΕΣ να προσαρμοστεί στη νέα κατάσταση. Ο Παπάγος ανέφερε ότι εμφανίστηκαν μεγάλες δυσχέρειες στην προμήθεια υλικού από το εξωτερικό, διότι οι ευρωπαϊκές χώρες άρχισαν να διατηρούν το πολεμικό υλικό για δική τους χρήση και όσες ήταν διατεθειμένες να παραχωρήσουν εξοπλισμό επέβαλαν υψηλές τιμές, βαρείς συναλλαγματικούς όρους και μακρούς χρόνους παράδοσης. Το ίδιο ίσχυε και με τις πρώτες ύλες, η έλλειψη των οποίων επιβράδυνε τους ρυθμούς της βιομηχανίας του εσωτερικού. Για τη λύση του προβλήματος των πρώτων υλών ο Παπάγος πρότεινε τα εξής μέτρα: α) αυστηρότερους ελέγχους στο εσωτερικό για πρώτες ύλες και είδη στρατιωτικού ενδιαφέροντος, καθώς και δέσμευση αυτών, β) παροχή πάσης συναλλαγματικής ευκολίας και άδειες εισαγωγής πρώτων υλών στους βιομηχάνους που αναλάμβαναν την κατασκευή στρατιωτικών έργων ή ειδών, γ) απαγόρευση εξαγωγής πυρομαχικών από τις ιδιωτικές βιομηχανίες και δ) δημιουργία κρατικών αποθεμάτων. Τέλος, ο Παπάγος πρότεινε, με τη σύμφωνη γνώμη των διευθύνσεων του υπουργείου Στρατιωτικών, να μην παρεμβάλλεται η Υπηρεσία Κρατικών Προμηθειών στις στρατιωτικές προμήθειες δηλώνοντας ότι εξαιτίας της βραδύτητας της ο ελληνικός στρατός είχε στερηθεί μέχρι τότε αρκετά υλικά. Για την αντικατάστασή της, η Διεύθυνση Επιμελητείας πρότεινε την ίδρυση ειδικής Υπηρεσίας Προμηθειών των τριών πολεμικών υπουργείων με ευρείες δικαιοδοσίες, όπως για παράδειγμα το δικαίωμα απευθείας αγοράς²⁶⁰.

Μέχρι το 1939 ο ελληνικός στρατός ήταν εξαρτώμενος από τις εξωτερικές αγορές και ιδίως στις γερμανικές. Οι συμφωνίες με την Γερμανία είχαν συνομολογηθεί πάνω στο σύστημα clearing, το οποίο έδινε τη δυνατότητα στις χώρες να πραγματοποιούν εμπορικές συναλλαγές, συμψηφίζοντας την αξία των εξαγόμενων προϊόντων τους με την αντίστοιχη των εισαγόμενων, αποφεύγοντας με αυτόν τον τρόπο τη χρήση ρευστού χρήματος. Η Ελλάδα λόγω της εξαγωγής προϊόντων, ιδίως καπνού, είχε αποκτήσει μεγάλο ενεργητικό υπόλοιπο στις συναλλαγές με την Γερμανία. Όμως, δεν είχε τη δυνατότητα να απορροφήσει βιομηχανικά αγαθά, συνεπώς η αγορά εξοπλισμών αποτελούσε μονόδρομο για την κάλυψη του πλεονάσματος που είχε δημιουργηθεί²⁶¹.

Οι δύο χώρες είχαν συμφωνήσει ότι η αγορά εξοπλισμού θα εξοφλούνταν κατά 15% με σκληρό νόμισμα και κατά 85% με clearing. Επρόκειτο για μια πολύ καλή

---

²⁵⁸ Το Ταμείο Εθνικής Αμύνης ιδρύθηκε το 1929 και ασχολούνταν με την συμπλήρωση των μέσων της κατά ξηράς άμυνας της χώρας. Αποτελούσε το δεύτερο φορέα χρηματοδότησης του Στρατού Ξηράς, έπειτα από το Υπουργείο Στρατιωτικών.

²⁵⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.87: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.71549, «Υποβολή γενικού εφοδιαστικού προγράμματος του στρατού και εισηγητικής επ' αυτού εκθέσεως», 26 Ιανουαρίου 1938.

²⁶⁰ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.87: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.60893, «Περί της αντιμετώπισης των παρουσιαζομένων δυσχερειών εις την εκτέλεσιν των προμηθειών», 30 Οκτωβρίου 1939.

²⁶¹ Βελλιάδης, ό.π., σ. 50-51.

συμφωνία δεδομένου ότι μόνο οι Σκανδιναβικές χώρες και η Αργεντινή λάμβαναν όπλα από τη Γερμανία 100% μέσω clearing, ενώ οι υπόλοιπες χώρες πλήρωναν μεγαλύτερο ποσοστό σε σκληρό νόμισμα από ότι η Ελλάδα²⁶². Αυτό το καθεστώς ίσχυσε μέχρι τον Μάιο 1938, οπότε η Γερμανία κατήγγειλε τη συμφωνία, επειδή υποψιαζόταν ότι γερμανικό πολεμικό υλικό μεταπωλούνταν σε χώρες που βρίσκονταν στη γερμανική μαύρη λίστα. Η ελληνική πλευρά αναγκάστηκε να υπογράψει νέα συμφωνία, με την οποία αναλάμβανε να πληρώνει το 35% της συνολικής αξίας των εξοπλισμών σε σκληρό νόμισμα και το 65% μέσω clearing²⁶³.

Η Ελλάδα εκμεταλλεύτηκε τις ευνοϊκές συνθήκες και προέβη σε σημαντικές παραγγελίες υλικού ιδίως κατά τα έτη 1936 και 1937, οπότε έλαβε και το μεγαλύτερο μέρος των εξοπλισμών της από το εξωτερικό²⁶⁴.

Το 1939, όταν η γερμανική αγορά έμοιαζε να κλείνει για τον ελληνικό στρατό, η Ελλάδα στράφηκε προς τη Μ. Βρετανία και τη Γαλλία. Τα προηγούμενα χρόνια οι δύο χώρες δεν είχαν βοηθήσει την Ελλάδα να αγοράσει υλικό από αυτές, καθώς δεν είχαν επιδείξει διάθεση να προχωρήσουν σε κάποια οικονομική συμφωνία²⁶⁵. Η κατάσταση αυτή είχε ως αποτέλεσμα η Ελλάδα να στραφεί προς άλλες αγορές. Όμως, το ξέσπασμα του πολέμου ανάγκασε τις δύο δυνάμεις να κάνουν υποχωρήσεις σε χώρες, οι οποίες με βάση τον σχεδιασμό τους θα αποτελούσαν μέλη του συμμαχικού στρατοπέδου. Ο Παπάγος έσπευσε από την πρώτη στιγμή να αιτηθεί από τις δύο δυνάμεις τη χορήγηση πιστώσεων και πολεμικού υλικού για την ενίσχυση της Ελλάδας.

Το ΓΕΣ κατήρτισε έναν λεπτομερέστατο πίνακα με τα υλικά, που ζητούσε να προμηθευτεί από την Γαλλία. Αυτός περιλάμβανε ορειβατικό, πεδινό και βαρύ πυροβολικό μαζί με ανάλογα πυρομαχικά, αντιαεροπορικά πυροβόλα, πολυβόλα και οπλοπολυβόλα, όλμους, φορτηγά αυτοκίνητα, υλικό διαβίβασης, υγειονομικού και επιμελητείας, κ.ά²⁶⁶. Ωστόσο, η υπόσχεση δανείου 150 εκ. φράγκων κάλυπτε μόνο ένα μικρό μέρος του υλικού που ζητούσε το ΓΕΣ. Μέχρι το Δεκέμβριο 1939, η

---

²⁶² Η συμφωνία λίγο έλλειψε να ακυρωθεί όταν ο Hermann Goering, επικεφαλής του «τετραετούς σχεδίου» του Hitler, με σκοπό την πολεμική προπαρασκευή και οικονομική αυτάρκεια της Γερμανίας, διέταξε στις 5 Δεκεμβρίου 1936 ότι όλες οι εξαγωγές πολεμικού υλικού θα αγοράζονταν 100% σε σκληρό νόμισμα ή μέσω κλήρινγκ για πρώτες ύλες, που ήταν απαραίτητες για την γερμανική πολεμική βιομηχανία. Η Ελλάδα εξαιρέθηκε από την παραπάνω απόφαση του Goering, έπειτα από παρεμβολή του Erbach, γερμανού πρεσβευτή στην Αθήνα.

²⁶³ Mogens Pelt, *Tobacco, Arms and Politics: Greece and Germany from world crisis to world war, 1929-1941*, Copenhagen 1998, σ. 150-151, 155-156, 171.

²⁶⁴ Η Ελλάδα θα μπορούσε να προμηθευτεί περισσότερο υλικό αν ολοκληρωνόταν η συμφωνία δανείου 100 εκ. Reichsmark (RM), που ανακοίνωσε στις 18 Ιανουαρίου 1937 ο Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, υπουργός Οικονομίας, σύμφωνα με την οποία όλο το ποσό θα προοριζόταν για την αγορά εξοπλισμών από τη Γερμανία. Ωστόσο, η αντίδραση των Άγγλων ανάγκασε τον Μεταξά να ακυρώσει τη συμφωνία και να ζητήσει την παραίτηση του υπουργού του, γεγονός που έλαβε χώρα στις 22 Ιανουαρίου.

²⁶⁵ Αυτό δεν ίσχυε για το Ναυτικό και την Αεροπορία, στα οποία η Μ. Βρετανία αποτέλεσε τον μεγαλύτερο προμηθευτή για την Ελλάδα.

²⁶⁶ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.724/Α, Παπάγος προς Στρατιωτικό Ακόλουθο Παρισιού, αρ.60668, 7 Σεπτεμβρίου 1939.

Ελλάδα είχε παραγγείλει 400 πολυβόλα Hotchkiss, 500 οπλοπολυβόλα Hotchkiss, 50 φορητά αυτοκίνητα και 100.000 προσωπίδες. Στα ίδια επίπεδα κυμαινόταν και η ποσότητα του παραγγεληθέντος υλικού από την Μ. Βρετανία, από όπου η Ελλάδα αιτήθηκε 1760 αντιαρματικά τυφέκια των 14χιλ., 14 άρματα μάχης Vickers για τη δημιουργία μηχανοκίνητου συντάγματος, 200 φορητά αυτοκίνητα και 300.000 προσωπίδες²⁶⁷.

Η Μ. Βρετανία δεν σκόπευε να ικανοποιήσει τα αιτήματα της Ελλάδας, επειδή δεν συμφωνούσε με τον στρατηγικό της σχεδιασμό, ο οποίος ήταν προσανατολισμένος στις χερσαίες δυνάμεις και εναντίον της Βουλγαρίας. Η Ελλάδα θα αποκτούσε μεγαλύτερη αξία ως σύμμαχος της εναντίον της Ιταλίας και γι' αυτό προσέφερε στην Ελλάδα εξοπλισμό, όπως αντιαεροπορικά όπλα, υλικό για παράκτια άμυνα, κ.ά., που θα ενίσχυαν τις ελληνικές ναυτικές βάσεις και θα εξυπηρετούσαν τις βρετανικές ανάγκες²⁶⁸. Παρά τις προσπάθειες και τις συνεχείς εκκλήσεις της ελληνικής κυβέρνησης, η Μ. Βρετανία και η Γαλλία δεν συνέδραμαν σχεδόν καθόλου την Ελλάδα με πολεμικό υλικό, όπως με πικρία έγγραψε πολλακίς ο Μεταξάς στο ημερολόγιο του²⁶⁹.

Μετά την πτώση της Γαλλίας, η Ελλάδα έστρεψε τις ελπίδες της για προμήθεια νέου υλικού στις ΗΠΑ. Τον Ιούνιο 1940 ο Παπάγος απευθύνθηκε στον στρατιωτικό ακόλουθο της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα και ζήτησε την προμήθεια 150 ορειβατικών πυροβόλων των 75χιλ, 150 αντιαρματικών όπλων των 37 ή 47χιλ, 30 ελαφριών αρμάτων μάχης και 5 ή 6 αντιαεροπορικών πυροβολαρχιών με όλα τα απαραίτητα εξαρτήματα²⁷⁰. Σύντομα όμως οι συζητήσεις περιστράφηκαν γύρω από την προμήθεια αεροπλάνων. Ο αμερικάνος πρεσβευτής MacVeagh εξέφρασε τις επιφυλάξεις του στις διαβεβαιώσεις του Μεταξά, ότι η χώρα του θα αντιστεκόταν μέχρι τέλους, και εξέφρασε την πιθανότητα, ότι η Ελλάδα μπορούσε να υποχωρήσει στις απαιτήσεις του Άξονα δίχως να πολεμήσει. Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο οι ΗΠΑ θα εγκατέλειπαν πολύτιμα αεροπλάνα στα χέρια του Άξονα. Επιπλέον, ακόμα και αν έδιναν τα αεροπλάνα, δεν υπήρχε εξειδικευμένο προσωπικό για να τα αξιοποιήσει και να τα συντηρήσει. Γι' αυτό πρότεινε να μην γίνει δεκτή η ελληνική πρόταση και τα αεροπλάνα αυτά να δοθούν στην Μ. Βρετανία, η οποία ήταν εγγυήτρια της ελληνικής

---

²⁶⁷ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.722/Α: «Εισηγήσεις προς την Α.Β.Υ. τον Διάδοχο: Σύμφωνα – Συνθήκαι – Συμβάσεις Στρατιωτικού Ενδιαφέροντος, Συνέχεια εισηγήσεως 19^{ης} Δεκεμβρίου 1939», 21 Δεκεμβρίου 1939.

²⁶⁸ PRO, CAB 24/280, CP (38) 257, "Central and South-Eastern Europe", 10 Νοεμβρίου 1938, σ.10-11 και Koliopoulos, ό.π., σ. 122.

²⁶⁹ Μεταξάς, ό.π., σ. 468,471,478. Χαρακτηριστικότερο απόσπασμα: «Οι Άγγλοι και οι Γάλλοι μας άφησαν άοπλους και σχεδόν ανυπεράσπιστους» (σημείωση 31^{ης} Μαΐου 1940).

²⁷⁰ Foreign Relations of the United States (στο εξής FRUS), 1940, The British Commonwealth, the Soviet Union, the Near East and Africa, Volume III, "The Minister in Greece (MacVeagh) to the Secretary of State", 21 Ιουνίου 1940, σ. 574.

ανεξαρτησίας. Το State Department υιοθέτησε την άποψη του MacVeagh και απέρριψε το ελληνικό αίτημα²⁷¹.

Έτσι, από το 1939 και έπειτα ο ελληνικός στρατός βασίστηκε στην εγχώρια βιομηχανία, η οποία πλέον αποτελούσε τη μόνη πηγή προμήθειας υλικού. Μία πρώτη μελέτη για την ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας είχε εκπονηθεί από το VI Γραφείο ΓΕΣ, που ήταν αρμόδιο για τον τομέα, τον Μάιο 1936. Η μελέτη υποστήριζε ότι η αγορά πολεμικού υλικού από το εξωτερικό ήταν η χειρότερη δυνατή επιλογή για μια σειρά από λόγους και γι' αυτό έπρεπε να δοθεί μέριμνα στις εγχώριες βιομηχανίες²⁷². Ως καλύτερη λύση πρότεινε την συγκρότηση ενός οργάνου, που θα επέβλεπε, θα συντόνιζε και θα ρύθμιζε όλα τα σχετικά ζητήματα με τις εγχώριες βιομηχανίες, καθώς και την ίδρυση μιας Τράπεζας Βιομηχανίας για τη χρηματοδότηση τους²⁷³.

Ο Μεταξάς στόχευε στην βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας, φροντίζοντας, ώστε ένα σημαντικό κομμάτι της βιομηχανίας να εξυπηρετούσε πολεμικούς σκοπούς. Όπως φάνηκε και στον προηγούμενο μεγάλο πόλεμο, η αυτάρκεια ήταν εκείνη που θα έκρινε τη δυνατότητα ενός εμπόλεμου κράτους να συμμετέχει ενεργά στον πόλεμο για μεγάλο χρονικό διάστημα και αυτό αποτέλεσε προτεραιότητα για την κυβέρνηση²⁷⁴. Στο ίδιο μήκος κύματος κινούταν και ο Παπάγος, ο οποίος με υπόμνημα του στο υπουργείο Στρατιωτικών αιτούνταν από το ελληνικό δημόσιο να προχωρήσει άμεσα σε σύναψη συμβάσεων με τις ήδη υπάρχουσες και τις υπό ίδρυση βιομηχανίες, ώστε αυτές να επεκταθούν και να παράγουν το πολεμικό υλικό που ζητούσε το ΓΕΣ. Επιπλέον, αιτήθηκε την κρατικοποίηση ή ημικρατικοποίηση των πολεμικών βιομηχανιών, για να υπάρχει καλύτερη οργάνωση και έλεγχος της παραγωγής²⁷⁵.

Η κυβέρνηση συνεργάστηκε στενά με την σημαντικότερη πολεμική βιομηχανία της Ελλάδας, την Εταιρεία Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου (ΕΕΠΚ) του Πρόδρομου Μποδοσάκη Αθανασιάδη. Η ΕΕΠΚ είχε πολύ καλές σχέσεις με την

---

²⁷¹ FRUS, 1940, The British Commonwealth, the Soviet Union, the Near East and Africa, Volume III, "Memorandum by the Chief of the Division of Near Eastern Affairs (Murray) to the Under Secretary of State (Welles)", 26 Οκτωβρίου 1940, σ. 578-579 και John O. Iatrides, "United States attitude towards Greece during World War II" στο Λουίζα Λαούρδα (επ.), *Μελετήματα στη μνήμη του Βασιλείου Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 604-605.

²⁷² Οι λόγοι ήταν οι εξής: α) η ολοκλήρωση της αγοράς από το εξωτερικό δεν πραγματοποιούνταν σε επιθυμητούς χρόνους, β) διοχετεύονταν τα ελληνικά κεφάλαια εκτός χώρας και γ) εξαιτίας της τεχνολογικής εξέλιξης ήταν πιθανό η Ελλάδα να πλήρωνε πάρα πολλά για εξοπλισμούς, τους οποίους, όταν τους παραλάμβανε, θα είχαν χάσει μέρος της αξίας τους.

²⁷³ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.97: Μαυροειδής προς Χασαπίδη, «Υπόμνημα περί της ανάγκης της οργανώσεως της πολεμικής βιομηχανίας της χώρας», 12 Μαΐου 1936 και Χρήστος Χατζηϊωσήφ: *Η γηραιά σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα, 1830-1940*, Αθήνα 1993, σ. 309-310.

²⁷⁴ Victor Papacosma, "Ioannis Metaxas and the Fourth of August Dictatorship in Greece" στο Bernd Fischer (ed.), *Balkan Strongmen: Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*, London 2007, σ. 188.

²⁷⁵ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.780/Α: Παπάγος προς Παπαδήμα, αρ.30134, «Εκθεσις επί της ανάγκης και του τρόπου ενεργείας προμηθειών πολεμικού υλικού εκ του εσωτερικού μετά συγχρόνου αναπτύξεως της πολεμικής βιομηχανίας της χώρας», 22 Οκτωβρίου 1936.

γερμανική εταιρεία Rheinmetall-Borsig, από την οποία προμηθεύτηκε τεχνογνωσία και μηχανήματα με σκοπό να εκσυγχρονιστεί και να είναι σε θέση να παραγάγει πυρομαχικά πεζικού και πυροβολικού με γοργούς ρυθμούς²⁷⁶. Ιδιαίτερη ανάπτυξη γνώρισε κατά τα έτη 1936 – 1938, όταν τροφοδοτούσε με υλικό τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις του ισπανικού εμφυλίου πολέμου. Φαίνεται ότι ο Μεταξάς ενέκρινε τις δραστηριότητες του Μποδοσάκη και του παρείχε βοήθεια, καθώς τα οικονομικά οφέλη συνέβαλαν σημαντικά στην αύξηση των συναλλαγματικών αποθεμάτων της χώρας και μπορούσαν να αξιοποιηθούν για τον εξοπλισμό της²⁷⁷.

Με την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, η ΕΕΠΚ είχε πλήρη απόδοση σε φυσίγγια πεζικού και μικρή απόδοση σε πυρομαχικά πυροβολικού, με τη δυνατότητα κατασκευής σχεδόν όλων των ειδών και στοιχείων πυρομαχικών του ελληνικού στρατού. Η επάρκεια της σε πρώτες ύλες, άνευ εξωτερικού εφοδιασμού, έφθανε τους τρεις μήνες, παρά τις προσπάθειες της κυβέρνησης να αποκτήσει μεγάλα αποθέματα αυτών²⁷⁸.

Παρά τις δυσκολίες, ο ελληνικός στρατός ενισχύθηκε ικανοποιητικά σε πολεμικό υλικό. Στις αντιαεροπορικές δυνάμεις εισήχθησαν 24 αντιαεροπορικά πυροβόλα των 88χιλ., 54 πυροβόλα των 37χιλ. και 108 πυροβόλα των 20χιλ με ικανοποιητικά ποσοστά επάρκειας στα πυρομαχικά τους. Όλα είχαν αγοραστεί από τη Γερμανία κατά τα έτη 1936 και 1937. Το 1939 δόθηκε άλλη μια παραγγελία στην Γερμανία για 72 αντιαεροπορικά πυροβόλα των 20χιλ., η οποία δεν τελεσφόρησε εξαιτίας της διακοπής πώλησης υλικού στην Ελλάδα για πολιτικούς λόγους. Μετά το ξέσπασμα του πολέμου καταβλήθηκε προσπάθεια για την προμήθεια 252 αντιαεροπορικών πυροβόλων από τη Γαλλία, η οποία όμως δεν απέφερε καρπούς²⁷⁹. Στο υλικό όλμων υπήρξε προμήθεια 313 όλμων Brandt των 81χιλ. από τη Γαλλία μεταξύ των ετών 1936 και 1938. Τα αποθέματα τους σε πυρομαχικά δεν ήταν αρκετά και το πρόβλημα έγινε μεγαλύτερο, όταν μεγάλο μέρος αυτών δεσμεύτηκε στα οχυρά. Έτσι, ο στρατός εκστρατείας δεν είχε κατορθώσει να συμπληρώσει τα πυρομαχικά επιστράτευσης των όλμων του, τα οποία ανέρχονταν σε 4 ανά σύνταγμα πεζικού²⁸⁰.

Στον τομέα των αντιαρματικών όπλων, η Ελλάδα απέκτησε 24 πυροβόλα των 37χιλ. από τη Γερμανία το 1937 και 22 τυφέκια των 14χιλ. από τα συνολικά 1786 που

---

²⁷⁶ Θανάσης Δ. Σφήκας, *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος: ιδεολογία, οικονομία, διπλωματία*, Αθήνα 2000, σ. 121-123.

²⁷⁷ Σφήκας, ό.π., σ. 151-152. Μάλιστα, ο Μποδοσάκης είχε προτείνει την πώληση ολόκληρου του παλαιού πολεμικού υλικού της Ελλάδας στους Ισπανούς, όμως το ΓΕΣ και οι αρμόδιοι υπουργοί αρνήθηκαν, επειδή θεωρούσαν ότι οι ελλείψεις που θα δημιουργούνταν θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να καλυφθούν. Έτσι, η Ελλάδα περιορίστηκε στο εμπόριο όπλων και πολεμοφοδίων, που ήταν ακατάλληλα για έναν σύγχρονο στρατό. Βλ. Pelt, ό.π., σ. 163 και Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης: 1891-1979*, Αθήνα 2005, σ. 123.

²⁷⁸ Παπάγος, ό.π., σ. 174-175 και Άγγελος Βλάχος, *Μια φορά και έναν καιρό, ένας διπλωμάτης (50 κυβερνήσεις)*, τ.Α', Αθήνα 1985, σ. 32.

²⁷⁹ Βλάσσης, ό.π., σ. 44.

²⁸⁰ Κορόζης, ό.π., σ. 652-653.

η κυβέρνηση είχε παραγγείλει από τη Μ. Βρετανία το 1939²⁸¹. Πρόκειται για ελάχιστο αριθμό αντιαρματικών όπλων, δεδομένου ότι όλοι οι βαλκάνιοι γείτονες της Ελλάδας, εξαιρουμένης της Αλβανίας, διέθεταν άρματα μάχης, των οποίων η αξία ως επιθετικό όπλο αυξανόταν συνεχώς. Φαίνεται ότι το ΓΕΣ δεν έδωσε την αρμόζουσα προσοχή στα αντιαρματικά, καθώς μέχρι το 1939 η Ελλάδα, παρά το γεγονός ότι διέθετε δυνατότητες αγοράς οπλισμού αυτού του είδους, δεν προχώρησε σε παραγγελίες.

Αντιθέτως, ο Παπάγος επιθυμούσε διακαώς την απόκτηση αρμάτων μάχης για τη δημιουργία ενός τάγματος για το πεζικό και μιας ίλης για το μηχανοκίνητο σύνταγμα του ιππικού²⁸². Το 1939 η Ελλάδα παρήγγειλε από τη Μ. Βρετανία 14 ελαφρά άρματα μάχης Vickers των 6-7 τόνων, τα οποία όμως ουδέποτε παραδόθηκαν από τους Βρετανούς. Το ίδιο έτος η γαλλική κυβέρνηση εισηγήθηκε την αγορά 20 ελαφρών αρμάτων μάχης Renault, κατασκευής του 1918. Ωστόσο, κρίθηκε, ότι η ταχύτητα των 6 – 8 χιλιομέτρων ανά ώρα ήταν απαράδεκτα μικρή και η αγορά τους απορρίφθηκε από το ελληνικό επιτελείο²⁸³. Έτσι, ο ελληνικός στρατός στερούνταν παντελώς αρμάτων μάχης στον επακόλουθο πόλεμο.

Στον οπλισμό πεζικού δεν παρατηρήθηκαν αξιόλογες μεταφορές ή προσθήκες. Παρελήφθησαν 50.000 από τα 70.000 παραγγελθέντα τυφέκια Mauser των 7.92χιλ. από το Βέλγιο μεταξύ των ετών 1937 και 1939²⁸⁴. Επιπλέον, παρελήφθησαν 400 από τα 800 παραγγελθέντα πολυβόλα Hotchkiss των 7.92χιλ. και 200 από τα 1200 παραγγελθέντα οπλοπολυβόλα Hotchkiss των 7.92χιλ. από τη Γαλλία το 1939, έπειτα από προσωπική παρέμβαση του στρατηγού Gamelin. Επίσης, σημαντική εργασία προσέφερε η Εφορία Υλικού Πολέμου, η οποία εργάστηκε για την μετατροπή και προσαρμογή διαφόρων παλαιών και αχρησιμοποίητων όπλων παντός τύπου, προκειμένου να μπορέσουν να χρησιμοποιηθούν²⁸⁵.

Ένα μείζον θέμα που απασχόλησε το ΓΕΣ ήταν ο εφοδιασμός σε πυρομαχικά. Έπειτα από την συμπλήρωση των πυρομαχικών επιστράτευσης δημιουργήθηκαν αποθέματα γενικής εφεδρείας για κάθε όπλο, τα οποία μετρούνταν σε μονάδες πυρός. Ο αρχικός σχεδιασμός προέβλεπε για τα πυρομαχικά επιστράτευσης την ύπαρξη 2 – 2,5 μονάδων πυρός για το πυροβολικό και 5 - 6 μονάδων για τα αυτόματα όπλα, ενώ στην γενική εφεδρεία θα υπήρχαν 8 μονάδες πυρός. Κατά την έναρξη του πολέμου ο εφοδιασμός του στρατού σε πυρομαχικά επιστράτευσης ήταν πλήρης με εξαίρεση τους όλμους Brandt, των οποίων τα βλήματα κάλυπταν μόνο το 50% περίπου των

²⁸¹ Παπάγος, ό.π., σ. 153-154.

²⁸² ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.87: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.71549, «Εισηγητική έκθεση επί του γενικού εφοδιαστικού προγράμματος του στρατού α' σταδίου», 24 Ιανουαρίου 1938, σ. 6,8.

²⁸³ Μαθιόπουλος, ό.π., σ. 32.

²⁸⁴ Το μεγαλύτερο μέρος του οπλισμού πεζικού του ελληνικού στρατού αποτελούνταν από τυφέκια Mannlicher των 6.5χιλ, τα οποία όμως διέθεταν ανεπαρκή ισχύ. Γι' αυτό είχε αποφασιστεί η σταδιακή αντικατάστασή τους με όπλα των 7.92 χιλ., διαμέτρημα που είχε καθιερωθεί στη διεθνή βιομηχανία. Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Εφοδιασμοί του Στρατού εις υλικά οπλισμού και πυρομαχικών Πυροβολικού και Πεζικού κατά τον πόλεμο 1940-1941*, Αθήνα 1982, σ. 28.

²⁸⁵ Κορόζης, ό.π., σ. 653-654.

αναγκών. Στα πυρομαχικά γενικής εφεδρείας υπήρχαν 7 – 9 μονάδες πυρός για τα όπλα του πυροβολικού και 8 – 9 μονάδες για τα όπλα του πεζικού. Εξαιρέση αποτελούσαν τα πυρομαχικά ορισμένων όπλων, τα σημαντικότερα των οποίων ήταν τα αντιαεροπορικά, στα οποία οι μονάδες πυρός κυμαίνονταν μεταξύ 2 και 4²⁸⁶. Συνολικά, τα αποθέματα πυρομαχικών του ελληνικού στρατού αρκούσαν για 3½ μήνες αγώνα, εκτός από τα όπλα στα οποία υπήρχαν λιγότερες μονάδες πυρός, όπως οι όλμοι και τα αντιαεροπορικά²⁸⁷.

Επιπλέον, σημαντικά ποσά δόθηκαν και σε υλικό, όπως τα αυτοκίνητα, τομέας που παρουσίαζε σοβαρές ελλείψεις. Στο διάστημα 1936-1940 ο ελληνικός στρατός προμηθεύτηκε 156 ρυμουλκά αυτοκίνητα, 44 αυτοκίνητα Daimler για το μηχανοκίνητο σύνταγμα ιππικού, 44 αμάξια αναγνώρισης πυροβολικού, 126 τρίκυκλα και 42 δίκυκλα αυτοκίνητα πυροβολικού, και 2 αυτοκίνητα συνεργεία, ένα από δύο οχήματα. Επιπλέον, διπλασίασε τον αριθμό των φορτηγών αυτοκινήτων με την προμήθεια 200 φορτηγών Bedford των 2 τόνων, 50 Renault των 3½ τόνων και 75 των 2½ τόνων, εκ των οποίων τα 50 ήταν τύπου Opel και τα 25 τύπου Chevrolet²⁸⁸. Όμως, οι προμήθειες των παραπάνω υλικών κάλυψαν μονάχα ένα μικρό μέρος των αναγκών σε αυτοκίνητα, καθώς αυτές ήταν πολλαπλάσιες, και οι ελλείψεις φάνηκαν αργότερα, κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων.

Ένας άλλος τομέας που έχρηζε προσοχής ήταν το υλικό επιμελητείας. Το 1936 τα αποθέματα του υλικού ήταν ελάχιστα και σε περίπτωση επιστράτευσης ο ελληνικός στρατός δεν θα μπορούσε να παρέχει πλήρη ιματισμό ούτε για το ήμισυ των ανδρών του. Στον τομέα του υλικού επιμελητείας σημαντικός ήταν ο ρόλος, που διαδραμάτισε η εγχώρια βιομηχανία με επιχειρήσεις, όπως η Ελληνική Εριουργία και η βιομηχανία Εμαγιέ του Αθ. Κώνστα, οι οποίες εφοδίασαν τον ελληνικό στρατό με υλικό ρουχισμού, κουβέρτες, άρβυλα, παγούρια, κ.ό.κ. Τον Ιανουάριο 1940 το μεγαλύτερο μέρος του υλικού επιστράτευσης είχε συμπληρωθεί, ενώ τον Οκτώβριο 1940 υπήρχαν συνολικά 435.000 πλήρεις συλλογές ιματισμού²⁸⁹.

Στον τομέα του υγειονομικού υπήρχαν χασοτικές ελλείψεις. Με τις πιστώσεις που δόθηκαν το 1935, αγοράστηκε υγειονομικό υλικό, που επαρκούσε μόνο για τη συγκρότηση των υγειονομικών σχηματισμών μερικών μεραρχιών και ενός σώματος

---

²⁸⁶ Ειδικότερα: α) για τα πολυβόλα Skoda των 150χιλ. και τα αντιαεροπορικά πυροβόλα των 88χιλ. και 80χιλ. υπήρχαν 4 μονάδες πυρός, β) για το αντιαεροπορικό πυροβόλο των 37χιλ. υπήρχαν 3 μονάδες, γ) για το αντιαεροπορικό πυροβόλο των 20χιλ. υπήρχαν 2 μονάδες, δ) για το πολυβόλο Saint Etienne υπήρχαν 4 μονάδες και ε) δεν υπήρχαν καθόλου εφεδρικά πυρομαχικά για τους όλμους Brandt των 81χιλ. ούτε επιθετικές χειροβομβίδες.

²⁸⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Προπαρασκευή...*, σ. 56-58.

²⁸⁸ Τα φορτηγά μέχρι το 1936 ήταν τα εξής: 240 Hansa ελαφρά (προμήθειας 1929), 130 Daag βαρέα (προμήθειας 1929) και 20 Fiat ελαφρά (προμήθειας 1935). Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 49-50.

²⁸⁹ Το καλοκαίρι του 1940 εκδηλώθηκε πυρκαγιά στην Γενική Αποθήκη Υλικού Στρατού Πειραιώς, κατά την οποία καταστράφηκαν 70.000 περίπου συλλογές ιματισμού και πλήθους άλλων υλικών Επιμελητείας, σημαντική ποσότητα δεδομένης της συνολικής ποσότητας των υλικών επιμελητείας και της έλλειψης αυτών κατά τη διάρκεια του πολέμου. Βλ. Αρχείο ΔΙΣ, Φ.632/ΙΒ: «Εκθεσις επί του συντελεσθέντος έργου από του 1936 – 1940 δια την συμπλήρωσιν του υλικού επιστρατεύσεως αρμοδιότητος Επιμ/τείας», Φεβρουάριος 1942.

στρατού. Από το 1936 διατέθηκαν σημαντικά ποσά για την αγορά φαρμάκων, χειρουργικών υλικών, επιδέσμων, αυτοκινήτων για τα κινητά νοσηλευτικά τμήματα, σκηνών για τα ορεινά νοσηλευτικά τμήματα, κ.ά. Το μεγαλύτερο μέρος των παραπάνω αγοράστηκε από το εξωτερικό και η συνολική αξία του αγορασθέντος υγειονομικού υλικού από το 1936 ως το 1940 ανήλθε στα 123 περίπου εκ. δρχ., ποσό αρκετά μεγάλο για τις τότε συνθήκες²⁹⁰.

Συνολικά το ποσό που δόθηκε για πολεμικό υλικό ανήλθε στα 4.722 εκ. δρχ., από τα οποία διατέθηκαν 2.650 εκ. δρχ. για υλικά αρμοδιότητας πυροβολικού και αυτοκινήτων, 1.507 εκ. για υλικό επιμελητείας, 279 εκ. για υλικό μηχανικού, 123 εκ. για υλικό υγειονομικού, 120 εκ. για υλικό κτηνιατρικού και ιππωνίες και 43 εκ. για διάφορα άλλα υλικά²⁹¹. Το παραπάνω ποσό αποτέλεσε το 57% των έκτακτων πιστώσεων, που εκχωρήθηκαν στο στρατό ξηράς. Τα υπόλοιπα δόθηκαν σε κατασκευές ως εξής: 1.458 εκ. δρχ. στην οχύρωση, 1.330 εκ. δρχ. στις συγκοινωνίες, 604 εκ. δρχ. στον στρατωνισμό και 88 εκ. στους σιδηροδρόμους. Το άθροισμα των ανωτέρω ποσών ανήλθε στα 3.480 εκ. δρχ. Συνολικά οι έκτακτες πιστώσεις που διέθετε στη διάθεση του το ΓΕΣ μεταξύ των ετών 1936-1940 ανέρχονταν σε περίπου 8.2 δις. δρχ²⁹².

Το ποσό που διατέθηκε δεν ήταν ιδιαίτερα μεγάλο για τις ανάγκες ενός σύγχρονου στρατού, ωστόσο ήταν τεράστιο για μια φτωχή χώρα, όπως η Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην υπάρχει περιθώριο λάθους, καθώς κάθε κακή εκτίμηση στο σχεδιασμό δύσκολα θα διορθωνόταν. Στον τομέα των εξοπλισμών ο Καθενιώτης πρόσαψε τρία μεγάλα σφάλματα στο σχεδιασμό του ΓΕΣ: α) την αγορά μόνο 50.000 τυφεκίων για το πεζικό, ενώ η Ελλάδα διέθετε το 1936 μόνο 230.000 νεότερα και 140.000 παλαιά όπλα, γεγονός που περιόριζε τις δυνατότητες επιστράτευσης περισσότερων στρατευσίμων ανδρών, β) την προμήθεια μόνο 400 πολυβόλων Χότσκις για το πεζικό, τη στιγμή που η Βουλγαρία απέκτησε 5.000 πολυβόλα πεζικού νεοτάτου συστήματος και γ) την αποτυχία του ΓΕΣ να προμηθευτεί έστω και μία επιλαρχία αρμάτων μάχης, ενώ η Βουλγαρία είχε αποκτήσει μια σειρά από αυτά, έστω και παλαιότερου τύπου. Συνοψίζοντας, κατέληξε ότι με βάση αυτά τα τρία σφάλματα η Ελλάδα καθηλώθηκε σε μια

²⁹⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η Υγειονομική Υπηρεσία του Στρατού κατά τον πόλεμον 1940-1941*, Αθήνα 1983, σ. 4-10.

²⁹¹ Η Ελλάδα πλήρωσε 4.722 εκ. δρχ. σε εξοπλισμούς αλλά έλαβε υλικό αξίας 5.223 εκ. δρχ. Ο λόγος ήταν ότι μέρος του υλικού είχε παραληφθεί αλλά δεν είχε εξοφληθεί μέχρι τις 28 Οκτωβρίου 1940.

²⁹² Οι έκτακτες πιστώσεις για τον στρατό ξηράς δίνονταν από το Ταμείο Εθνικής Αμύνης. Αυτές διαχωρίζονταν από τις τακτικές πιστώσεις, οι οποίες παρέχονταν στο υπουργείο Στρατιωτικών. Οι τακτικές πιστώσεις ανέβηκαν κατά μέσο όρο περίπου 75% την τετραετία 1936-1940 εξαιτίας της αύξησης της θητείας, της συγκρότησης νέων μονάδων, της μετεκπαίδευσης κλάσεων εφέδρων αξιωματικών, της αύξησης των μόνιμων στελεχών, της λήψης προεπιστρατευτικών μέτρων, κ.ά. Βλ. Παπάγος, *ό.π.*, σ. 202-203. Το συνολικό ποσό των τακτικών πιστώσεων ανήλθε στα 8.888 εκ. δρχ., στο οποίο, αν προστεθούν τα 8.2 δις. δρχ. των έκτακτων πιστώσεων και το κομμάτι των πιστώσεων του 1935, που δεν υπολογίζεται στα παραπάνω ποσά, τότε το συνολικό ποσό που δόθηκε για την στρατιωτική προπαρασκευή ανέρχεται στα 18.3 δις. δρχ. Βλ. Πίνακες 1 και 2.

αριθμητική, ποσοτική και ποιοτική καθυστέρηση έναντι του μόνο αντιπάλου της στη Βαλκανική²⁹³.

Κριτική στο σχεδιασμό του ΓΕΣ άσκησε και ο Θρασύβουλος Τσακαλώτος²⁹⁴, ο οποίος κατέκρινε την αλλαγή της εξοπλιστικής πολιτικής του Καθενιώτη από τον Παπάγο. Όπως και ο Καθενιώτης, ισχυρίστηκε ότι το εξοπλιστικό πρόγραμμα του Παπάγου περιόρισε αριθμητικά το στράτευμα και ότι ο ίδιος είχε εμμονή στην αυστηρή τήρηση των κανονισμών, δείχνοντας έλλειψη ευελιξίας και προσαρμογής στις ειδικές συνθήκες. Χαρακτηριστικά ανέφερε ότι ο Παπάγος δεχόταν την απόκτηση μόνο νεότερου υλικού και απαιτούσε όλες οι μονάδες, ανεξαρτήτως θέσης, να έχουν το ίδιο υλικό και την ίδια αναλογία πεζικού και πυροβολικού. Ο Τσακαλώτος υποστήριξε ότι αυτό δεν ήταν απαραίτητο, καθώς τα παραπάνω δεδομένα ήταν απαραίτητα να ισχύουν για τις μονάδες της πρώτης γραμμής αλλά όχι και για τις βοηθητικές, οι οποίες θα μπορούσαν να λειτουργήσουν με υλικό παλαιού τύπου. Επιπλέον, θεωρούσε ότι η διάθεση των πιστώσεων ήταν εξίσου προβληματική, αφού δόθηκαν 3.5 δις. δρχ. σε έργα οχύρωσης, οδοποιίας και στρατωνισμού, ενώ κάποιες από αυτές τις πιστώσεις θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν καλύτερα με την αγορά όπλων για τον στρατό ξηράς²⁹⁵.

Τέλος, ο Κορόζης αναγνώρισε το λάθος του Αρχηγού ΓΕΣ, αλλά επικεντρώθηκε στη σειρά προτεραιότητας που δόθηκε στην κάθε ανάγκη. Ο ίδιος θεώρησε λανθασμένη κίνηση το γεγονός, ότι μέχρι την άνοιξη του 1939, το 39% των διατιθέμενων πιστώσεων δόθηκαν σε εργασίες εσωτερικού, δηλαδή οχυρώσεις, στρατωνισμό, κ.τ.λ., ενώ κύριο μέλημα του ΓΕΣ θα έπρεπε να είναι ο εφοδιασμός σε οπλισμό. Επίσης, κατέκρινε την προσπάθεια του Παπάγου να επιρρίψει ευθύνες στην κυβέρνηση Μεταξά, επειδή δεν εκπληρώθηκαν στο ακέραιο οι αιτήσεις του για πιστώσεις, ιδίως κατά τα έτη 1936 – 1937, όταν οι αγορές του εξωτερικού ήταν διαθέσιμες για την Ελλάδα²⁹⁶.

Η κυβέρνηση Μεταξά έκανε το καλύτερο που μπορούσε αναφορικά με την εξοικονόμηση πόρων για το στράτευμα και διέθεσε μεγάλα ποσά παρά τις οικονομικές δυσκολίες. Η χρήση των πιστώσεων ήταν αποκλειστικά έργο του Παπάγου, συνεπώς τα όποια λάθη και παραλείψεις έγιναν στους εξοπλισμούς βάρυναν το ΓΕΣ και όχι την κυβέρνηση. Το εφοδιαστικό πρόγραμμα του Παπάγου ήταν ένα προσεγμένο σχέδιο αλλά όχι ρεαλιστικό, διότι δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί από την Ελλάδα την τετραετία 1936-1940, λόγω των τεράστιων οικονομικών πόρων που απαιτούσε. Η έλλειψη ευελιξίας και η επιμονή σε αυτό το πρόγραμμα προκάλεσε λάθη, που θα μπορούσαν να έχουν αποφευχθεί από μια

---

²⁹³ Βλ. Αρχείο ΔΙΣ Φ. 2/Α: «Ιστορικών των πολεμικών επιχειρήσεων 1940-1941, Συνταχθέν παρά συμβουλίου αντιστρατήγων προεδρευομένου υπό του αντιστρατήγου Καθενιώτη Δημ.», Τεύχος Α', Τόμος Ι, σ. 46-47.

²⁹⁴ Συνταγματάρχης και επικεφαλής του 3/40 Συντάγματος Ευζώνων κατά τον πόλεμο του 1940-1941. Μεταγενέστερα διατέλεσε Αρχηγός ΓΕΣ (1951-1952).

²⁹⁵ Τσακαλώτος, ό.π., σ. 316-322.

²⁹⁶ Κορόζης, ό.π., σ. 206, 671-672 και Παπάγος, ό.π., σ. 203-204.

αναπροσαρμογή των προτεραιοτήτων. Ωστόσο, παρόλο που η κατάσταση θα μπορούσε να είναι καλύτερη, ο ελληνικός στρατός το 1940 ήταν εξοπλισμένος σε ικανοποιητικό βαθμό και δεν παρουσίασε μεγάλα κενά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΠΟΛΕΜΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

I) Επιχειρησιακός σχεδιασμός

Η έναρξη και η διεξαγωγή των επιχειρήσεων προβλέπονταν από τα σχέδια επιχειρήσεων, τα οποία καθόριζαν σε πρώτη φάση τον επιδιωκόμενο σκοπό του πολέμου, την αποστολή του στρατού εκστρατείας και τον ελιγμό αυτού για την εκπλήρωση της αποστολής του. Το σχέδιο έπρεπε να εξετάζει τις αντίστοιχες δυνάμεις ξηράς, θαλάσσης και αέρος του αντιπάλου, καθώς και τις δυνατότητες αυτού, την αρχική διάταξη της στρατηγικής συγκέντρωσης, τις κινήσεις του στρατού έπειτα από την έναρξη των επιχειρήσεων, τους πρώτους στρατηγικούς αντικειμενικούς σκοπούς, την οργάνωση της διοίκησης, κ.ά. Τα σχέδια επιχειρήσεων συνήθως πλαισιώνονταν από σχέδια πληροφοριών, μεταφορών, ανεφοδιασμού, καταστροφών, ασφάλειας συγκοινωνιών, κ.ό.κ. Ο ελληνικός στρατός μέχρι τις αρχές του 1936 είχε, είτε με τη μορφή σχεδίου είτε με τη μορφή προσχεδίου και προτάσεων, τα εξής σχέδια: α) Σχέδια Β και Β1 για την περίπτωση πολέμου εναντίον της Βουλγαρίας, β) Σχέδια Σ και Σ1 για την περίπτωση πολέμου με την Γιουγκοσλαβία, γ) Σχέδιο Τ για την περίπτωση πολέμου με την Τουρκία και δ) Σχέδιο Σ.Σ.ΕΙ. για την περίπτωση πολέμου με Ιταλία, Βουλγαρία και Αλβανία από κοινού²⁹⁷.

Μέχρι τις αρχές του 1937 τα παραπάνω σχέδια επιχειρήσεων, εκτός του Σ.Σ.ΕΙ., είχαν αντικατασταθεί, με σκοπό να αναβαθμιστούν τα ίδια και να διορθωθούν τυχόν μειονεκτήματα τους. Τα νέα σχέδια είχαν ως βάση το σχέδιο επιστρατεύσεως 1935, που προέβλεπε 4 Σώματα Στρατού, 4 Ταξιαρχίες Πεζικού και 1 Μεραρχία Ιππικού. Το σχέδιο για τη Βουλγαρία ονομάστηκε Β1-Β2, το σχέδιο για την Γιουγκοσλαβία Σ1-Σ2, ενώ το σχέδιο για την Τουρκία Τ1-Τ2. Επίσης, συντάχθηκε ένα νέο σχέδιο υπό το όνομα Α για την περίπτωση πολέμου με την Αλβανία²⁹⁸.

Όμως, παρόλο που υπήρχαν σχέδια επιχειρήσεων για όλες τις γειτονικές βαλκανικές χώρες, η ελληνική στρατιωτική ηγεσία ανησυχούσε αποκλειστικά για τη Βουλγαρία. Ο Παπάγος σε υπόμνημα του προχώρησε σε σύγκριση του ελληνικού στρατού με το βουλγαρικό και κατέληξε ότι η Ελλάδα υπολειπόταν ως προς τον ρυθμό προπαρασκευής. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι η Βουλγαρία είχε παραπάνω οπλισμό πεζικού και μπορούσε να εξοπλίσει όλο το στρατεύσιμο ανθρώπινο δυναμικό της, με αποτέλεσμα να μπορεί να επιστρατεύσει 220 τάγματα, δηλαδή 24 μεραρχίες²⁹⁹. Επιπλέον, η επιστράτευση και συγκέντρωση του βουλγαρικού στρατού

²⁹⁷ Για τα σχέδια επιχειρήσεων Β, Β1, Σ, Σ1, Τ και Σ.Σ.ΕΙ. βλ. Παπάγος, ό.π., σ. 53-66.

²⁹⁸ Για τα σχέδια επιχειρήσεων Β1-Β2, Σ1-Σ2, Τ1-Τ2 και Α βλ. Παπάγος, ό.π., σ. 124-129.

²⁹⁹ Οι υπολογισμοί έγιναν με δεδομένο ότι οι βουλγαρικές μεραρχίες ήταν τριαδικού συστήματος, δηλαδή η κάθε μεραρχία αποτελούνταν από 3 συντάγματα των 3 ταγμάτων.

θα ολοκληρώνονταν σε 17 ημέρες, 4 λιγότερες από αυτές που χρειαζόταν ο ελληνικός στρατός. Αυτό θα αποτελούσε πρόβλημα, καθώς η Βουλγαρία βελτίωνε τις συγκοινωνίες της αποκλειστικά στη νότια Βουλγαρία, γεγονός που της έδινε τη δυνατότητα να εισβάλει με ταχείς ρυθμούς στην Ελλάδα. Ένα ακόμα πρόβλημα αποτελούσε η ανάπτυξη της βουλγαρικής αεροπορίας και των αεροδρομίων της³⁰⁰. Ο Παπάγος πρότεινε να ασκηθούν πιέσεις εκ μέρους της Βαλκανικής Συνεννόησης ή του ελληνοτουρκικού συνασπισμού, προκειμένου η Βουλγαρία να μετριάσει το εφοδιαστικό της πρόγραμμα³⁰¹.

Την άνοιξη του 1937 ξεκίνησαν οι εργασίες ενός νέου σχεδίου επιχειρήσεων για τη Βουλγαρία. Το σχέδιο ονομάστηκε Β3 και ίσχυε για την περίπτωση μεμονωμένου ελληνοβουλγαρικού πολέμου. Το σχέδιο Β3 βασίστηκε στο υπό επεξεργασία σχέδιο επιστρατεύσεως 1938, το οποίο προέβλεπε 4 Σώματα Στρατού και 2 Τμήματα Στρατιάς στη Θράκη και την Καβάλα³⁰². Σύμφωνα με το σχέδιο, στο πρώτο στάδιο των επιχειρήσεων αποστολή του ελληνικού στρατού ήταν να σταματήσει τη βουλγαρική επίθεση πρωτίστως στην Αν. Μακεδονία και έπειτα στη Θράκη. Η αρχική άμυνα θα ήταν έργο των Γ' και Δ' Σ.Σ., τα οποία θα είχαν συνολικά 5 Μεραρχίες και 4 Ταξιαρχίες Πεζικού, τη Μεραρχία Ιππικού και 6 τάγματα πολυβόλων. Η άμυνα στην Αν. Μακεδονία θα ήταν σταθερή, ενώ για την Δ. Θράκη προβλέπονταν ελαστική άμυνα και πιθανή απώλεια εδαφών στα πρώτα στάδια των επιχειρήσεων³⁰³. Προτεραιότητα του ελληνικού στρατού ήταν να κρατήσει πάση θυσία τις πόλεις Ξάνθη και Αλεξανδρούπολη, από όπου θα μπορούσαν έπειτα να αναληφθούν επιχειρήσεις αντεπίθεσης προς Βορρά. Στο δεύτερο στάδιο των επιχειρήσεων το σχέδιο προέβλεπε την ανάληψη επιθετικών ελιγμών, στις οποίες θα συμμετείχαν τα Α' και Β' Σ.Σ., τα Τμήματα Στρατιάς Θράκης και Καβάλας και οι μονάδες της Γενικής Εφεδρείας, οι συνολικές δυνάμεις των οποίων ανέρχονταν σε 11 Μεραρχίες Πεζικού με ανάλογο πυροβολικό. Η κύρια επίθεση επρόκειτο να εκδηλωθεί προς την γενική κατεύθυνση Κάτω Βροντού – Νευροκόπι. Σε αυτήν θα συμμετείχαν τα Β', Γ' και Δ' Σ.Σ., η Μεραρχία Ιππικού και ολόκληρο το πυροβολικό

---

³⁰⁰ Σύμφωνα με πληροφορίες του Έλληνα στρατιωτικού ακολούθου στη Σόφια, η Βουλγαρία προσφέρθηκε να χρησιμεύσει ως γενική βαλκανική αεροπορική βάση του γερμανο-ιταλικού συνασπισμού σε περίπτωση επιχειρήσεων των δύο χωρών στα Βαλκάνια και στην Ανατολή και ανέλαβε να κατασκευάσει 60 αεροδρόμια.

³⁰¹ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.87: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.39309, «Συνοπτικόν υπόμνημα περί της συγκριτικής θέσεως του ελληνικού στρατού έναντι του βουλγαρικού από απόψεως πολεμικού εφοδιασμού», 5 Φεβρουαρίου 1937.

³⁰² Για το σχέδιο επιστρατεύσεως 1938 βλ. Παραπάνω σ. 50-51.

³⁰³ Η άμυνα του μετώπου στην Αν. Μακεδονία ήταν πιο σημαντική, διότι μια διάσπαση των ελληνικών γραμμών σε εκείνο το σημείο θα έκοβε στα δύο το αμυντικό μέτωπο, θα απομόνωνε ολόκληρη τη Θράκη και θα άνοιγε το δρόμο στους Βούλγαρους για τη Θεσσαλονίκη. Επιπλέον, η Αν. Μακεδονία είχε μεγαλύτερες προοπτικές άμυνας λόγω του εδάφους και των οχυρωματικών έργων. Αντιθέτως, η περιοχή της Δ. Θράκης παρουσίαζε μεγάλα πλεονεκτήματα για τον επιτιθέμενο και οι συνθήκες άμυνας δεν ήταν ευνοϊκές. Αυτό οφειλόταν σε μια σειρά παραγόντων όπως οι εδαφικές συνθήκες, η έλλειψη μεγάλων οχυρωματικών έργων, οι στρατιωτικοί περιορισμοί της συνθήκης της Λωζάννης, κ.ά. Για τις δυσκολίες άμυνας της Δ. Θράκης βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.85: «Μία ατομική άποψις επί του θρακικού αμυντικού προβλήματος», 20 Ιανουαρίου 1938.

Γενικής Εφεδρείας. Σκοπός της επίθεσης ήταν η διάσπαση του εχθρικού μετώπου, η κατάληψη του κόμβου Νευροκοπίου και η εκδίωξη των εχθρικών στρατευμάτων από την κοιλάδα του Νέστου. Η δευτερεύουσα επίθεση θα εκδηλωνόταν προς το υψίπεδο Πασμακλή και θα διευθυνόταν από το Τμήμα Στρατιάς Καβάλας με τις δυνάμεις του Α' Σ.Σ. και μιας μεραρχίας από τη Γενική Εφεδρεία. Η επιτυχία της επίθεσης θα εξασφάλιζε την κάλυψη την κύριας επίθεσης και θα άφηνε εκτεθειμένες τις βουλγαρικές δυνάμεις στη Δ. Θράκη. Τέλος, το Τμήμα Στρατιάς Θράκης θα αποτελούσε τη δεξιά πλαγιοφυλακή των ελληνικών δυνάμεων και θα κινούταν σταδιακά προς Κίρτζαλη, εάν οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές³⁰⁴. Μεγάλη έμφαση δόθηκε στην αντιμετώπιση της βουλγαρικής αεροπορίας κατά το σχέδιο Β3 με τη σύνταξη σχεδίου ενεργητικής αντιαεροπορικής αμύνης και σχεδίου χρησιμοποίησης της αεροπορίας³⁰⁵.

Επρόκειτο για ένα ρεαλιστικό σχέδιο, που χρησιμοποιούσε το μεγαλύτερο σύνολο των ελληνικών δυνάμεων, με σκοπό την αναχαίτιση και απώθηση της βουλγαρικής επίθεσης. Στα πλαίσια της αντεπίθεσης, το σχέδιο Β3 δεν προέβλεπε ριζοκίνδυνους ελιγμούς, ούτε δυναμική και βαθιά εισβολή στα βουλγαρικά εδάφη. Οι αντικειμενικοί σκοποί του περιορίζονταν στην κατάληψη ορισμένων στρατηγικών σημείων κοντά στα βουλγαρικά σύνορα, ενώ δεν προβλέπονταν περαιτέρω επιθετικές ενέργειες. Το σχέδιο αντικατόπτριζε την αμυντικογενή στάση της Ελλάδας, καθώς η χώρα δεν είχε επιθετικές βλέψεις και στόχευε αποκλειστικά στην εξασφάλιση της εδαφικής της ακεραιότητας.

Το επόμενο σχέδιο που συντάχθηκε ήταν το Συμμαχικό Σχέδιο Επιχειρήσεων, το οποίο προέβλεπε κοινές επιχειρήσεις των χωρών της Βαλκανικής Συνεννόησης εναντίον της Βουλγαρίας, της Αλβανίας ή της Ουγγαρίας, μόνες ή από κοινού. Το κοινό βαλκανικό σχέδιο εγκρίθηκε το Νοέμβριο 1937, ενώ τα μεμονωμένα επιτελικά σχέδια των τεσσάρων χωρών ήταν έτοιμα τον Μάιο 1938, όπως όριζε το προβλεπόμενο χρονοδιάγραμμα. Το συμμαχικό σχέδιο θα ήταν σε ισχύ για όσο χρονικό διάστημα παρέμενε ενεργή η Βαλκανική Συνεννόηση³⁰⁶.

Η ιταλική εισβολή και κατάληψη της Αλβανίας άλλαξε άρδην τα σχέδια του ΓΕΣ. Η κατασκευή συγκοινωνιακών έργων στη Ν. Αλβανία, που οδηγούσαν στα ελληνικά

---

³⁰⁴ Κορόζης, ό.π., σ. 126-140.

³⁰⁵ Ο τότε Διευθυντής του ΙΙ/Β Γραφείου, Θωμάς Πεντζόπουλος, επέστησε την προσοχή στον καταστροφικό αντίκτυπο που θα μπορούσε να έχει η δράση της βουλγαρικής αεροπορίας κατά την περίοδο επιστράτευσης και συγκέντρωσης του ελληνικού στρατού. Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι η Βουλγαρία διέθετε τον Μάρτιο 1937 υπερτετραπλάσια αεροπορική επιθετική δύναμη από όση θα διέθετε η Ελλάδα στα τέλη του 1938. Έτσι, θα μπορούσε χωρίς μεγάλες δυσκολίες να βομβαρδίσει αποθήκες υλικού, στρατιωτικές εγκαταστάσεις, γέφυρες, σιδηροδρομικούς σταθμούς, κ.ά., με αποτέλεσμα να καταστήσει άκρως προβληματική τη στρατηγική συγκέντρωση του ελληνικού στρατού, γεγονός που θα επέφερε σοβαρότατες συνέπειες. Βλ. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αρχείο Πεντζόπουλου, Θεσσαλονίκη: Φ. Ατομικά προ του Πολέμου '40: «Σκέψεις γενικά επί των δοθεισών οδηγιών δια το σχέδιον εκστρατείας Β3», 26 Απριλίου 1937.

³⁰⁶ Για το συμμαχικό σχέδιο επιχειρήσεων βλ. Παραπάνω, σ. 23-24.

σύνορα³⁰⁷, έδειχνε ότι μια ξαφνική ιταλική επίθεση εδύνατο να εκδηλωθεί ανά πάσα στιγμή. Όμως, ο ελληνικός στρατός ήταν εντελώς απροετοίμαστος να αντιμετωπίσει μια τέτοια περίπτωση, καθώς δεν υπήρχε κανένα επιτελικό σχέδιο που να προέβλεπε τέτοιο ενδεχόμενο. Το ΓΕΣ εξέδωσε εντολές προς το Β' Σ.Σ., τις Μεραρχίες VIII και IX και τη Φρουρά Κέρκυρας, με τις οποίες ζητούσε να έχουν τις δυνάμεις τους σε εγρήγορση, αλλά να κρατήσουν προσεκτική στάση έναντι των ιταλικών δυνάμεων. Σε περίπτωση εισβολής όφειλαν να πολεμήσουν μέχρι εσχάτων, δίχως να διευκρινίζεται ο τρόπος διεξαγωγής του αγώνα, εξαιτίας της έλλειψης επιτελικού σχεδίου³⁰⁸.

Ο Παπάγος, κάνοντας μια πρώτη εκτίμηση, δήλωσε ότι μια ιταλική επίθεση θα ήταν δύσκολο να αναχαιτιστεί, τουλάχιστον σε πρώτη φάση, ιδίως αν ταυτόχρονα εκδηλωνόταν και βουλγαρική επίθεση. Διέταξε να ξεκινήσουν εργασίες για τη σύνταξη ενός επιτελικού πλάνου και, ως πρώτα μέτρα ενίσχυσης, έδωσε εντολές για την αμυντική οργάνωση των εδαφών που συνόρευαν με την Αλβανία, τη μετεκπαίδευση εφεδρών, την ενίσχυση των μονάδων Ηπείρου και Δ. Μακεδονίας, την οργάνωση Υπηρεσίας Πληροφοριών στα ιταλικά και αλβανικά προξενεία, κ.ά³⁰⁹.

Το νέο σχέδιο κοινοποιήθηκε στις Μεγάλες Μονάδες στις 5 Μαΐου 1939, έλαβε την ονομασία IB - από τα αρχικά της Ιταλίας και Βουλγαρίας - και προέβλεπε επίθεση από τις δύο χώρες. Τα δεδομένα ήταν τα εξής: α) η Τουρκία θεωρούταν πιθανός σύμμαχος, δίχως όμως να υπάρχουν στρατιωτικές συνεννοήσεις ή εγγυήσεις σχετικά με μια επέμβαση της χώρας στο πλευρό της Ελλάδας, β) η Γιουγκοσλαβία θεωρούταν ουδέτερη, με την πιθανότητα να εξαναγκαστόταν να επιτρέψει τη διέλευση εχθρικών στρατευμάτων από το έδαφος της, γ) η βοήθεια της Μ. Βρετανίας και της Γαλλίας θεωρούνταν βέβαιη, αλλά ήταν άγνωστο ποια μορφή και έκταση θα λάμβανε, δ) η απόλυτη υπεροχή της ιταλικής αεροπορίας ήταν δεδομένη και ε) την κυριαρχία της Μεσογείου κατείχε ο αγγλογαλλικός στόλος, όμως τα ιταλικά υποβρύχια μπορούσαν να προκαλέσουν προβλήματα³¹⁰.

Η κατανομή των ελληνικών δυνάμεων στα δύο μέτωπα έγινε με την υπόθεση ότι η Βουλγαρία, ακόμα και αν δεν είχε επιθετική στάση εξ αρχής, θα προσπαθούσε να δεσμεύσει και να καθηλώσει ελληνικές δυνάμεις στην Αν. Μακεδονία και Θράκη, για να διευκολύνει τις ενέργειες του ιταλικού στρατού. Στο βουλγαρικό θέατρο διατέθηκαν 6 Μεραρχίες και 1 Ταξιαρχία Πεζικού, ενώ στο αλβανικό 5 Μεραρχίες και 2 Ταξιαρχίες Πεζικού, με άλλες 3 Μεραρχίες ως εφεδρεία. Στις δυνάμεις της Γενικής Εφεδρείας, που θα συγκεντρώνονταν στην περιοχή της Θεσσαλονίκης,

---

³⁰⁷ Galeazzo Ciano, *Diary 1937-1943: The complete, unabridged diaries of Count Galeazzo Ciano, Italian Minister of Foreign Affairs*, London 2002, σ. 230.

³⁰⁸ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αίτια*, σ. 27-29.

³⁰⁹ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.105: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.60235, «Το σημερινόν στρατηγικόν πρόβλημα της χώρας», 25 Απριλίου 1939.

³¹⁰ Παπάγος, *ό.π.*, σ. 326-327.

ανήκαν 1 Μερραρχία και 1 Ταξιαρχία Πεζικού, καθώς και η Μερραρχία Ιππικού³¹¹. Η διανομή δυνάμεων στα δύο μέτωπα δεν ήταν η καλύτερη δυνατή, επειδή στο βουλγαρικό θέατρο υπήρχαν ισχυρές οχυρώσεις και ο αντίπαλος δεν ήταν τόσο ισχυρός όσο στο αντίστοιχο αλβανικό. Κατά συνέπεια, θα ήταν δόκιμο να ενισχυθεί περισσότερο το αλβανικό μέτωπο, αφού οι Ιταλοί αποτελούσαν αμεσότερο κίνδυνο, διέθεταν σύγχρονα μέσα και απέναντι τους δε θα συναντούσαν οχυρωματικά έργα³¹².

Η στάση των ελληνικών δυνάμεων ήταν αμυντική και στα δύο μέτωπα. Στο βουλγαρικό μέτωπο προβλεπόταν η εξασφάλιση της οχυρωμένης τοποθεσίας μεταξύ Μπέλες και Νέστου, με δυνατότητα προέκτασης αυτής δυτικότερα για την απόφραξη της κοιλάδας Αξιού, σε περίπτωση παραβίασης του γιουγκοσλαβικού εδάφους από τους Βούλγαρους. Η επιστράτευση και συγκέντρωση των ελληνικών δυνάμεων στην Αν. Μακεδονία δεν διέτρεχε κίνδυνο, αφενός λόγω της οχύρωσης και αφετέρου, διότι οι δυνάμεις που προορίζονταν για την άμυνα της Αν. Μακεδονίας επιστρατεύονταν επί τόπου. Για τη Δ. Θράκη προτεραιότητα αποτελούσε η εξασφάλιση των προγεφυρωμάτων Αλεξανδρούπολης και Πυθίου³¹³, καθώς προβλέπονταν σημαντικές απώλειες εδαφών, τουλάχιστον σε πρώτη φάση. Στο αλβανικό μέτωπο προβλεπόταν μια κύρια τοποθεσία αντίστασης στη γραμμή Άραχθος ποταμός – Ζυγός Μετσόβου – όρος Όρλιακα – Βενέτικος ποταμός – Καμπή Αλιάκμονα – Στενά Πόρτας – Βέρμιο όρος – Καϊμακτσάλαν, η οποία ονομάστηκε τοποθεσία IB. Αποστολή των ελληνικών δυνάμεων ήταν ο υποχωρητικός ελιγμός, με σκοπό την επιβράδυνση του εχθρού και την εξοικονόμηση του απαραίτητου χρονικού περιθωρίου, ώστε να συγκεντρωθούν οι επιστρατευμένες δυνάμεις στην τοποθεσία IB για την αποφασιστική μάχη³¹⁴.

Η εκλογή της τοποθεσίας έγινε με γνώμονα την κάλυψη Θεσσαλονίκης και Θεσσαλίας και την εξασφάλιση συνδέσμου μεταξύ των δύο περιοχών. Όμως, η τοποθεσία ήταν 150 περίπου χιλιόμετρα πίσω από τα σύνορα, με αποτέλεσμα να εγκαταλείπεται αμαχητί στα χέρια του εχθρού το μεγαλύτερο μέρος της Ηπείρου και η ΒΔ. Μακεδονία. Ο Καθενιώτης κατηγορήσε τον Παπάγο για ηττοπάθεια και κακό στρατηγικό σχεδιασμό, διότι εγκατέλειπε τις εξαιρετικές για άμυνα ορεινές γραμμές της Ηπείρου και της Καστοριάς και προτιμούσε να αμυνθεί πίσω από τους ποταμούς Άραχθο και Αλιάκμονα. Επίσης, αμφισβήτησε δικαίως κατά πόσο στρατηγικά συνετή

³¹¹ Η οργάνωση της διοικήσεως ήταν η εξής: Α) Αλβανικό θέατρο: Δύο διοικήσεις: i) Τμήμα Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας (ΤΣΔΜ) που περιλάμβανε τα Β' (IX και I Μερραρχίες Πεζικού, V Ταξιαρχία Πεζικού και Ταξιαρχία Ιππικού) και Γ' (X και XI Μερραρχίες Πεζικού και την IV Ταξιαρχία Πεζικού) Σώματα Στρατού και ii) VIII Μερραρχία, Β) Εφεδρείες αλβανικού μετώπου: Α' Σώμα Στρατού (II, III και IV Μερραρχίες Πεζικού), Γ) Βουλγαρικό θέατρο: Δύο διοικήσεις: i) Τμήμα Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας (ΤΣΑΜ) που περιλάμβανε την Ομάδα Μερραρχιών (XVII και VI Μερραρχίες Πεζικού) και το Δ' Σώμα Στρατού (VII και XIV Μερραρχίες Πεζικού και XVI Ταξιαρχία Πεζικού) και ii) Ε' Σώμα Στρατού (XII και XIII Μερραρχίες Πεζικού), Δ) Γενικές εφεδρείες: i) V Μερραρχία Πεζικού, ii) III Ταξιαρχία Πεζικού και iii) Μερραρχία Ιππικού.

³¹² Κορόζης, ό.π., σ. 613-615. Βλ. Σχεδιάγραμμα 3.

³¹³ Το προγεφύρωμα Πυθίου θα εξασφάλιζε την επιθετική ενέργεια των τουρκικών δυνάμεων, σε περίπτωση που αυτές επενέβαιναν εναντίον της Βουλγαρίας στον άξονα Διδυμότειχο - Ορτάκιοι - Κίρτζαλη.

³¹⁴ Παπάγος, ό.π., σ. 328-330.

ήταν η απόφαση να υποχωρήσει μέχρι την τοποθεσία IB έχοντας επιστρατεύσει 5 Μεραρχίες, με την ελπίδα ότι μόνο με τις ενισχύσεις των 3 Μεραρχιών του Α' Σ.Σ., θα κατάφερνε όχι μόνο να αμυνθεί, αλλά και να επανακτήσει τα χαμένα εδάφη³¹⁵.

Πράγματι, ο σχεδιασμός του ΓΕΣ ήταν υπερβολικά υποχωρητικός, αφού προέβλεπε την ταχεία απώλεια εδαφών σε Ήπειρο και Δυτ. Μακεδονία δίχως σοβαρή αντίσταση. Στο αλβανικό μέτωπο προβλεπόταν απλώς η συγκέντρωση δυνάμεων στην τοποθεσία IB, για μια καθοριστική μάχη με τους Ιταλούς. Εκτός αυτού, δεν προβλεπόταν καμία επιθετική ενέργεια ή ελιγμός, αλλά ούτε και οι κινήσεις του ελληνικού στρατού έπειτα από την καθοριστική μάχη, ανεξαρτήτως του αποτελέσματος αυτής. Στο βουλγαρικό μέτωπο ο σχεδιασμός ήταν λιγότερο απαισιόδοξος. Η Αν. Μακεδονία θεωρείτο εξασφαλισμένη και στη Θράκη υπήρχε μέριμνα για την εξασφάλιση του λιμένα της Αλεξανδρούπολης και δύο προγεφυρωμάτων, από τα οποία θα ξεκινούσε η ελληνική αντεπίθεση, αν οι προϋποθέσεις ήταν κατάλληλες. Επίσης, θεωρείτο πιθανή η τουρκική βοήθεια, η οποία θα βελτιώνει την κατάσταση στη Θράκη και θα επέτρεπε τη μεταφορά στρατευμάτων σε άλλο μέτωπο. Σε κάθε περίπτωση, εφόσον το ΓΕΣ ανησυχούσε σε τόσο μεγάλο βαθμό για τη δυναμική του ιταλικού στρατού, όφειλε να διαθέσει περισσότερες δυνάμεις στο αλβανικό μέτωπο.

Το σχέδιο IB συμπλήρωσε ένα σχέδιο θαλάσσιων μεταφορών, που συντάχθηκε από κοινού από τα επιτελεία Στρατού και Ναυτικού και προέβλεπε τη μεταφορά στρατευμάτων δια θαλάσσης για δυνάμεις που επιστρατεύονταν στα νησιά, όπως η V Μεραρχία της Κρήτης. Λόγω της ιταλικής αεροπορικής υπεροχής και του κινδύνου που εγκυμονούσαν τα ιταλικά υποβρύχια, προτιμήθηκαν μεταφορές εντός κλειστών και προασπισμένων κόλπων. Εξαίρεση αποτέλεσαν οι περιοχές του Αιγαίου, για τις οποίες προβλεπόταν εξασφάλιση από τον αγγλογαλλικό στόλο, ώστε να επιτραπούν οι μετακινήσεις προς τα λιμάνια του Βόλου, της Θεσσαλονίκης, της Καβάλας και της Αλεξανδρούπολης³¹⁶.

---

³¹⁵ Αρχείο ΔΙΣ Φ. 2/Α: «Ιστορικών των πολεμικών επιχειρήσεων 1940-1941, Συνταχθέν παρά συμβουλίου αντιστρατήγων προεδρευομένου υπό του αντιστρατήγου Καθενιώτη Δημ.», Τεύχος Α', Τόμος Ι, σ. 10.

³¹⁶ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.787/Β: «Σχέδιον θαλάσσιων μεταφορών συγκεντρώσεως IB», 6 Ιουλίου 1939. Ο υποναύαρχος Σακελλαρίου, Αρχηγός ΓΕΣ, είχε συντάξει μια λεπτομερή μελέτη, η οποία εξέταζε την βοήθεια, που θα μπορούσε να παρέχει ο βρετανικός στόλος στα ελληνικά ύδατα, από τις πρώτες μέρες της επιστρατεύσεως του ελληνικού στρατού. Σε αυτήν εξέφρασε την άποψη ότι το ιδανικότερο για την ελληνική ασφάλεια θα ήταν η εγκατάσταση του βρετανικού στόλου σε περιοχή της Δυτικής Ελλάδας, γεγονός που θα επέτρεπε τις θαλάσσιες μεταφορές από την Κρήτη ως τη Θράκη με ασφάλεια. Το αισιόδοξο σχέδιο του Σακελλαρίου προέβλεπε επαύξηση των θαλάσσιων μεταφορών και απευθείας μετάβαση μονάδων στα λιμάνια της Θεσσαλονίκης, της Καβάλας και της Αλεξανδρούπολης. Έτσι, η συγκέντρωση των ελληνικών δυνάμεων θα ήταν ταχύτερη και θα καλύπτονταν εύκολα οι ανάγκες που θα προέκυπταν από διάφορα προβλήματα μεταφορών, όπως βλάβες του σιδηροδρόμου, κ.ό.κ. Σύμφωνα με τη μελέτη, για την προστασία των ελληνικών μεταφορών απαιτούνταν συμμαχική συνδρομή 9 αντιτορπιλικών πλοίων, 5 πλοίων βαρέας Α/Α συνοδείας και περίπου 140 αεροπλάνων αναγνωρίσεως, διώξεως και ανθυποβρυχιακής συνοδείας. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξάς, Φ.88: Σακελλαρίου προς Μεταξά, αρ.3731, «Εκτίμησις της καταστάσεως κατά την αρχικήν φάση του

Οι ιταλικές προπαρασκευές στην Αλβανία ανάγκασαν το ΓΕΣ, υπό το φόβο αιφνιδιαστικής επίθεσης, να διατάξει στις 23 Αυγούστου 1939 την επιστράτευση των Μεραρχιών VIII (Ιωαννίνων) και IX (Κοζάνης) και της IV Ταξιαρχίας Πεζικού (Φλωρίνης). Η επιστράτευση εμφάνισε τόσα κενά και προβλήματα, ώστε ο Παπάγος απαίτησε αναφορές από τους διοικητές των παραπάνω επιστρατευμένων Μεγάλων Μονάδων. Στο σχετικό υπόμνημα, που απέστειλε στο υπουργείο Στρατιωτικών, ο Αρχηγός ΓΕΣ υποστήριξε ότι για την κατάσταση ευθύνονταν οι ελλείψεις μονίμων αξιωματικών και υλικών³¹⁷. Ομολογουμένως, η άσχημη κατάσταση της επιστράτευσης του Αυγούστου 1939 λειτούργησε ως μια χρήσιμη δοκιμή που εμφάνισε όλα τα ελαττώματα στον συγκεκριμένο τομέα. Από το εξής θα δινόταν ιδιαίτερη μέριμνα στον μηχανισμό επιστράτευσης, με αποτέλεσμα να διορθωθεί η συντριπτική πλειοψηφία των προβλημάτων³¹⁸.

Την ίδια περίοδο είχαν αρχίσει οι εργασίες για την τροποποίηση του σχεδίου IB, με σκοπό να μην εκχωρηθεί αμαχητί στους Ιταλούς τόσο εκτενές τμήμα του εθνικού εδάφους. Η πρωτοβουλία για αλλαγή του σχεδίου στον τομέα της τοποθεσίας αντίστασης στο αλβανικό μέτωπο φαίνεται να προήλθε από την ηγεσία του Β' Σώματος Στρατού και συγκεκριμένα τον διοικητή, αντιστράτηγο Παπαδόπουλο, και τον επιτελάρχη του, συνταγματάρχη Μαχά. Αυτοί πίστευαν ότι, αν η VIII Μεραρχία κατάφερνε να κρατήσει τους Ιταλούς στο Καλάκι, τον μοναδικό διάδρομο προς τα Ιωάννινα, τότε οι ελληνικές δυνάμεις θα μπορούσαν να αντιτάξουν αποτελεσματική άμυνα στις ορεινές περιοχές της Πίνδου, αφού εκεί οι Ιταλοί δε θα είχαν τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν τις μηχανοκίνητες δυνάμεις και την αεροπορία τους. Με αυτόν τον τρόπο ο ελληνικός στρατός θα πολεμούσε κοντά στη μεθόριο και δε θα χρειαζόταν να εγκαταλείψει περιοχές της Δυτ. Μακεδονίας και της Ηπείρου. Αρχικά, οι νύξεις τους δεν εισακούστηκαν από τους Διευθυντές του III Γραφείου Επιχειρήσεων του ΓΕΣ. Τότε ο Μαχάς, με τη σύμφωνη γνώμη του διοικητή του, στράφηκε στον Μεταξά. Ο πρωθυπουργός συμφώνησε απόλυτα με τις προτάσεις του Β' Σ.Σ., ωστόσο, σε πρώτη φάση δεν ενημέρωσε τον Αρχηγό ΓΕΣ για αυτήν την συνάντηση³¹⁹. Ο Παπάγος, παρακινούμενος ίσως από τον Μεταξά, επισκέφθηκε

πολέμου», 23 Αυγούστου 1939. Καμία από τις παραπάνω προϋποθέσεις δεν ίσχυε στις 28 Οκτωβρίου 1940 και το σχέδιο του Σακελλαρίου έμεινε στα χαρτιά.

³¹⁷ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.728/Z: Παπάγος προς Παπαδήμα, αρ.60743, «Περί των κυριότερων ελλείψεων εις ας προσέκρουσε η επιστράτευσις», 27 Σεπτεμβρίου 1939.

³¹⁸ Αναλυτικότερα για τα αίτια της κάκιστης επιστράτευσης, καθώς και τα μέτρα του ΓΕΣ για τις προπαρασκευαστικές εργασίες βλ. την Διαταγή υπ.αριθ. Ε.Π.Ε. 41800 / 9-4-1940 του Παπάγου στο Χρήστος Καρασσός, *Η προπαρασκευή του ελληνικού στρατού δια τον πόλεμον του 1940-1941: επιστράτευσις*, Αθήνα 1950, σ. 58-61.

³¹⁹ Ο Μαχάς έγραψε στο σύγγραμμά του ότι ο λόγος για τον οποίο ο Μεταξάς κράτησε κρυφή τη συνάντησή τους ήταν ότι ήθελε να μείνει μυστική η απόφαση για την τοποθεσία που πρότεινε το Β' Σ.Σ. Όμως, αυτό δεν φαίνεται λογικό, επειδή λίγο αργότερα η προτεινόμενη τοποθεσία υιοθετήθηκε επίσημα από το ΓΕΣ στη μεταβλητή ΙΒα. Πιθανότατα, η στάση του Μεταξά οφειλόταν στην πρόθεση του, αφενός να μην προσβάλει τον Παπάγο επιβάλλοντας του μια απόφαση και αφετέρου να μην μειώσει το κύρος του, γνωστοποιώντας το γεγονός ότι αξιωματικός του στρατού παρέκαμψε τον Αρχηγό ΓΕΣ, για να εγκριθεί η πρότασή του.

αυτοπροσώπως την Πίνδο για επιθεώρηση τον Αύγουστο 1939 και συναντήθηκε με τον Μαχά, ο οποίος του ανέλυσε την πρόταση του σχετικά με την προτεινόμενη τοποθεσία. Ο Παπάγος αποδέχθηκε την εισήγηση του και τη συμπεριέλαβε στη μεταβλητή ΙΒα, η οποία κοινοποιήθηκε στις Μεγάλες Μονάδες την 1^η Σεπτεμβρίου 1939³²⁰.

Η μεταβλητή ΙΒα δεν επέφερε μετατροπές στην διάταξη και την στρατηγική των ελληνικών δυνάμεων στο βουλγαρικό μέτωπο. Η μόνη ουσιαστική αλλαγή ήταν η μεταφορά όλων των Γενικών Εφεδρειών δυτικά του Αξιού ώστε να ήταν προσανατολισμένες στο αλβανικό μέτωπο. Έτσι, η V Μεραρχία και η III Ταξιαρχία Πεζικού θα συγκεντρώνονταν στην περιοχή ανατολικά της Φλώρινας, ενώ η Μεραρχία Ιππικού στην περιοχή Εδέσσης – Γιαννιτσών. Στο αλβανικό μέτωπο παρέμεινε η VIII Μεραρχία, υπεύθυνη για την άμυνα από το Ιόνιο Πέλαγος μέχρι το όρος Σμόλικα και το ΤΣΔΜ, υπεύθυνο για την άμυνα από τον Σμόλικα μέχρι τα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα. Το ΤΣΔΜ είχε την ίδια βασική σύνθεση, δηλαδή 4 Μεραρχίες και 2 Ταξιαρχίες Πεζικού, και 1 Ταξιαρχία Ιππικού, ενώ είχε ως εφεδρεία τις 3 Μεραρχίες του Α' Σ.Σ. Τη μόνη προσθήκη αποτέλεσε η συγκρότηση του μικτού αποσπάσματος Πίνδου, αποτελούμενου από ένα σύνταγμα Πεζικού με 1 πυροβολαρχία ορειβατικού πυροβολικού. Το απόσπασμα Πίνδου θα κάλυπτε την άμυνα από τον Σμόλικα μέχρι τον Σταυρό και θα αποτελούσε το συνδετικό κρίκο μεταξύ του ΤΣΔΜ και της VIII Μεραρχίας³²¹.

Ως νέα τοποθεσία αντίστασης ορίστηκε τη γραμμή Καλαμάς ποταμός – Ελαία – Γκαμήλα – Σμόλικας – Σταυρός – Ψωριάρικα – Φλατσάτα – Βάμπα – Λαιμός. Η τοποθεσία απεκλήθη ΙΒα και ειδικότερα στην Ήπειρο έλαβε το όνομα Ελαία – Καλαμά. Η νέα τοποθεσία αντίστασης ήταν κοντά στα σύνορα και κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών εδαφών της Ηπείρου και της Δυτ. Μακεδονίας. Ωστόσο, η άμυνα δεν προβλεπόταν να είναι σταθερή. Λίγες μέρες αργότερα το ΓΕΣ εξέδωσε ανακεφαλαιωτικές οδηγίες, σύμφωνα με τις οποίες όριζε ότι η τοποθεσία ΙΒα ήταν το μέγιστο όριο πλησίον των συνόρων, όπου θα μπορούσε ο ελληνικός στρατός να δώσει μάχη, ενώ η προηγούμενη τοποθεσία ΙΒ αποτελούσε το ελάχιστο και τελικό όριο. Ταυτόχρονα, ορίστηκαν ορισμένες περιοχές μεταξύ των τοποθεσιών ΙΒ και ΙΒα, οι οποίες θα αποτελούσαν ενδιάμεσες τοποθεσίες αντίστασης και θα προσφέρονταν για την διεξαγωγή μάχης³²². Με άλλα λόγια, το ΓΕΣ αποφάσισε να ξεκινήσει ο ελληνικός στρατός με μια ελαστική άμυνα από την τοποθεσία ΙΒα και ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες να υποχωρεί στις ενδιάμεσες τοποθεσίες, ωστόσο

³²⁰ Μαχάς, ό.π., σ. 37-39.

³²¹ Παπάγος, ό.π., σ. 331-332. Βλ. Σχεδιάγραμμα 4.

³²² Οι νέες τοποθεσίες ήταν τρεις και έλαβαν τα συνηματικά Τ2, Τ3 και Τ4. Η τοποθεσία ΙΒα αποτέλεσε την Τ1, ενώ η τοποθεσία ΙΒ την Τ5. Βλ. Σχεδιάγραμμα 5.

βρεθεί στην τοποθεσία IB, όπου θα σταματήσει την υποχώρηση και θα διεξάγει την αποφασιστική μάχη, όπως προέβλεπε το αρχικό σχέδιο IB³²³.

Τον Σεπτέμβριο 1939 ξέσπασε ο Β' Π.Π. και η Ιταλία, ως ένδειξη καλής θέλησης, απέσυρε τα στρατεύματα της 20 χιλιομέτρα πίσω από τα ελληνοαλβανικά σύνορα. Ως αποτέλεσμα, το ΓΕΣ διέταξε την αποστράτευση των επιστρατευμένων δυνάμεων της Ηπείρου και της Δυτ. Μακεδονίας. Ο σχεδιασμός του ΓΕΣ δεν υπέστη μεταβολές μέχρι την άνοιξη του 1940. Τον Απρίλιο 1940 ο Παπάγος απέστειλε υπόμνημα στην κυβέρνηση, παρόμοιο με αυτό της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1937, όπου συνέκρινε τον ελληνικό με τον βουλγαρικό στρατό. Στο υπόμνημα ο Παπάγος σχημάτισε μια υπερβολικά απαισιόδοξη εικόνα για το ενδεχόμενο βουλγαρικής επίθεσης. Ανέφερε ότι ο ελληνικός στρατός ήταν ασθενέστερος του βουλγαρικού κατά 45-50 τάγματα και πυροβολαρχίες, καθώς και ότι τα τάγματα του ελληνικού στρατού είχαν μικρότερη ισχύ εξαιτίας της έλλειψης όλμων, αρμάτων μάχης και αντιαρματικών όπλων. Τέλος, ο Παπάγος κατέληγε στο συμπέρασμα, ότι ο ελληνικός στρατός εκστρατείας δεν ήταν σε θέση να εκπληρώσει τον σκοπό της προπαρασκευής του δίχως βοήθεια, ο οποίος ήταν να αμυνθεί αποτελεσματικά απέναντι στη Βουλγαρία³²⁴.

Από το υπόμνημα δύνανται να σχηματιστούν δύο ρεαλιστικές υποθέσεις. Πρώτον, ότι ο Παπάγος προχώρησε σε μια τέτοια τραγική παρουσίαση της κατάστασης, με σκοπό να πιέσει την κυβέρνηση να του παραχωρήσει περισσότερες πιστώσεις για την προμήθεια πολεμικού υλικού, αλλά και να την αναγκάσει να γίνει πιο επίμονη στις αιτήσεις της προς τη Μ. Βρετανία και τη Γαλλία. Η δεύτερη υπόθεση, η οποία σχετίζεται με μια από τις κυριότερες κατηγορίες των επικριτών του, αφορά την υπερβολική φοβία για τη Βουλγαρία και την εμμονή με αυτήν, ακόμα και μετά την κατάληψη της Αλβανίας από τους Ιταλούς³²⁵. Η παραπάνω υπόθεση στηρίχθηκε στην κατανομή δυνάμεων του σχεδίου IB. Η αλήθεια φαίνεται ότι βρισκόταν κάπου στην μέση. Όντως, ο Παπάγος έτρεφε μεγάλη φοβία σε σχέση με τη Βουλγαρία, αλλά είναι απίθανο να περίμενε επίθεση του συνόλου του βουλγαρικού στρατού, ενώ βρίσκονταν σε ισχύ οι αγγλογαλλικές εγγυήσεις και η Βαλκανική Συνεννόηση. Επίσης, ο Παπάγος γνώριζε ότι εκείνη την περίοδο δεν υπήρχε περίπτωση να υλοποιήσει το εφοδιαστικό πρόγραμμα που ακολουθούσε ο στρατός, γι' αυτό επέλεξε να πιέσει με τέτοιο τρόπο, ώστε να του παραχωρηθούν όσο το δυνατόν περισσότερες πιστώσεις, χρήματα και υλικό από τους Αγγλογάλλους.

³²³ Δημήτριος Καθενιώτης, *Αι κυριότεραι στρατηγικαί φάσεις του πολέμου 1940-1941: μελέτη επιτελική*, Αθήνα 1946, σ. 9-10.

³²⁴ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.104: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.115414, «Συνοπτικόν υπόμνημα επί της συγκριτικής θέσεως του ελληνικού στρατού έναντι του βουλγαρικού», 2 Απριλίου 1940.

³²⁵ Οι φοβίες του Παπάγου για τη Βουλγαρία έγιναν ακόμα μεγαλύτερες έπειτα από την πτώση της Γαλλίας και την είσοδο της Ιταλίας στον πόλεμο το καλοκαίρι του 1940. Βλ. Yiannis Stefanidis, "Greece, Bulgaria and the approaching tragedy: 1938-1941" στο *Balkan Studies* 32, No.2 (1991), σ. 301.

Όσον αφορά την Ιταλία, το ΓΕΣ - σε συνεργασία με υπηρεσίες πληροφοριών και διπλωματικές αρχές - συγκέντρωνε στοιχεία για τη σύνθεση, τον εξοπλισμό και την διάταξη των ιταλικών δυνάμεων στην Αλβανία. Τον Μάρτιο 1940 το ΓΕΣ υπολόγιζε τη δύναμη του ιταλικού στρατού στην Αλβανία σε 60.000 - 65.000 άνδρες, με 63 ελαφριές και 23-24 βαριές πυροβολαρχίες, 3-4 ίλες Ιππικού, 1500-1600 αυτοκίνητα και 200-220 άρματα μάχης³²⁶.

Στις 20 Απριλίου το ΓΕΣ κοινοποίησε μια νέα μεταβλητή του σχεδίου επιχειρήσεων υπό το όνομα ΙΒβ. Σύμφωνα με τον Παπάγο, ο λόγος της αλλαγής ήταν ο περιορισμός των ναυτικών δυνάμεων της Μ. Βρετανίας και της Γαλλίας στην ανατολική Μεσόγειο, γεγονός που καθιστούσε δυνατή μια επιθετική ενέργεια της Ιταλίας δια θαλάσσης σε νησιωτικές και ηπειρωτικές περιοχές της Ελλάδας³²⁷. Όμως, κάτι τέτοιο δεν ίσχυε τον Απρίλιο 1940, οπότε κοινοποιήθηκε η μεταβλητή ΙΒβ, αφού τότε οι εχθροπραξίες στο δυτικό μέτωπο δεν είχαν ακόμα ξεκινήσει. Η κατάρρευση της Γαλλίας και η απαρχή του κινδύνου μιας γερμανικής εισβολής στη Μ. Βρετανία σημειώθηκαν τον Ιούνιο 1940. Συνεπώς, είναι άγνωστος ο λόγος, για τον οποίον στο βιβλίο του Παπάγου αναγράφεται αυτό ως αίτιο της μεταβλητής ΙΒβ.

Εν πάση περιπτώσει, η μεταβλητή ΙΒβ προέβλεπε τη διάθεση δυνάμεων για την άμυνα όσων ακτών θεωρούνταν εκτεθειμένες και διέτρεχαν τον κίνδυνο απόβασης. Στο βουλγαρικό μέτωπο προβλεπόταν η ίδια διάταξη, με τη διαφορά ότι οι διατιθέμενες δυνάμεις ήταν υπεύθυνες για την άμυνα των ακτών της Μακεδονίας και της Θράκης. Σε αυτές δε συμπεριλαμβανόταν η XIII Μεραρχία του Ε' Σ.Σ., η οποία πλέον προβλεπόταν να μην μεταφερθεί στην Αλεξανδρούπολη αλλά να παραμείνει στην Μυτιλήνη. Η Μεραρχία Ιππικού υπήχθη στο ΤΣΑΜ και ορίστηκε υπεύθυνη για την άμυνα της περιοχής Θεσσαλονίκης. Μεγαλύτερη διασπορά δυνάμεων παρατηρήθηκε στο αλβανικό μέτωπο. Οι δυνάμεις της VIII Μεραρχίας και του ΤΣΔΜ ανέλαβαν την άμυνα των ακτών της Ηπείρου και της Θεσσαλίας. Οι 3 Μεραρχίες του Α' Σ.Σ. και η III Ταξιαρχία Πεζικού ανέλαβαν την άμυνα των ακτών της Αττικής, της Πελοποννήσου και της Ακαρνανίας. Επιπλέον, η V Μεραρχία θα παρέμενε στην Κρήτη για την άμυνα του νησιού. Η τοποθεσία αντίστασης στο αλβανικό μέτωπο θα ήταν η ΙΒα, η ΙΒ ή κάποια ενδιάμεση μεταξύ αυτών των δύο³²⁸.

Η μεταβλητή ΙΒβ ήταν το χειρότερο από τα επιτελικά σχέδια του ΓΕΣ, καθώς προκαλούσε διασπορά των δυνάμεων και εξασθενούσε σημαντικά τα δύο χερσαία μέτωπα. Ειδικότερα, στερούσε 4 Μεραρχίες και 1 Ταξιαρχία Πεζικού και την Μεραρχία Ιππικού από το αλβανικό μέτωπο, ενώ δεν θα υπήρχαν καθόλου εφεδρικές δυνάμεις. Επιπλέον, ήταν υπερβολικό να περιμένει το ΓΕΣ εχθρική απόβαση στην Θεσσαλονίκη και τις περιοχές της Μακεδονίας, της Θράκης και της Θεσσαλίας, ώστε να χρειαστεί να σπαταλήσει τόσες δυνάμεις για τη φύλαξη τους. Το ίδιο ίσχυε και

³²⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.117: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.90312, «Περί υποβολής πληροφοριών περί του ιταλικού στρατού εν Αλβανία», 20 Μαρτίου 1940, σ. 7.

³²⁷ Παπάγος, ό.π., σ. 333.

³²⁸ Κορόζης, ό.π., σ. 622-623.

αναφορικά με την πεποίθηση του ΓΕΣ, ότι ο ιταλικός στόλος θα καθίστατο κυρίαρχος στα ελληνικά ύδατα σε τόσο μεγάλο βαθμό, ώστε θα απέτρεπε την οποιαδήποτε μεταφορά στρατευμάτων από τα νησιά προς την ηπειρωτική Ελλάδα και θα έδινε τη δυνατότητα στους Ιταλούς να πραγματοποιήσουν αποβάσεις ανενόχλητοι.

Τον Μάιο 1940 το ΓΕΣ ξεκίνησε τη μελέτη σχεδίων, με τα οποία θα βελτιωνόταν η ταχύτητα της επιστράτευσης και της συγκέντρωσης του ελληνικού στρατού σε περίπτωση ξαφνικής επίθεσης. Στόχος του Παπάγου ήταν να επιτύχει την επιστράτευση του στρατού μέσα σε 6 ημέρες, ενώ το χρονικό διάστημα για την συγκέντρωση του υπολογιζόταν από 19 έως 24 ημέρες. Έτσι, πρότεινε την επιστράτευση και την συγκέντρωση όσο το δυνατόν περισσότερων μονάδων πριν την έναρξη των επιχειρήσεων. Σε περίπτωση που πολιτικοί, οικονομικοί ή άλλοι λόγοι καθιστούσαν αδύνατη μια τέτοια κίνηση, τότε έπρεπε να ληφθεί μια σειρά προπαρασκευαστικών μέτρων, όπως η πρόσκληση υπό τα όπλα 1-2 κλάσεων ανά 45 ημέρες, η πρόσκληση αξιωματικών, η έναρξη λειτουργίας του αντιαεροπορικού συστήματος, κ.ά. Με βάση τους υπολογισμούς του Παπάγου, ο στρατός χρειαζόταν 20 ημέρες για τα προπαρασκευαστικά μέτρα και άλλες 20 τουλάχιστον για την επιστράτευση, συγκέντρωση και επίτευξη συνοχής των μονάδων του³²⁹.

Λίγο αργότερα, ο Παπάγος συνέταξε ένα σχέδιο των προπαρασκευαστικών μέτρων, στο οποίο κλιμάκωσε τα μέτρα σε 5 σειρές επείγοντος και τα ενέταξε στον χρονικό ορίζοντα των 20 ημερών, που είχε υπολογίσει. Στις 2 πρώτες σειρές τοποθετούνταν η ενίσχυση της προκάλυψης και των οχυρών, η επίγεια ασφάλεια των συγκοινωνιών, η διασπορά των καυσίμων, η αποστολή του υλικού επιστράτευσης επί τόπου, κ.ά. Ο χρόνος προκειμένου να υλοποιηθούν αυτά τα μέτρα υπολογιζόταν σε 10 μέρες και η δαπάνη σε 119 εκ. δρχ. εφάπαξ και άλλα 190 εκ. μηνιαίως. Στις υπόλοιπες σειρές εντάσσονταν πιο γενικά και τεχνητά μέτρα, που αφορούσαν την υλική προετοιμασία της επιστράτευσης, την πλήρη προπαρασκευή και εκτέλεση των επιτάξεων, την βιομηχανική και εργατική επιστράτευση, κ.ά. Για τη διεκπεραίωση των ανωτέρω μέτρων απαιτούνταν 20 ημέρες, ενώ δεν υπήρχαν προβλέψεις για την απαιτούμενη δαπάνη³³⁰.

Τον Ιούνιο 1940 εγκαινιάστηκε μια σειρά επιθετικών κινήσεων και προκλήσεων από την μεριά της Ιταλίας³³¹, οι οποίες κορυφώθηκαν με τον τορπιλισμό της Έλλης στις 15 Αυγούστου 1940. Υπό τον άμεσο κίνδυνο επίθεσης, το ΓΕΣ, σε συνεργασία με την κυβέρνηση, προχώρησε σε κατάρτιση διάφορων σχεδίων προπαρασκευαστικών μέτρων. Αυτά τα σχέδια αποτελούσαν μικρά τμήματα του γενικού σχεδίου επιστράτευσης, τα οποία θα προηγούνταν αυτού, με σκοπό την

³²⁹ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.728/Ζ: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.99819, «Περί ανάγκης εγκαίρου λήψεως μέτρων τινών», 7 Μαΐου 1940.

³³⁰ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.728/Ζ: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.115640, «Περί των προ της επιστρατεύσεως ληπτέων μέτρων», 24 Μαΐου 1940.

³³¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσαν οι επιθέσεις ιταλικών αεροπλάνων έναντι ελληνικών πλοίων σε τρεις διαφορετικές περιπτώσεις. Βλ. Υπουργείο Εξωτερικών, *Ελληνικά διπλωματικά έγγραφα: 1940-1941*, Αθήνα 1980, σ. 73, 75-76, 79-80.

αθόρυβη κινητοποίηση της χώρας. Τα σχέδια προπαρασκευαστικών μέτρων που συντάχθηκαν ανήλθαν σε 91 και χωρίστηκαν σε 4 κατηγορίες: α) τα σχέδια 1 - 64 αφορούσαν γενικά μέτρα, ασχέτως της κατεύθυνσης του κινδύνου, β) τα σχέδια 65 - 74 σχετίζονταν με την περίπτωση ιταλικού κινδύνου, γ) τα σχέδια 75 - 82 αναφέρονταν στην περίπτωση βουλγαρικού κινδύνου και δ) τα σχέδια 83 - 91 εξασφάλιζαν την πλήρη επιστράτευση μεμονωμένων περιοχών της χώρας. Από τα παραπάνω σχέδια εφαρμόστηκαν εξ' ολοκλήρου 21 και μερικώς 9 σχέδια μέχρι την ιταλική επίθεση. Ως αποτέλεσμα, στις 28 Οκτωβρίου 1940 η Δυτ. Μακεδονία, η Ήπειρος, τα νησιά του Αιγαίου και άλλα διαμερίσματα βρίσκονταν ήδη υπό καθεστώς μερικής επιστράτευσης³³².

Ένα από αυτά τα μέτρα ήταν η επιστράτευση των VIII και IX Μεραρχιών στις 23 Αυγούστου 1940³³³. Όταν το ΓΕΣ έλαβε πληροφορίες για κινητοποίηση και προώθηση του ιταλικού στρατού προς τα ελληνικά σύνορα, ο Παπάγος ζήτησε την επιστράτευση των Β' και Γ' Σ.Σ. Ο Μεταξάς αρνήθηκε αφενός, διότι η επιστράτευση 2 ολόκληρων Σωμάτων Στρατού θα προκαλούσε την εκδήλωση της ιταλικής επίθεσης και αφετέρου, επειδή το οικονομικό βάρος, που θα επιβάρυνε την κυβέρνηση εν καιρώ ειρήνης, θα ήταν δυσβάσταχτο. Έπειτα, ο Παπάγος ζήτησε την επιστράτευση της I Μεραρχίας, αλλά ούτε αυτό έγινε δεκτό από τον Μεταξά³³⁴. Λίγες μέρες αργότερα ελήφθη η απόφαση για την προεπιστράτευση της XIII Μεραρχίας και την μεταφορά των μάχιμων μονάδων της στη Θράκη³³⁵. Στη μεταβλητή ΙΒβ η XIII Μεραρχία προβλεπόταν να μείνει στους τόπους επιστράτευσης της, δηλαδή την

---

³³² Παπάγος, ό.π., σ. 274-289. Ο στρατιωτικός ακόλουθος της Ιταλίας Mondini έγραψε αναφορικά με το έξυπνο σύστημα της κλήσης εφεδρων και κληρωτών, ότι αυτό γινόταν με τη χρήση αρχικού γράμματος και αριθμού για κάθε μονάδα, ειδικότητα και έτος. Έτσι, όταν τα ελληνικά μέσα καλούσαν, για παράδειγμα, τις ομάδες T47 ή Z36, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού αλλά και όλοι οι ξένοι αγνοούσαν το μέγεθος και την φύση των κινητοποιήσεων. Βλ. Mario Cervi, *The hollow legions: Mussolini's blunder in Greece, 1940-1941*, London 1972, σ. 46-47.

³³³ Μεταξάς, ό.π., σ. 500.

³³⁴ Παπάγος, *Πόλεμος..*, σ. 35. Η απόφαση του Μεταξά έλαβε διάφορες ερμηνείες. Ο Ζαούσης έγραψε ότι η επιθυμία του Μεταξά να αποφύγει τον πόλεμο μέχρι την τελευταία στιγμή είχε ως αποτέλεσμα την μείωση της επιστρατευτικής ετοιμότητας της Ελλάδας. Βλ. Αλέξανδρος Ζαούσης, *Οι δύο όχθες, 1939-1945: μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση*, Αθήνα 1987, σ. 66. Όμως, ο Ζαούσης δεν έλαβε καθόλου υπ' όψιν τον οικονομικό παράγοντα μιας τέτοιας κίνησης και περιορίστηκε στις προσπάθειες του Μεταξά να πετύχει γερμανική παρέμβαση για την αποτροπή της ιταλικής επίθεσης. Μία άλλη ερμηνεία είναι αυτή του Λιναρδάτου, ο οποίος υποστήριξε ότι ο Μεταξάς απέφυγε την επιστράτευση όχι για οικονομικούς λόγους, αλλά διότι φοβόταν ότι θα κατέρρεε το καθεστώς του. Η ερμηνεία του βασίστηκε αποκλειστικά στις αναφορές του Μεταξά, στις οποίες ο πρωθυπουργός αγωνιούσε για την τύχη του «έργου» του. Βλ. Λιναρδάτος, ό.π., σ. 390. Αναφορές στο ημερολόγιο Μεταξά για την τύχη του καθεστώτος υπήρχαν καθ' όλη την διάρκεια της τετραετίας και δεν σχετίζονταν με την διεξαγωγή επιστράτευσης ή πολέμου. Κατά συνέπεια, η παραπάνω θέση είναι υπερβολική και δεν στηρίζεται επαρκώς. Επιπλέον, υπάρχει μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία του διπλωμάτη Άγγελου Βλάχου, ο οποίος εκείνη την εποχή δούλευε στο κρυπτογραφικό γραφείο. Ο Βλάχος ανέφερε ότι σε σύσκεψη στο πρωθυπουργικό γραφείο στις 2 Οκτωβρίου 1940, ο αντιστράτηγος Ιωάννης Πιτσίκας, διοικητής του ΤΣΔΜ, ζήτησε από τον Μεταξά να διατάξει επιστράτευση. Ο Μεταξάς απάντησε τα εξής: «αν διατάξω επιστράτευση, για έναν στρατιώτη που θα στέλνω στα σύνορα ο Mussolini θα στέλνει δύο και τότε η ελάχιστη ελπίδα που έχουμε να μην πετύχει το σχέδιο τους θα εξατμιστεί». Βλ. Βλάχος, ό.π., σ. 56-58. Φαίνεται ότι ο Μεταξάς στα πλαίσια την τακτικής του αιφνιδιασμού δεν ήθελε να διαταράξει την πεποίθηση των Ιταλών, ότι θα πραγματοποιήσουν έναν περίπατο στην Ελλάδα.

³³⁵ Καράσος, ό.π., σ. 72.

Μυτιλήνη και άλλα νησιά του Αιγαίου, υπό τον φόβο του ιταλικού ναυτικού. Η μεταφορά της μεραρχίας στην Θράκη πριν το ξέσπασμα του πολέμου ήταν μια δόκιμη απόφαση, καθώς σε διαφορετική περίπτωση θα παρέμενε εγκλωβισμένη στα νησιά και ανήμπορη να ενισχύσει τις δυνάμεις του ελληνικού στρατού στο βουλγαρικό μέτωπο.

Εντωμεταξύ, οι Ιταλοί είχαν ήδη αποστείλει ενισχύσεις στην Αλβανία και διεξήγαγαν στρατιωτικές προετοιμασίες στη χώρα. Την 15^η Οκτωβρίου 1940, έλαβε χώρα στη Ρώμη η σύσκεψη της ανώτατης στρατιωτικής ηγεσίας της Ιταλίας, κατά την οποία τέθηκαν οι βάσεις της επιχείρησης κατά της Ελλάδος³³⁶. Ο Mussolini θεωρούσε δεδομένο, ότι η Γιουγκοσλαβία και η Τουρκία δεν θα έσπευδαν σε βοήθεια της Ελλάδας και προσπάθησε να δελεάσει τον βούλγαρο βασιλιά Boris, ώστε ο τελευταίος να επιτεθεί στην Ελλάδα, προσφέροντας του διέξοδο στο Αιγαίο μέσω της Θράκης. Ο Boris αρνήθηκε, με αποτέλεσμα ο ελληνικός στρατός να αποφύγει τη διεξαγωγή πολέμου σε δύο μέτωπα³³⁷.

Στο ελληνικό στρατόπεδο οι προπαρασκευές του στρατού συνεχίζονταν με σταθερό ρυθμό, όμως το κλίμα που επικρατούσε στα ανώτατα κλιμάκια της κυβέρνησης και του στρατού δεν ήταν αισιόδοξο. Φαίνεται ότι αρκετά στελέχη ήταν διστακτικά στο ενδεχόμενο της μάχης μέχρι εσχάτων με τον Άξονα και έδειχναν προθυμία να συζητήσουν το ενδεχόμενο παραχωρήσεων. Ο Μεταξάς ήταν ανένδοτος και αρνήθηκε να συζητήσει την ανωτέρω θέση. Μάλιστα, έφτασε στο σημείο να υποπτευθεί συνεργάτη του για προδοσία³³⁸.

Εν μέσω αυτών των εξελίξεων, το ΓΕΣ εξέδωσε στις 16 Σεπτεμβρίου 1940 βασικές οδηγίες προς τις Μεγάλες Μονάδες, με τις οποίες καθοριζόταν ο τρόπος της εφαρμογής των σχεδίων IB, IBa και IBβ στο αλβανικό μέτωπο, τόσο για την πραγματοποίηση της αρχικής διάταξης όσο και για την αρχική φάση των επιχειρήσεων. Η έναρξη της κύριας επίθεσης του εχθρού προβλεπόταν να λάβει χώρα στον τομέα Ηπείρου, γι' αυτό η VIII Μεραρχία είχε την επιλογή να υποχωρήσει και να προτάξει άμυνα σε σημεία από την τοποθεσία IBa μέχρι την Ακαρνανία, στη χειρίστη περίπτωση. Στη Δ. Μακεδονία, όπου η στάση των Ιταλών προβλεπόταν να είναι αμυντική, το ΤΣΔΜ έπρεπε πρώτα να εξασφαλίσει την άμυνα του και, αφού συγκεντρωθεί, να προχωρήσει σε επιχειρήσεις, που θα απειλούσαν τα πλευρά της ιταλικής επίθεσης στην Ήπειρο. Την 1^η Οκτωβρίου το ΓΕΣ εξέδωσε συμπληρωματικές οδηγίες προς το ΤΣΔΜ, με τις οποίες ζήτησε τη μελέτη και σύνταξη σχεδίων επιθετικών επιχειρήσεων. Το ΤΣΔΜ συνέταξε ένα προσχέδιο

---

³³⁶ Για τη σύσκεψη της 15^{ης} Οκτωβρίου 1940 βλ. Heinz Richter, *Η Ιταλο-γερμανική επίθεση κατά της Ελλάδος*, Αθήνα 1998, σ. 91-97.

³³⁷ MacGregor Knox, *Mussolini unleashed, 1939-1941: politics and strategy in fascist Italy's last war*, Cambridge 1986, σ. 218.

³³⁸ Koliopoulos, ό.π., σ. 141.

επιθετικών επιχειρήσεων, το οποίο προέβλεπε αρχικά την κατάληψη του όγκου Μόροβας και στη συνέχεια του συγκοινωνιακού κόμβου Κορυτσάς³³⁹.

Όσον αφορά την VIII Μεραρχία, η αποστολή της συνοψίζονταν στην διαταγή της 5^{ης} Οκτωβρίου 1940: α) κάλυψη της αριστερής μεριάς του θεάτρου Δυτ. Μακεδονίας μέσω της γενικής κατεύθυνσης Ιωάννινα – Ζυγός Μετσόβου και β) η απόφραξη των κύριων οδούσεων που οδηγούσαν από την Ήπειρο στην Αιτωλοακαρνανία. Η μεραρχία έλαβε τη διαταγή να ξεκινήσει την αντίσταση της από την τοποθεσία ΙΒα, δίχως όμως να φθείρει τις δυνάμεις της προβάλλοντας σθεναρή άμυνα ή διενεργώντας αντεπιθέσεις, με σκοπό να εκπληρώσει την κύρια αποστολή της. Ο υποστράτηγος Κατσιμήτρος, διοικητής της VIII Μεραρχίας, έλαβε την απόφαση να αγνοήσει τις διαταγές του ΓΕΣ και να αντισταθεί σχεδόν με το σύνολο των δυνάμεων του στην τοποθεσία Ελαία – Καλαμά. Έκρινε ότι είχε ρεαλιστικές πιθανότητες να αντιμετωπίσει επιτυχώς την ιταλική επίθεση, ενώ σε αντίθετη περίπτωση η εγκατάλειψη της Ηπείρου και η διασπορά των δυνάμεων του θα προκαλούσαν διάλυση του αμυντικού μετώπου του τομέα Ηπείρου³⁴⁰.

Ο Κατσιμήτρος έσπευσε να ενημερώσει για τις προθέσεις του την ηγεσία του Β' Σ.Σ. Στις 21 Οκτωβρίου 1940 με τη συνοδεία του επιτελάρχη του, αντισυνταγματάρχη Δρίβα, συναντήθηκε στο Μέτσοβο με τον αντιστράτηγο Παπαδόπουλο και τον συνταγματάρχη Μαχά. Εκεί, ο Κατσιμήτρος γνωστοποίησε την απόφαση του να αντιτάξει σθεναρή άμυνα στην τοποθεσία Ελαία – Καλαμά και αιτήθηκε την κάλυψη του δεξιού πλευρού της μεραρχίας του, μέσω της προώθησης μονάδων του Β' Σ.Σ. στην περιοχή Μέτσοβο – Κεράσοβο Κόνιτσας. Ο Παπαδόπουλος συμφώνησε με την απόφαση του Κατσιμήτρου και υποσχέθηκε ότι θα έστελνε τις αναγκαίες δυνάμεις, εφόσον το επέτρεπαν οι συνθήκες³⁴¹.

Βασική προϋπόθεση για το παραπάνω ήταν να διατηρηθεί ο σύνδεσμος της αριστερής πτέρυγας του ΤΣΔΜ με την δεξιά της VIII Μεραρχίας μέσω του τομέα Πίνδου. Η αποστολή αυτή είχε ανατεθεί στο μικτό απόσπασμα Πίνδου υπό τον συνταγματάρχη Κωνσταντίνο Δαβάκη, με δύναμη 3 ταγμάτων και 1 ½ ορειβατικής πυροβολαρχίας. Το μέτωπο που είχε να καλύψει εκτεινόταν σε 70 περίπου χιλιόμετρα ορεινών, δύσβατων όγκων και οι δυνάμεις που απαιτούνταν ήταν πολλαπλάσιες από αυτές που διέθετε. Ο Δαβάκης αναγκάστηκε να διασπείρει τις ελάχιστες δυνάμεις του, για να ελέγξει ολόκληρο το μέτωπο³⁴².

Η ευθύνη για την μη ενίσχυση του τομέα Πίνδου ανήκαν αποκλειστικά στην ηγεσία του ΓΕΣ. Το Β' Σ.Σ. είχε επανειλημμένως ζητήσει την ενίσχυση των δυνάμεων του τομέα Πίνδου, τόσο για αμυντικούς όσο και για επιθετικούς σκοπούς. Η δύναμη του αποσπάσματος Πίνδου δεν επαρκούσε για να αποτρέψει μια ιταλική

³³⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 142-151.

³⁴⁰ Κατσιμήτρος, ό.π., σ. 34-36, 38-40.

³⁴¹ Κατσιμήτρος, ό.π., σ. 31.

³⁴² Ζαούσης, ό.π., σ. 81-82. Για τη διάταξη των ελληνικών δυνάμεων εν όψει της ιταλικής επίθεσης βλ. Σχεδιάγραμμα 9.

επίθεση και διείσδυση στο ελληνικό μέτωπο από εκείνον τον τομέα. Επίσης, το Β' Σ.Σ. είχε σχεδιάσει τη διενέργεια επίθεσης μέσω του τομέα Πίνδου στα ιταλικά στρατεύματα, που θα επιτίθονταν στην Ήπειρο, με σκοπό να τους αιφνιδιάσει και ταυτόχρονα να βοηθήσει την VIII Μεραρχία να κρατήσει την άμυνα της. Παρόλα αυτά, το ΓΕΣ ούτε ενέκρινε το αίτημα μεταφοράς επιπλέον δυνάμεων στον τομέα Πίνδου, αλλά ούτε και επέτρεψε τη διενέργεια επιθετικών επιχειρήσεων τις πρώτες ώρες της ιταλικής επίθεσης³⁴³. Έτσι, το πρωί της 28^{ης} Οκτωβρίου το απόσπασμα Πίνδου, με δύναμη μόλις 2.000 ανδρών, δέχθηκε την επίθεση της 3^{ης} Ιταλικής Μεραρχίας Αλπινιστών Julia και αναγκάστηκε να υποχωρήσει για αρκετά χιλιόμετρα. Ευτυχώς για τον ελληνικό στρατό, τα ιταλικά στρατεύματα δεν κατάφεραν να φτάσουν στο Μέτσοβο, γεγονός που θα προκαλούσε τη διάσπαση του ελληνικού αμυντικού μετώπου. Μόλις έφθασαν στην Πίνδο οι πρώτες ενισχύσεις, ο ελληνικός στρατός χάρη στην ευφυΐα του Δαβάκη κατάφερε όχι μόνο να περικυκλώσει και να καταστρέψει την μεραρχία Julia, αλλά και να ανακτήσει το χαμένο έδαφος. Έτσι, αποφεύχθηκε με μεγάλες δυσκολίες η διάσπαση του ελληνικού μετώπου στην Πίνδο.

Γενικότερα, η ηγεσία του ΓΕΣ παρουσίαζε μια εικόνα απαισιοδοξίας για την επερχόμενη σύγκρουση, σε αντίθεση με την αποφασιστικότητα που έδειχναν οι διοικητές των Μεγάλων Μονάδων του μετώπου³⁴⁴. Η απόφαση του Κατσιμήτρου να αγνοήσει τις διαταγές του ΓΕΣ και να αντισταθεί με όλες του τις δυνάμεις στην τοποθεσία Ελαΐα – Καλαμά, αποδείχθηκε στρατηγικά σωστή και άνοιξε το δρόμο όχι μόνο για την απόκρουση της ιταλικής επίθεσης, αλλά και για την μετέπειτα ελληνική αντεπίθεση.

Ο επιχειρησιακός σχεδιασμός του ΓΕΣ σίγουρα δεν ήταν άψογος, όμως στον τομέα της επιστράτευσης αποδείχθηκε εξαιρετικός. Η μυστική προεπιστράτευση και αποστολή μονάδων στα σύνορα κατέστησε εφικτή την ελληνική άμυνα, η οποία ήταν απολύτως προετοιμασμένη για την ιταλική επίθεση. Οι μηχανισμοί επιστράτευσης λειτούργησαν τόσο ικανοποιητικά, ώστε ξεπέρασαν ακόμη και τις πιο αισιόδοξες προβλέψεις. Ο Παπάγος είχε υπολογίσει 19 - 20 μέρες, ως το ελάχιστο όριο για την πλήρη επιστράτευση και συγκέντρωση του ελληνικού στρατού. Στις 4 πρώτες μέρες είχε επιστρατευτεί το μεγαλύτερο μέρος των μάχιμων μονάδων, ενώ το σύνολο του ελληνικού στρατού επιστρατεύτηκε την 8^η μέρα. Την 15^η μέρα είχαν συγκεντρωθεί όλες οι μονάδες κοντά στο μέτωπο και ήταν έτοιμες να συμμετάσχουν σε επιχειρήσεις³⁴⁵. Η ταχεία επιστράτευση εξανέμισε το αρχικό αριθμητικό πλεονέκτημα των Ιταλών και επέτρεψε την έναρξη της ελληνικής αντεπίθεσης στις 14 Νοεμβρίου 1940.

---

³⁴³ Αρχείο ΔΠΣ, Φ. 2/Α: «Ιστορικών των πολεμικών επιχειρήσεων 1940-1941, Συνταχθέν παρά συμβουλίου αντιστρατήγων προεδρευομένου υπό του αντιστρατήγου Καθενιώτη Δημ.», Τεύχος Α', Τόμος Ι, σ. 80-85.

³⁴⁴ Ο ισχυρισμός του Καθενιώτη, ότι το ΓΕΣ ήθελε να πολεμήσει για την τιμή των όπλων, είναι μεν υπερβολικός αλλά εμπεριέχει ψήγματα αλήθειας.

³⁴⁵ Κορόζης, ό.π., σ. 676.

II) Μέτρα εσωτερικού

Εκτός του επιχειρησιακού σχεδιασμού, η κυβέρνηση, σε συνεργασία με τα πολεμικά υπουργεία και επιτελεία, ανέλαβε να οργανώσει το εσωτερικό της χώρας για να μπορέσει να ανταποκριθεί στις ανάγκες του πολέμου. Η πολιτική επιστράτευση περιλάμβανε τη βιομηχανική, γεωργική, εργατική και οικονομική επιστράτευση. Η ανάγκη οργάνωσης της πολιτικής επιστράτευσης μιας χώρας προέκυψε κατά τη διάρκεια του Α' Π.Π., εξαιτίας της μεγάλης διάρκειας του, όταν τα εμπόλεμα κράτη αναγκάστηκαν να καταφύγουν σε διάφορες λύσεις για να αντιμετωπίσουν τα μεγάλα προβλήματα που προέκυπταν³⁴⁶. Για να μην βρεθούν στην ίδια θέση, τα ευρωπαϊκά κράτη μελέτησαν και οργάνωσαν όλα τα μέσα και τις δυνατότητες τους, ώστε να είναι σε θέση να αξιοποιήσουν το γενικότερο πολεμικό δυναμικό τους με αποτελεσματικό τρόπο. Η συντριπτική πλειοψηφία των μέτρων πολιτικής επιστράτευσης υλοποιούνταν μέσω νομοθετικών πράξεων.

Στην Ελλάδα η αρχή έγινε το 1936 με την συγκρότηση Τμήματος Πολιτικής Επιστράτευσης στο VI Γραφείο ΓΕΣ. Πρώτη σημαντική ενέργεια υπήρξε ο Α.Ν. 378/1936, ο οποίος εξουσιοδοτούσε τον υπουργό Στρατιωτικών να προβαίνει στη συγκέντρωση πληροφοριών αναφορικά με τις βιομηχανικές, γεωργικές και οικονομικές δυνατότητες της χώρας για την προπαρασκευή της οικονομικής επιστράτευσης³⁴⁷. Ο νόμος τέθηκε πρακτικά σε εφαρμογή εντός του 1937, με μια σειρά Βασιλικών Διαταγμάτων. Συγκεκριμένα, συγκεντρώθηκαν στοιχεία για τα βιομηχανικά και εμπορικά επιμελητήρια της χώρας, ενώ πραγματοποιήθηκε λεπτομερής απογραφή των βιομηχανιών, των πηγών πρώτων υλών και των αποθεμάτων γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων της χώρας³⁴⁸.

Στις 30 Αυγούστου 1937 κοινοποιήθηκε ο Α.Ν. 832/1937, ο οποίος έδινε τη δυνατότητα στους υπουργούς των τριών πολεμικών υπουργείων να χορηγούν αναστολή προσέλευσης στους εφένδρους των στρατιωτικών σωμάτων που εργάζονταν σε κρατικές υπηρεσίες ή βιομηχανικούς, γεωργικούς, κτηνοτροφικούς, εμπορικούς και άλλους οργανισμούς, απαραίτητους για τη βιωσιμότητα του Έθνους σε περίπτωση επιστράτευσης³⁴⁹. Συγκροτήθηκε ένα Συμβούλιο Αναστολών Προσελεύσεως, με σκοπό την ταχεία καταγραφή των υπηρεσιών και των εφένδρων, οι οποίοι θα παρέμεναν στις θέσεις τους εν καιρώ επιστράτευσης. Υπήρξαν περιπτώσεις, όπου κάποιος προσπάθησε να εκμεταλλευτούν τον νόμο και να

---

³⁴⁶ Για παράδειγμα, υπήρξαν περιπτώσεις, όπου στρατευθέντες εργάτες κλήθηκαν από το μέτωπο πίσω στα εργοστάσια, για να καλύψουν τις αυξημένες βιομηχανικές ανάγκες. Επιπλέον, για την κάλυψη των κενών χρησιμοποιήθηκαν μη στρατεύσιμοι πολίτες και γυναίκες.

³⁴⁷ ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 346 (18 Δεκεμβρίου 1936), Αναγκαστικός Νόμος 378/1936, «Περί λήψεως μέτρων δια την μελέτην της οργάνωσης της Οικονομικής Επιστρατεύσεως της χώρας», σ. 3024-3025.

³⁴⁸ Δεσποτόπουλος, ό.π., σ. 204.

³⁴⁹ ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 350 (7 Σεπτεμβρίου 1937), Αναγκαστικός Νόμος 832/1937, «Περί χορηγήσεως αναστολής προσελεύσεως εις εφένδρους εν επιστρατεύσει», σ. 2275-2281.

εξασφαλίσουν αναστολές³⁵⁰. Ωστόσο, σε γενική βάση ο νόμος εφαρμόστηκε με αυστηρότητα και αποδείχθηκε χρήσιμος, επειδή διατήρησε μία τάξη κατά τη διάρκεια της επιστράτευσης στις σχετικές υπηρεσίες.

Στις 16 Σεπτεμβρίου 1937 δημοσιεύτηκε ο Α.Ν. 861/1937³⁵¹ για την οργάνωση της πολιτικής και οικονομικής επιστράτευσης. Τα βασικότερα σημεία του ήταν τα εξής: α) όλα τα άτομα και οι οργανισμοί όφειλαν να συντρέχουν και να συνεισφέρουν στην εθνική άμυνα, καθώς και να πειθαρχούν στον πόλεμο, β) κανένας δεν θα προσπαθούσε να αποκομίσει κέρδος κατά τη διάρκεια του πολέμου, γ) οι ιδιωτικές βιομηχανίες και επιχειρήσεις ήταν υποχρεωμένες να θέτουν στη διάθεση του κράτους τις εγκαταστάσεις, το προσωπικό, τα υλικά ή τα προϊόντα τους και να εκτελούν οποιεσδήποτε εργασίες τους επιβάλλονταν προς χάριν των αναγκών της εθνικής άμυνας, δ) η κυβέρνηση αποκτούσε τη δυνατότητα να ελέγχει τις εισαγωγές και τις εξαγωγές, να θέτει περιορισμούς στη χρήση των οικονομικών αγαθών της χώρας, να ρυθμίζει τις γεωργικές καλλιέργειες και τις βιομηχανικές παραγωγές και γενικότερα να επιβάλλει κάθε είδους περιορισμό για τις ανάγκες των ενόπλων δυνάμεων και του πληθυσμού, ε) συγκροτήθηκε το Συμβούλιο Πολιτικής Επιστρατεύσεως ως συμβουλευτικό όργανο του ΑΣΕΑ. Τα μόνιμα μέλη του αποτελούσαν ο Μεταξάς ως Πρόεδρος, ο Παπάγος ως Αντιπρόεδρος, ένας ανώτατος αξιωματικός του ΓΕΝ, ένας ανώτατος αξιωματικός του ΓΕΑ, ο διευθυντής του Γραφείου Οικονομικής Επιστρατεύσεως του ΓΕΣ, ο διευθυντής Επιμελητείας του υπουργείου Στρατιωτικών, ο διευθυντής του Γενικού Χημείου του κράτους και ένας ανώτατος υπάλληλος από κάθε υπουργείο ή υφυπουργείο. Ως έκτακτα μέλη, υπήρχε η δυνατότητα να κληθούν από τον Πρόεδρο πρόσωπα ειδικότητας ανάλογα με το θέμα. Στο συμβούλιο ανατέθηκε η μελέτη και η σύνταξη μιας σειράς σχεδίων, τα σημαντικότερα εκ των οποίων ήταν: α) ο καθορισμός της αποστολής έκαστου υπουργείου στην προπαρασκευή και εκτέλεση της ειδικής αυτής επιστράτευσης, β) η προώθηση και εκμετάλλευση των βιομηχανιών και επιχειρήσεων, που σχετίζονταν με την εθνική άμυνα, για την εξυπηρέτηση πολεμικών αναγκών, γ) η προώθηση και βελτίωση του συγκοινωνιακού δικτύου και δ) η χρησιμοποίηση των μη στρατευομένων και

---

³⁵⁰ Η πιο κοινή περίπτωση αφορούσε διάφορες υπηρεσίες ή εταιρείες, οι οποίες ζητούσαν να λάβουν αναστολή οι υπάλληλοι τους, με την αιτιολογία ότι εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του στρατού. Επιπρόσθετο πρόβλημα παρατηρήθηκε στη διατύπωση του άρθρου 32 του νόμου, το οποίο προέβλεπε αναστολές στο προσωπικό των ΣΕΚ. Βάση λογικής ο νόμος έπρεπε να ισχύει μόνο για το τεχνικό προσωπικό, όμως επωφελούνταν από αυτόν οι διοικητικοί και οικονομικοί υπάλληλοι, οι γραφείς, οι κλητήρες, κ.ά. Οι διαστάσεις του προβλήματος έγιναν αντιληπτές μετά την έναρξη του πολέμου. Βλ. Κορόζης, ό.π., σ. 177-178.

³⁵¹ Αντικαταστάθηκε από τον Α.Ν. 1984/1939 δίχως όμως να τροποποιηθούν οι βασικές αρχές του. Οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν ήταν ελάσσονος σημασίας, ενώ οι νέες προσθήκες αφορούσαν λεπτομέρειες και συμπληρώσεις σε τεχνικά θέματα (π.χ. συγκρότηση μιας Ανωτάτης Επιτροπής Ανεφοδιασμού). Βλ. ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 405 (23 Σεπτεμβρίου 1939), Αναγκαστικός Νόμος 1984/1939, «Περί οργάνωσης της πολιτικής και οικονομικής επιστρατεύσεως της χώρας», σ. 2660-2665.

απαλλαγέντων πολιτών, και των γυναικών για την εκτέλεση υπηρεσιών στο εσωτερικό της χώρας³⁵².

Το Συμβούλιο Πολιτικής Επιστρατεύσεως ξεκίνησε να λειτουργεί το Νοέμβριο 1937 και έκτοτε συνερχόταν τακτικά. Μελετήθηκαν όλα τα ζητήματα, που κρίνονταν ως ζωτικά για τη χώρα σε περίπτωση πολέμου. Σε κάθε πολιτικό υπουργείο συγκροτήθηκε τμήμα επιστράτευσης, με σκοπό την προετοιμασία και εκτέλεση της πολιτικής προπαρασκευής του. Τα πολιτικά υπουργεία συνεργάζονταν με τη γραμματεία του συμβουλίου, την οποία αποτελούσε το VI Γραφείο ΓΕΣ. Υπεύθυνοι για την οργάνωση και εφαρμογή της πολιτικής επιστράτευσης στις διοικητικές περιφέρειες της χώρας ήταν οι κατά τόπους νομάρχες. Σε κάθε νομαρχία συγκροτήθηκε ένα Νομαρχιακό Συμβούλιο Πολιτικής Επιστράτευσης³⁵³, ως συμβουλευτικό όργανο του νομάρχη, ενώ υπήρχαν και αξιωματικοί των επιμέρους Μεγάλων Μονάδων, με σκοπό την επίλυση θεμάτων, που αφορούσαν άμεσα ή έμμεσα την στρατιωτική επιστράτευση. Στους νομάρχες μεταβιβάστηκαν οι αρμοδιότητες και οι δικαιοδοσίες για τη χρησιμοποίηση των φυσικών ή νομικών προσώπων και οργανισμών για την υλοποίηση των αποφάσεων του Συμβουλίου Πολιτικής Επιστράτευσης³⁵⁴.

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα, που απασχόλησαν την κυβέρνηση και το ΓΕΣ, αφορούσε τις συγκοινωνίες. Το θέμα των συγκοινωνιών ήταν κομβικής σημασίας, διότι από αυτές εξαρτιόταν η δυνατότητα και η ταχύτητα κινητοποίησης και μεταφοράς του στρατού στα βόρεια σύνορα, σε περίπτωση επίθεσης εναντίον της χώρας. Σε αυτές εντάσσονταν το οδικό δίκτυο, οι σιδηρόδρομοι και τα λιμάνια. Όσον αφορά το οδικό δίκτυο, ο Μεταξάς, ως πρωθυπουργός της τότε υπηρεσιακής κυβέρνησης, διέθεσε 202 εκ. για το οικονομικό έτος 1936-1937. Τον Σεπτέμβριο 1936 η κυβέρνηση εξέδωσε τον Α.Ν. 162/1936, με τον οποίο χαρακτηρίστηκαν εθνικοί, όλοι οι οδοί στρατιωτικού ενδιαφέροντος της Μακεδονίας, της Θράκης και της Ηπείρου. Επιπλέον, δόθηκε ετήσια πίστωση 25 εκ. δρχ. για την επισκευή και συντήρηση των στρατιωτικών οδών³⁵⁵. Τον επόμενο μήνα, ο Παπάγος κατέθεσε πρόγραμμα κατασκευών, στο οποίο ζητούσε την κατασκευή συγκεκριμένων οδών σε Μακεδονία, Θράκη και Ήπειρο, καθώς και τη δημιουργία μιας μόνιμης υπηρεσίας συντήρησης των οδών³⁵⁶.

---

³⁵² ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 370 (22 Σεπτεμβρίου 1937), Αναγκαστικός Νόμος 861/1937, «Περί οργανώσεως της πολιτικής και οικονομικής επιστρατεύσεως της χώρας», σ. 2390-2395.

³⁵³ Συγκαλούνταν υπό την προεδρία του νομάρχη και συμμετείχαν οι προϊστάμενοι των κρατικών αρχών στο νομό, ο εισαγγελέας εφετών ή πρωτοδικών, ο αντιπρόσωπος του υφυπουργείου Συνεταιρισμών και 4 ιδιώτες αναγνωρισμένου κύρους, διορισμένοι από τον υπουργό Εσωτερικών έπειτα από πρόταση του νομάρχη.

³⁵⁴ Παπάγος, ό.π., σ. 347-348.

³⁵⁵ ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 426 (29 Σεπτεμβρίου 1936), Αναγκαστικός Νόμος 162/1936, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί κατασκευής και συντηρήσεως των οδών κειμένων διατάξεων», σ. 2227-2228.

³⁵⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.85: Παπάγος προς Υπουργείο Συγκοινωνίας, αρ.5798, 10 Οκτωβρίου 1936.

Οι βάσεις για την εξέλιξη του οδικού δικτύου και των υπόλοιπων συγκοινωνιών τέθηκαν με τον Α.Ν. 575/1937. Βάσει αυτού του νόμου, ορίστηκε ένα 10ετές πρόγραμμα χρηματοδότησης των συγκοινωνιών συνολικού ύψους 2.328 εκ. δρχ., εκ των οποίων τα 961 εκ. διατέθηκαν κατά την πρώτη τριετία ως εξής: α) Οικονομικό έτος 1937-1938: 364 εκ. δρχ. για την οδοποιία, 40 εκ. δρχ. για τους σιδηροδρόμους και 25 εκ. δρχ. για λιμενικά έργα, β) Οικονομικό έτος 1938-1939: 228 εκ. δρχ. για την οδοποιία, 40 εκ. δρχ. για τους σιδηροδρόμους και 25 εκ. δρχ. για λιμενικά έργα, γ) Οικονομικό έτος 1939-1940: 201 εκ. δρχ. για την οδοποιία και 38 εκ. δρχ. για τους σιδηροδρόμους. Ειδικότερα για την οδοποιία προβλεπόταν από το οικονομικό έτος 1940-1941 ετήσια πίστωση 50 εκ. δρχ. για 5 χρόνια, ενώ άλλα 30 εκ. δρχ. για το οικονομικό έτος 1946-1947³⁵⁷.

Ο Μεταξάς αντιλαμβανόταν την σημασία της ανάπτυξης του οδικού δικτύου στις βόρειες περιοχές της χώρας, γι' αυτό ικανοποίησε - σχεδόν απόλυτα - τα αιτήματα του ΓΕΣ. Πρόκειται για μια σπάνια περίπτωση, όπου ο Παπάγος δεν δυσανασχέτησε για την μη χορήγηση αναγκαίων πιστώσεων³⁵⁸. Το βέβαιο ήταν, ότι η στρατηγική σκέψη του Παπάγου αποτυπώθηκε και στο οδικό δίκτυο. Το πρόγραμμα κατασκευών ήταν προσανατολισμένο προς τη Βουλγαρία μέχρι το 1939. Ευτυχώς για τον ελληνικό στρατό το παραπάνω γεγονός δεν επηρέασε αρνητικά κατά τη διάρκεια του πολέμου. Οι εργασίες ήταν εντατικές και τα όλα τα έργα ολοκληρώθηκαν, πλην της αμαξιτής οδού Καλαμπάκας – Γρεβενών. Η οδός του αλβανικού μετώπου, που αποδείχθηκε σημαντικότερη από όλες, ήταν η οδός Καλαμπάκας – Μετσόβου – Ιωαννίνων. Μέσω αυτής κινήθηκαν ταχέως η Μεραρχία Ιππικού και 2 Μεραρχίες του Α' Σ.Σ. από τη Θεσσαλία προς την Ήπειρο, κατά τις πρώτες κρίσιμες μέρες της ιταλικής επίθεσης και συντέλεσαν στην νίκη των ελληνικών δυνάμεων³⁵⁹.

Επιπλέον, το ΓΕΣ είχε λάβει μέτρα για την προστασία των οδικών συγκοινωνιών και την αποκατάσταση τους σε περίπτωση προσβολής αυτών από αέρος. Τον Απρίλιο 1939 ενέκρινε ένα σχέδιο, το οποίο αφορούσε τις οδούς της περιοχής του Γ' Σ.Σ. Μεγάλη σημασία δινόταν στις γέφυρες των ποταμών της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας, καθώς ορθά θεωρούνταν πρωταρχικοί στόχοι μιας εχθρικής αεροπορικής επίθεσης. Το σχέδιο προέβλεπε λεπτομερώς το απαιτούμενο προσωπικό, τα υλικά, τα μηχανήματα και τα μεταφορικά μέσα, τα οποία έπρεπε να είναι διαθέσιμα, με σκοπό τη χρησιμοποίησή τους από τα συνεργεία, που θα αναλάμβαναν

---

³⁵⁷ ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 116 (1 Απριλίου 1937), Αναγκαστικός Νόμος 575/1937, «Περί εκτελέσεως σειράς έργων οδοποιίας και υδραυλικών», σ. 737-740.

³⁵⁸ Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του κατά τη διάρκεια ενός λόγου, στον οποίο φέρεται να απολογείται στους πολίτες της Πάτρας, διότι υπήρχε και εκεί ανάγκη ανάπτυξης των συγκοινωνιών, αλλά η κυβέρνηση δεν ήταν σε θέση να δαπανήσει χρήματα: «Δεν θέλω να σας δώσω ελπίδες ταχείας θεραπείας. Διότι ότι έχω διαθέσιμο χρήμα δια δρόμους, το δαπανώ ολόκληρο δια τους δρόμους της Θράκης και Αν. Μακεδονίας, δια λόγους καθαρά στρατιωτικούς, για λόγους αμύνης του τόπου. Ούτε δε και θα πάσω τούτο». Βλ. Μεταξάς, *Λόγοι*, τ. Α', σ.270-271.

³⁵⁹ Κορόζης, ό.π., σ. 674.

τις επισκευές των ζημιών³⁶⁰. Δεν είναι βέβαιο αν συντάχθηκαν παρόμοια σχέδια για άλλα Σώματα Στρατού.

Οι σιδηρόδρομοι αποτελούσαν ένα ακόμα θέμα μείζονος σημασίας για τις εκάστοτε στρατιωτικές ηγεσίες. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός, ότι οι Αρχηγοί ΓΕΣ συμμετείχαν στο διοικητικό συμβούλιο των ΣΕΚ με την ιδιότητα του προέδρου³⁶¹. Την άνοιξη 1937, ο Παπάγος ζήτησε από την κυβέρνηση να κατασκευαστεί σιδηροδρομική γραμμή με την κατεύθυνση Θεσσαλονίκη – Σταυρός – Τσάγεζι – Μυρρίνη. Η γραμμή αυτή είχε μέγιστη στρατιωτική σημασία, διότι εξασφάλιζε πλήρη ασφάλεια στο σιδηροδρομικό δίκτυο ανατολικά της Θεσσαλονίκης. Η μοναδική έως τότε σιδηροδρομική γραμμή στην Αν. Μακεδονία περνούσε από το Σιδηρόκαστρο, το οποίο βρισκόταν κοντά στα σύνορα, και ήταν ευάλωτη σε χερσαία ή εναέρια επίθεση. Η νέα γραμμή εξασφάλισε τη απρόσκοπτη σύνδεση με το βουλγαρικό μέτωπο και διπλασίασε τις δυνατότητες μεταφοράς ανδρών σε περίπτωση επιστράτευσης και συγκέντρωσης. Μέχρι τον Οκτώβριο 1940 το τμήμα Μυρρίνη – Αμφίπολη – Τσάγεζι είχε αποπερατωθεί πλήρως, ενώ οι εργασίες δεν είχαν ολοκληρωθεί στο τμήμα Θεσσαλονίκη – Αγ. Βασίλειος. Για την κατασκευή της γραμμής χρησιμοποιήθηκαν και τα 118 εκ. δρχ., που διέθεσε η κυβέρνηση για τους σιδηροδρόμους³⁶².

Επίσης, το 1937 ξεκίνησε μελέτη για την κατασκευή μιας σιδηροδρομικής γραμμής, μέσω της οποίας θα πραγματοποιούνταν η ένωση της Θεσσαλίας με την Δ. Μακεδονία. Η γραμμή αυτή θα συνέδεε την Λάρισα με την Κοζάνη μέσω Καλαμπάκας και μελλοντικά θα επεκτεινόταν έως το Αμύνταιο. Το τμήμα Κοζάνης – Βέροιας θα κατασκευαζόταν στο απώτερο μέλλον, εξαιτίας του μεγάλου κόστους κατασκευής του. Η χρηματοδότηση της γραμμής, η οποία θα ξεκινούσε το οικονομικό έτος 1940-1941, θα γινόταν μέσω των προβλεπόμενων κονδυλίων του 10ετούς προγράμματος για τις συγκοινωνίες. Πράγματι, οι κατασκευές ξεκίνησαν το 1940, αλλά διακόπηκαν εξαιτίας της ιταλικής επίθεσης³⁶³.

Οι δύο γραμμές που σχεδιάστηκαν είχαν μεγάλη στρατηγική σημασία, καθώς εξυπηρετούσαν και τα δύο αμυντικά μέτωπα της Ελλάδος. Η έλλειψη χρηματοδότησης ανάγκασε το ΓΕΣ να προκρίνει την κατασκευή της γραμμής Θεσσαλονίκης – Μυρρίνης, διότι το 1937 ο ελληνικός στρατηγικός σχεδιασμός ήταν

---

³⁶⁰ Αρχείο ΔΙΣ, Φ.773/Ζ: Παπάγος προς Γ' Σ.Σ., αρ.64305, «Σχέδιον αποκαταστάσεως οδικών συγκοινωνιών», 29 Απριλίου 1939.

³⁶¹ Την περίοδο 1935-1936 πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου των ΣΕΚ ήταν ο Χασαπίδης, ενώ στη συνέχεια τον διαδέχθηκε ο Παπάγος. Βλ. Σιδηρόδρομοι Ελληνικού Κράτους, *Χρήσις 1935-1936: ισολογισμός, έκθεσις του διοικητικού συμβουλίου και στατιστικά πληροφορία*, Αθήνα 1936 και Σιδηρόδρομοι Ελληνικού Κράτους, *Χρήσις 1937-1938: ισολογισμός, έκθεσις του διοικητικού συμβουλίου και στατιστικά πληροφορία*, Αθήνα 1938.

³⁶² ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.85: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.37956, «Περί ανάγκης κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης – Σταυρού – Τσάγεζι πλάτους 1,44», 24 Μαΐου 1937 και Παπάγος, ό.π., σ. 237-238.

³⁶³ Κορόζης, ό.π., σ. 175-176 και Δημήτριος Παπαδημητρίου, *Οι σιδηρόδρομοι στον βορειοελλαδικό χώρο: 1871-1965*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 91-95.

στραμμένος προς τη Βουλγαρία. Η επιλογή του ΓΕΣ αποδείχθηκε σωστή, διότι αφενός η μοναδική υπάρχουσα σιδηροδρομική γραμμή του βουλγαρικού μετώπου ήταν ευπρόσβλητη και αφετέρου, η Αν. Μακεδονία και η Θράκη είχαν μικρό βάθος με αποτέλεσμα η άμυνα της περιοχής να είναι δυσκολότερη για τον αμυνόμενο στρατό³⁶⁴.

Ο τελευταίος κλάδος των συγκοινωνιών ήταν τα λιμενικά έργα, για τα οποία δόθηκαν 50 εκ. δρχ. κατά τα έτη 1937 – 1939. Από αυτά χρηματοδοτήθηκαν: α) η αποπεράτωση της εκσκαφής του λιμένα Αμφίπολης και η κατασκευή 8 αποβάθρων, β) η εκσκαφή 2 αυλάκων στο Πόρτο Λάγο για τη διευκόλυνση φορτοεκφορτώσεων από φορτηγίδες, γ) η τμήση της διώρυγας Ποτίδαιας και δ) η κατασκευή αποβάθρων και άλλων έργων στρατιωτικού ενδιαφέροντος στους όρμους Ελευθερών, Κεραμωτής, Πόρτο Λάγο, Φαναρίου, Ελευθερούπολης και Πιερίας. Έπειτα από πιέσεις του ΓΕΣ ξεκίνησαν εργασίες στο λιμάνι Αλεξανδρούπολης με δαπάνη ύψους 38 εκ. δρχ., η οποία καλύφθηκε από το λιμενικό ταμείο της πόλης. Με τον ίδιο τρόπο τα οικεία λιμενικά ταμεία κάλυψαν διάφορα βελτιωτικά έργα στους λιμένες Καβάλας, Θεσσαλονίκης, Βόλου, Χαλκίδος, Ισθμίας και Μεσολογγίου³⁶⁵.

Άμεσα συνδεδεμένο με το σύστημα των συγκοινωνιών ήταν το ζήτημα των καυσίμων. Για την εξασφάλιση και καλύτερη λειτουργία των συγκοινωνιών, το ΓΕΣ επιχείρησε τη δημιουργία αποθεμάτων, που θα κάλυπταν τουλάχιστον μια ικανή χρονική περίοδο από την έναρξη των επιχειρήσεων. Όσον αφορά τα στερεά καύσιμα, ο Παπάγος υπολόγισε ότι οι σιδηρόδρομοι απαιτούσαν 60.000 τόνους για το πρώτο τρίμηνο της επιστράτευσης, ενώ άλλοι 100.000 τόνοι ήταν απαραίτητοι για τον εμπορικό στόλο, κατά το ίδιο διάστημα³⁶⁶. Στον παραπάνω αριθμό δεν υπολογίζονταν οι ανάγκες του πολεμικού στόλου και των εγχώριων βιομηχανιών, οι οποίες ήταν εξίσου σημαντικές. Οι προσπάθειες για προμήθεια γαιανθράκων από το εξωτερικό ευοδώθηκαν μόλις τον Δεκέμβριο 1940. Κατά την έναρξη του πολέμου η Ελλάδα διέθετε απόθεμα για 45 ημέρες, με αποτέλεσμα να αναγκαστεί να χρησιμοποιήσει ποσότητες, που προορίζονταν για το ναυτικό και τη βιομηχανία. Παρά τις δυσχέρειες, οι στρατιωτικές μεταφορές δεν παρουσίασαν προβλήματα κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων. Σχετικά με τα υγρά καύσιμα, οι ανάγκες του στρατού κατά το πρώτο τρίμηνο των επιχειρήσεων υπολογίζονταν σε 15.000 τόνους βενζίνης αυτοκινήτων, 6.000 τόνους βενζίνης αεροπλάνων, 3.000 τόνους πετρελαίου Ντίτζελ, 45.000 τόνους πετρελαίου Μαζούτ και 10.500 τόνους ορυκτελαίου. Τα αποθέματα υγρών καυσίμων

---

³⁶⁴ Μία περιοχή με μικρό βάθος δυσκολεύει τον αμυνόμενο στρατό, αφού του περιορίζει τη δυνατότητα να υποχωρεί και να πραγματοποιεί ελιγμούς. Αντιθέτως, ο επιτιθέμενος στρατός δύναται με ευκολία να προσβάλει τα κέντρα του εχθρού, να αποκόψει ολόκληρες περιοχές από ανεφοδιασμό και να προκαλέσει κατάρρευση του αμυντικού μετώπου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η Ρωσία / Σοβιετική Ένωση κατά τις διάφορες εισβολές που δέχθηκε, όπου το κολοσσιαίο βάθος της έκανε σχεδόν αδύνατη την καταστροφή της.

³⁶⁵ Παπάγος, ό.π., σ. 239.

³⁶⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.104: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.107187, «Περί επιτακτικής ανάγκης αυξήσεως στάθμης αποθεμάτων γαιανθράκων», 14 Απριλίου 1940.

της χώρας κάλυπταν μόλις το 30% των αναγκών και ήταν αποθηκευμένα σε επίγειες δεξαμενές. Για την εξασφάλιση επιπλέον ποσοτήτων προβλεπόταν η επίταξη του συνόλου των υγρών καυσίμων της χώρας, η οποία θα κάλυπτε τις ανάγκες 40 ημερών³⁶⁷.

Ένας άλλος τομέας, στον οποίον ήταν απαραίτητα τα αποθέματα, ήταν τα τρόφιμα. Ο αρχικός σχεδιασμός του ΓΕΣ προέβλεπε απόθεμα 60 ημερών για όλες τις κατηγορίες τροφίμων. Ο Παπάγος είχε αιτηθεί τη χρηματοδότηση των αρμόδιων υπηρεσιών για τη δημιουργία ικανοποιητικών αποθεμάτων³⁶⁸, αλλά αυτό δεν κατέστη εφικτό μέχρι τον Αύγουστο 1940, οπότε η κυβέρνηση παραχώρησε μια μικρή πίστωση. Κατά την έναρξη του πολέμου τα αποθέματα του ελληνικού στρατού σε σιτάρι και αλεύρι αρκούσαν για 50 ημέρες, τα τρόφιμα για 15 – 17 ημέρες και η νομή για τα κτήνη για 30 ημέρες³⁶⁹.

Μεταξύ των μέτρων εσωτερικού, που έλαβε η κυβέρνηση, συμπεριλαμβανόταν και η μέριμνα για τις παραμεθόριες περιοχές. Το ΓΕΣ ανησυχούσε ότι η υπερβολική αραιώση του πληθυσμού σε τμήματα όπως η περιοχή Παπάδων και Παρανεστίου εγκυμονούσε σοβαρούς κινδύνους για την ασφάλεια της χώρας. Στόχος του ΓΕΣ ήταν ο εποικισμός των παραμεθόριων περιοχών με οικογένειες ακραιφνών εθνικών φρονημάτων και η απομάκρυνση ύποπτων κατοίκων³⁷⁰. Σε συνεργασία με το υπουργείο Γεωργίας, καταρτίστηκε ένα σχέδιο μεταφοράς 3.500 οικογενειών, για τις οποίες η κυβέρνηση εξασφάλισε την παραχώρηση ακαλλιέργητων εκτάσεων, αλλά και την παροχή δανείων, ώστε να καταστεί εφικτή η κάλυψη των πρώτων αναγκών εγκατάστασης. Η κάλυψη της ανωτέρας δαπάνης ανήλθε στα 153 εκ. δρχ. Όσον αφορά τους υπόπτους, η απομάκρυνση τους θα ξεκινούσε από τις απαγορευμένες ζώνες και σταδιακά θα επεκτεινόταν και στις υπόλοιπες περιοχές. Η μετεγκατάσταση τους θα λάμβανε χώρα σε περιοχές του εσωτερικού, όπου δε θα ήταν επικίνδυνοι και θα λάμβαναν αποζημίωση για τις απώλειες της ακίνητης περιουσίας τους³⁷¹. Το σχέδιο εφαρμόστηκε σε μεγάλο βαθμό αλλά δεν ολοκληρώθηκε. Η χρησιμότητα του σχεδίου ήταν δεδομένη, επειδή θωράκιζε τις ευπαθείς παραμεθόριες περιοχές και απέτρεπε κινδύνους, όπως την είσοδο εχθρικών άτακτων σωμάτων, τις διαρροές πληροφοριών, κ.ό.κ.

Ένα από τα σημαντικότερα μέτρα για το εσωτερικό της χώρας αποτέλεσε η οργάνωση της αντιαεροπορικής άμυνας. Η έλλειψη αντιαεροπορικών όπλων ανάγκασε τη στρατιωτική και πολιτική ηγεσία να ασχοληθεί αποκλειστικά με την

³⁶⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Προπαρασκευή...*, σ. 64-65.

³⁶⁸ Βλ. τις αναφορές αρ.409783 (6 Νοεμβρίου 1939) και αρ.106256 (27 Ιανουαρίου 1940) όπως παρατίθενται στο Παπάγος, *ό.π.*, σ. 401-405.

³⁶⁹ ΓΕΣ/ΔΙΣ, *ό.π.*, σ. 61-62.

³⁷⁰ Η πλειοψηφία των κατοίκων, που χαρακτηρίστηκαν ύποπτοι και εκτοπίστηκαν, ανήκε στους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας. Για την πολιτική του κράτους έναντι των σλαβόφωνων κατά την περίοδο της τετραετίας 1936-1940 βλ. Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Το Νέο Κράτος και οι σλαβόφωνοι», στο Θάνος Βερέμης (επ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Αθήνα 2009, σ. 181-190.

³⁷¹ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.92: Παπάγος προς Μεταξά, αρ.36095, «Εκθεσις επί του εποικισμού των παραμεθόριων περιοχών και απομακρύνσεως ύποπτων εκ τούτων», 8 Δεκεμβρίου 1937.

παθητική αεράμυνα. Το πρώτο βήμα έγινε τον Νοέμβριο 1935, οπότε και συγκροτήθηκε η Επιθεώρηση Α/Α Αμύνης (Ε.Α.Α.)³⁷², με αποστολή την οργάνωση και εξασφάλιση της λειτουργίας της παθητικής αεράμυνας της χώρας και τον συντονισμό όλων των μέσων της αντιαεροπορικής άμυνας. Υπαγόταν στο υπουργείο Στρατιωτικών και είχε επικεφαλής έναν αντιστράτηγο ή υποστράτηγο του Στρατού Ξηράς, ενώ τα μέλη του αποτελούνταν από αξιωματικούς των τριών πολεμικών υπουργείων και στελέχη υπουργείων και υπηρεσιών, που σχετιζόνταν άμεσα ή έμμεσα με την αεράμυνα³⁷³.

Τρεις μήνες αργότερα, εκδόθηκε βασιλικό διάταγμα για την οργάνωση της παθητικής αεράμυνας της χώρας. Η γενική διεύθυνση ανατέθηκε στον υπουργό Στρατιωτικών μέσω του Επιθεωρητή Α/Α Αμύνης, που ήταν αρμόδιος για την διεύθυνση, προπαρασκευή, επίβλεψη και οργάνωση της παθητικής αεράμυνας της χώρας μέσω των πιστώσεων, που θα δίνονταν από το κράτος ειδικά για αυτό τον σκοπό. Επίσης, προβλέφθηκαν λεπτομερώς οι υποχρεώσεις των διοικητικών, αστυνομικών, δημοτικών και κοινοτικών αρχών, καθώς και οι κυρώσεις για όσους δεν συμμορφώνονταν στα διαταχθέντα μέτρα³⁷⁴.

Μέχρι την άνοιξη του 1938 είχαν ληφθεί τα εξής μέτρα: α) επιβλήθηκε η υποχρεωτική κατασκευή καταφυγίων στις ανεγειρόμενες νέες οικοδομές των μεγάλων αστικών κέντρων, β) οργανώθηκε και λειτούργησε Κεντρικό Σχολείο Παθητικής Αεραμύνης, που στόχευε στη δημιουργία εκπαιδευτών για τον άμαχο πληθυσμό και συνεργατών για τις αρχές, οι οποίες συμμετείχαν στην οργάνωση της παθητικής αεράμυνας, γ) έγιναν προεργασίες για την οργάνωση του ταχέως σβησίματος του δημοτικού φωτισμού σε περίπτωση αεροπορικού βομβαρδισμού, δ) επιβλήθηκε υποχρεωτικά το μάθημα της Παθητικής Αεραμύνης στα σχολεία της μέσης και ανώτατης εκπαίδευσης, ε) έγινε προμήθεια 160 σειρήνων συναγερμού, στ) δημιουργήθηκαν 13 υποδειγματικά καταφύγια για την διαφώτιση του πληθυσμού, ζ) επιβλήθηκε η υποχρεωτική οργάνωση της παθητικής αεράμυνας στις μεγάλες επιχειρήσεις με δικά τους έξοδα, η) πραγματοποιήθηκαν οι αναγκαίες μελέτες και ενέργειες για την προμήθεια υλικών δικτύου επιτήρησης και δικτύου διαβίβασης πληροφοριών αέρος, θ) οργανώθηκαν συνεργεία ανίχνευσης αερίων και απολύμανσης, και παραγγέλθηκαν 600 προσωπίδες και άλλα σχετικά υλικά, ι) οργανώθηκε η απογραφή των οικογενειών των μεγάλων αστικών κέντρων, με σκοπό την οργάνωση της οικιακής αυτοπροστασίας, ια) ιδρύθηκαν γραφεία παθητικής αεράμυνας σε αρκετούς δήμους, ιβ) προωθήθηκε η εκπαίδευση του προσωπικού της

---

³⁷² Η Επιθεώρηση Α/Α Αμύνης μετονομάστηκε σε Ανωτέρα Διοίκηση Α/Α Αμύνης με τον Οργανισμό του Στρατού 1937.

³⁷³ ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 539 (11 Νοεμβρίου 1935), Αναγκαστικός Νόμος 2^{α5} Νοεμβρίου 1935, «Περί συστάσεως Επιθεωρήσεως Αντιαεροπορικής Αμύνης της χώρας», σ. 2642-2643.

³⁷⁴ ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 104 (22 Φεβρουαρίου 1936), Βασιλικό Διάταγμα 17^{α5} Φεβρουαρίου 1936, «Περί οργάνωσης της παθητικής αεραμύνης της χώρας», σ. 523-525.

αστυνομίας και της χωροφυλακής³⁷⁵ και γ) λειτούργησαν πολυάριθμα σχολεία διαφώτισης άμαχου πληθυσμού³⁷⁶.

Το 1938 η ελληνική επικράτεια χωρίστηκε σε δύο ζώνες αεράμυνας, οι οποίες διαχωρίζονταν στην γραμμή Αμβρακικός – Μαλιακός. Το βόρειο τμήμα αποτέλεσε τη ζώνη αρχιστρατήγου, όπου ο αρχιστράτηγος ήταν αρμόδιος για την διεξαγωγή της ενεργής και παθητικής αεράμυνας. Η διεξαγωγή της ενεργής αεράμυνας πραγματοποιούνταν μέσω του Διοικητή Πυροβολικού του Γενικού Στρατηγείου και του Ανώτερου Διοικητή Αεροπορίας Στρατιάς, αρμόδιων για τη χρησιμοποίηση του αντιαεροπορικού πυροβολικού και της αεροπορίας δώξης. Για την παθητική αεράμυνα ως αρμόδια όργανα τέθηκαν οι διοικητές των Μεγάλων Μονάδων για το στράτευμα και οι ανώτεροι στρατιωτικοί διοικητές για τον άμαχο πληθυσμό. Το νότιο τμήμα της χώρας αποτέλεσε τη ζώνη εσωτερικού και η αεράμυνα διεξαγόταν από την Ανώτερη Διοίκηση Α/Α Αμύνης, η οποία είχε στη διάθεση της όλα μέσα για την οργάνωση της ενεργής και παθητικής αεράμυνας³⁷⁷.

Η οριστική μορφή του συστήματος παθητικής αεράμυνας της χώρας καθορίστηκε το 1940 με τους Α.Ν. 2372 και 2598, οι οποίοι ρύθμιζαν τις αρμοδιότητες των αρμόδιων υπουργείων και υφυπουργείων ως εξής: α) Στρατιωτικών: υπεύθυνο για όλα τα μέτρα που αφορούσαν το στράτευμα, τις βιομηχανίες άμεσου στρατιωτικού ενδιαφέροντος και την επιστράτευση, β) Ναυτικών: αρμόδιο για όλα τα μέτρα που αφορούσαν το πολεμικό και εμπορικό ναυτικό, τις βιομηχανίες και εγκαταστάσεις άμεσου ναυτικού ενδιαφέροντος και τις λιμενικές ζώνες, γ) Αεροπορίας: υπεύθυνο για όλα τα μέτρα που αφορούσαν την αεροπορία, τους αερολιμένες, αλλά και τις βιομηχανίες και εγκαταστάσεις άμεσου για την αεροπορία ενδιαφέροντος, δ) Δημόσιας Ασφαλείας: υπεύθυνο για τα μέτρα πυρόσβεσης και την αραίωση του πληθυσμού εν καιρώ πολέμου, ε) Εσωτερικών και Διοικήσεως Πρωτεύουσας:

³⁷⁵ Η αστυνομία και η χωροφυλακή διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό εσωτερικού της κυβέρνησης. Το υφυπουργείο Δημοσίας Ασφαλείας, μέσω του οικείου Τμήματος Επιστρατεύσεως, δημοσίευσε εγχειρίδια οδηγιών με τις υποχρεώσεις των σωμάτων ασφαλείας και των πυροσβεστικών υπηρεσιών σε περίοδο επιστρατεύσεως. Περιελάμβαναν τα εξής κεφάλαια: α) Περί επιτυχίας επιστρατεύσεως, β) Συμβολή σωμάτων ασφαλείας εις τον έργο του Στρατού, γ) Ασφάλεια της χώρας, δ) Πολιτική και οικονομική επιστράτευση, ε) Μέτρα ασφαλείας των τηλεγραφικών, τηλεφωνικών και ηλεκτρικών γραμμών, στ) Αναστολή προσελεύσεως εφέδρων, ζ) Αντίδραση κατά του πολέμου, η) Οργάνωση παθητικής αεράμυνας, θ) Περί επιβολής λογοκρισίας, ι) Περί εξασφάλισης των εν τω εσωτερικώ νευρολογικών συγκοινωνιακών σημείων, ια) Μέτρα κατά του κομμουνισμού και της πολιτικής αντιδράσεως, ιβ) Περί προπαγάνδας, ιγ) Περί αλλοδαπών και μειονοτήτων, ιδ) Συλλογή πληροφοριών στρατιωτικής σημασίας και ανακοίνωση τούτων εις τα κατά λόγον αρμοδιότητος πολεμικά υπουργεία και κέντρα πληροφοριών, ιε) Λήψη μέτρων προς απομάκρυνση πάσης φθοροποιού επιδράσεως επί του στρατεύματος, ιστ) Περί επιτάξεων, ιζ) Περί ρυθμίσεως τροχαίας κινήσεων μεταγωγικών στρατού εν επιστρατεύσει, ιη) Περί στρατονομίας. Κάθε κεφάλαιο περιείχε όλη τη σχετική νομοθεσία καθώς και τις εντολές, οι οποίες έπρεπε να εφαρμοστούν εν καιρώ επιστρατεύσεως. Βλ. ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.94: «Κανονιστικάί οδηγίαι των υποχρεώσεων και καθηκόντων των σωμάτων ασφαλείας και πυροσβεστικής υπηρεσίας εν περιπτώσει επιστρατεύσεως», 20 Μαΐου 1939.

³⁷⁶ ΓΑΚ, Αρχείο Μεταξά, Φ.95: Παπάγος προς Μεταξά, «Επί της εκθέσεως της αφορώσης την εξέλιξη της στρατιωτικής καταστάσεως της χώρας από τη Συνθήκη της Λωζάννης (Αύγουστος 1923) μέχρι σήμερα», 11 Απριλίου 1938, σ. 338-343.

³⁷⁷ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 86-87.

αρμόδια για την προστασία του άμαχου πληθυσμού, την κατασκευή καταφυγίων, τον εφοδιασμό του πληθυσμού με αντιασφυξιογόνες προσωπίδες, το σβήσιμο του φωτισμού, κ.τ.λ., στ) Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων: υπεύθυνο για την κατασκευή τεχνικών έργων παθητικής αεράμυνας και αντιαεροπορικής πολεοδομικής, ζ) Σιδηροδρόμων και Αυτοκινήτων: υπεύθυνο για όλα τα μέτρα που αφορούσαν τις συγκοινωνίες, τα μέσα μαζικής μεταφοράς και τις αποθήκες καυσίμων υλών, η) Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως: υπεύθυνο για την νοσοκομειακή περίθαλψη του αερόπληκτου πληθυσμού και τα ιατρεία που θα χρησιμοποιούνταν ως σταθμοί πρώτων βοηθειών.

Επίσης, καθοριστήκαν οι αρμοδιότητες της Ανωτάτης Διοίκησης Α/Α Αμύνης της Χώρας ως εξής: α) μελέτη όλων των θεμάτων που αφορούσαν την παθητική αεράμυνα, β) εισήγηση κάθε σχετικού ζητήματος με την παθητική αεράμυνα στο ΑΣΕΑ και στα αρμόδια υπουργεία, γ) επιθεώρηση όλων των ληφθέντων μέτρων παθητικής αεράμυνας, δ) διεύθυνση των Σχολείων Παθητικής Αεραμύνης βάσει των οδηγιών του ΓΕΣ, ε) οργάνωση και διεύθυνση μερικών ή γενικών ασκήσεων παθητικής αεράμυνας και στ) σύνταξη σχεδίων παθητικής αεράμυνας άμαχου πληθυσμού.

Επιπλέον, ολόκληρη η ελληνική επικράτεια χωρίστηκε σε Ανώτερες Διοικήσεις, Διοικήσεις και Υποδιοικήσεις Παθητικής Αεραμύνης³⁷⁸. Στην δικαιοδοσία τους δεν εντάσσονταν οι στρατιωτικές, ναυτικές, λιμενικές και αεροπορικές ζώνες. Αποστολή των διοικήσεων ήταν η εξασφάλιση της εφαρμογής των μέτρων παθητικής αεράμυνας εν καιρώ ειρήνης, αλλά και η λήψη και εφαρμογή αυτών, όταν η χώρα κηρυχτεί σε κατάσταση αεράμυνας³⁷⁹.

Το ίδιο έτος το υπουργείο Στρατιωτικών προέβη σε οργάνωση αποσπασμάτων παθητικής αεράμυνας. Τα αποσπάσματα ήταν στρατιωτικές μονάδες, που αποτελούνταν από 150 οπλίτες και 8 αξιωματικούς. Αποστολή τους ήταν η παροχή βοήθειας σε θύματα βομβαρδισμών, η ανίχνευση και απολύμανση από πολεμικές χημικές ουσίες, η υποστύλωση ή κατεδάφιση ετοιμόρροπων οικοδομών, η απομόνωση ηλεκτρικών αγωγών, ύδατος και φωταερίου, η περισυλλογή μη εκραγισίων βομβών, κ.ά. Προβλεπόταν η δημιουργία αποσπασμάτων στα μεγάλα αστικά κέντρα και ιδίως σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη. Τελικώς, ελάχιστα συγκροτήθηκαν και αυτά με ελαττωμένη σύνθεση³⁸⁰.

Τέλος, το Ναυτικό ανάλαβε να οργανώσει ένα σύστημα ελέγχου του εναέριου χώρου της Ελλάδος, με σκοπό την έγκαιρη ενημέρωση σε περίπτωση εμφάνισης εχθρικών αεροσκαφών. Το σύστημα ονομάστηκε Υπηρεσία Επιτηρήσεως

³⁷⁸ Συνολικά καθορίστηκαν 13 Ανώτατες Διοικήσεις, 64 Διοικήσεις και 244 Υποδιοικήσεις Παθητικής Αεραμύνης. Βλ. ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 90.

³⁷⁹ ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 168 (3 Ιουνίου 1940), Αναγκαστικός Νόμος 2372/1940, «Περί παθητικής αεραμύνης της χώρας», σ. 1383-1388 και ΕτΚ, Τεύχος Α', αρ. 334 (22 Οκτωβρίου 1940), Αναγκαστικός Νόμος 2598/1940, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων του Αναγκαστικού Νόμου 2372/40 περί παθητικής αεραμύνης της χώρας», σ. 2746-2747.

³⁸⁰ ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 92-93.

Συναγερμού Αέρος και Θαλάσσης και το κεντρικό του τμήμα στεγάστηκε στο υπόγειο καταφύγιο του Λυκαβηττού³⁸¹. Αποτελούνταν από 595 σταθμούς επιτήρησης διεσπαρμένους σε όλη την επικράτεια της χώρας, 101 κέντρα πληροφοριών Στρατού – Ναυτικού, τα οποία λάμβαναν τις πληροφορίες από τους σταθμούς επιτήρησης και 11 κέντρα συναγερμού Στρατού – Ναυτικού, τα οποία προειδοποιούσαν τις περιοχές που επρόκειτο να πληγούν. Το σύστημα, με όλα τα κέντρα και τους σταθμούς του, εξυπηρετούνταν από περίπου 30.000 άνδρες και η λειτουργία του αποδείχθηκε εξαιρετική³⁸².

Γενικότερα, η οργάνωση της παθητικής αεράμυνας αποδείχθηκε ιδιαίτερα αποτελεσματική, καθώς προετοίμασε ψυχολογικά τον άμαχο πληθυσμό και τον εξοικείωσε με την ιδέα του επερχόμενου πολέμου. Κατά συνέπεια, όταν παρουσιάστηκε ανάγκη, ο άμαχος πληθυσμός εμφανίστηκε έτοιμος και πλήρως συνεργάσιμος με τις στρατιωτικές και αστυνομικές αρχές.

Συμπέρασμα όλων των παραπάνω είναι ότι τα μέτρα εσωτερικού, στα οποία προέβησαν οι κυβερνητικές και στρατιωτικές αρχές της χώρας, διαδραμάτισαν μικρότερο ή μεγαλύτερο ρόλο στην πολεμική προπαρασκευή της χώρας. Ένας σημαντικός παράγοντας, που συντέλεσε στην επιτυχία της προπαρασκευής, ήταν η φύση του δικτατορικού καθεστώσ της χώρας, το οποίο μπόρεσε να επιβάλει χωρίς περιορισμούς όλα τα αναγκαία μέτρα σε κρατικούς και ιδιωτικούς οργανισμούς, επιχειρήσεις, κ.τ.λ. Ένα άλλο στοιχείο, που επηρέασε τον συγκεκριμένο τομέα, ήταν η έλλειψη πιστώσεων. Ωστόσο, σε αντίθεση με άλλα σκέλη της προπαρασκευής, φάνηκε ότι δεν σημειώθηκαν σημαντικά λάθη και τα λιγοστά χρήματα που διατέθηκαν αξιοποιήθηκαν στο έπακρο. Έτσι, τόσο το έμψυχο όσο και το άψυχο υλικό του εσωτερικού της Ελλάδος ήταν σε θέση να συνδράμει ενεργά στην πολεμική προσπάθεια του ελληνικού στρατού κατά τη διάρκεια του πολέμου.

---

³⁸¹ Καββαδίας, ό.π., σ. 109.

³⁸² ΓΕΣ/ΔΙΣ, ό.π., σ. 100-101. Βλ. Σχεδιάγραμμα 13.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η τετραετία 1936-1940 αποτέλεσε μία εξαιρετικά παραγωγική και δραστήρια περίοδο για την Ελλάδα στον τομέα της πολεμικής προπαρασκευής, εξαιτίας των ιδιαίτερων συνθηκών της περιόδου. Υπό την απειλή ενός επερχόμενου πολέμου, το καθεστώς Μεταξά έθεσε ως πρωταρχική προτεραιότητα την καλύτερη δυνατή προπαρασκευή του στρατεύματος και τους κράτους.

Ο αμυντικός προσανατολισμός της χώρας περιλάμβανε συγκεκριμένους δυνητικούς εχθρούς και δεν υπέστη πολλές μεταβολές. Έως τον Απρίλιο 1939 ο ελληνικός στρατηγικός σχεδιασμός ήταν αποκλειστικά στραμμένος προς τη Βουλγαρία. Η κατάληψη της Αλβανίας από τον ιταλικό στρατό άλλαξε άρδην τα δεδομένα και οδήγησε την Ελλάδα σε αναπροσαρμογή του σχεδιασμού της. Πλέον, η χώρα άρχισε να προετοιμάζεται για αγώνα σε δύο μέτωπα - αλβανικό και βουλγαρικό - και να αναζητά τον βέλτιστο τρόπο αντιμετώπισης των δύο δυνητικών εχθρών της.

Κεντρικό ρόλο στον αμυντικό σχεδιασμό της Ελλάδας διαδραμάτισε η προσπάθεια εξασφάλισης εξωτερικής βοήθειας από άλλες χώρες. Η κυβέρνηση Μεταξά κινήθηκε προς τρεις διαφορετικούς άξονες, οι οποίοι όμως αρκετές φορές ήταν αλληλένδετοι μεταξύ τους. Πρώτος και σημαντικότερος υπήρξε ο αγγλογαλλικός. Σε πολιτικό επίπεδο, η Ελλάδα ήταν εξαρτημένη από την Μ. Βρετανία και εντασσόταν στον βρετανικό στρατηγικό σχεδιασμό. Ο Μεταξάς προσέγγισε τη Μ. Βρετανία αρκετές φορές, μεταξύ Οκτωβρίου 1938 και Μαΐου 1940, αποσκοπώντας στη σύναψη μιας ελληνοβρετανικής στρατιωτικής συμμαχίας, με τους Βρετανούς να παρουσιάζονται αρνητικοί. Την ίδια στάση διατήρησαν και στο ενδεχόμενο στρατιωτικών επαφών με το ελληνικό επιτελείο για επιχειρήσεις στα Βαλκάνια. Αντιθέτως, οι Γάλλοι έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για αναβίωση ενός βαλκανικού μετώπου, στα πρότυπα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Με την έναρξη του πολέμου, τον Σεπτέμβριο 1939, εγκαινιάστηκε ένας κύκλος μυστικών επαφών μεταξύ του γαλλικού και του ελληνικού επιτελείου, καθώς η Ελλάδα ήταν επισήμως ουδέτερη. Οι επαφές κράτησαν έως τον Μάρτιο 1940, ενώ το σχέδιο του βαλκανικού μετώπου εγκαταλείφθηκε οριστικά τον Μάιο 1940. Έπειτα από την κατάρρευση της Γαλλίας η Ελλάδα έπαυσε να αναμένει υλική βοήθεια και από τους Βρετανούς, οι οποίοι κατέστησαν σαφές ότι δεν ήταν σε θέση να δεσμεύσουν δυνάμεις προς ενίσχυση της.

Ο δεύτερος άξονας αφορούσε τις χώρες της Βαλκανικής Συνεννόησης. Οι τέσσερις χώρες υπέγραψαν στρατιωτική σύμβαση, η οποία προέβλεπε το ενδεχόμενο μιας ενδοβαλκανικής σύρραξης. Μεταξύ των ετών 1936 και 1938 οι Αρχηγοί των Επιτελείων των τεσσάρων χωρών συναντήθηκαν αρκετές φορές και οριστικοποίησαν όλα τα σχέδια δράσης και συνεργασίας στο ενδεχόμενο πολέμου. Όμως, το σχέδιο

συμμαχικής δράσης είχε ελάχιστες πιθανότητες να ενεργοποιηθεί, καθώς θεωρούνταν απίθανο κάποιος από τους δυνητικούς εχθρούς – Βουλγαρία, Αλβανία και Ουγγαρία – να ξεκινούσε πόλεμο στη Βαλκανική, δίχως τη σύμπραξη τουλάχιστον μίας εξωβαλκανικής δύναμης, όπως η Ιταλία ή η Σοβιετική Ένωση. Εκεί ακριβώς εντοπίστηκε η μεγαλύτερη αδυναμία της στρατιωτικής σύμβασης, αφού δεν κάλυπτε τις τέσσερις χώρες στο ενδεχόμενο επίθεσης από μια εξωβαλκανική δύναμη. Το παραπάνω προσπάθησε ανεπιτυχώς να το μεταβάλει ο Μεταξάς, όταν τον Φεβρουάριο 1940 εισηγήθηκε την επέκταση των υποχρεώσεων των βαλκάνιων συμμάχων, ώστε αυτές να καλύπτουν και την περίπτωση επίθεσης από εξωβαλκανική δύναμη. Κατά συνέπεια, η Ελλάδα δεν κατάφερε να εξασφαλίσει καμία βοήθεια από τις χώρες της Βαλκανικής Συνεννόησης.

Οι αδυναμίες του πολιτικο-στρατιωτικού καθεστώτος της Βαλκανικής Συνεννόησης και οι πρώτες ρωγμές στο βαλκανικό συλλογικό σύστημα ασφάλειας, έπειτα από το γιουγκοσλαβο-βουλγαρικό Σύμφωνο Φιλίας του Ιανουαρίου 1937, έφεραν πιο κοντά την Ελλάδα με την Τουρκία. Οι δύο χώρες είχαν κοινά χερσαία και ναυτικά σύνορα, ένιωθαν απειλή από την μεριά της Ιταλίας και ήταν καχύποπτες έναντι της Γιουγκοσλαβίας, επί κυβέρνησης Stojadinovic. Οι πρώτες επιτελικές επαφές μεταξύ των δύο χωρών εγκαινιάστηκαν, με τουρκική πρωτοβουλία, την άνοιξη του 1937 και αφορούσαν την κατασκευή οχυρωματικών έργων σε τουρκικά και ελληνικά εδάφη της Θράκης για την κάλυψη της Αδριανούπολης. Η ελληνική ηγεσία απέρριψε τις τουρκικές προτάσεις, διότι αφενός το κόστος ήταν τεράστιο και αφετέρου η Ελλάδα δεν θα αποκόμιζε παρά ελάχιστα οφέλη από πολιτική και στρατιωτική άποψη. Αντιθέτως, προσπάθησε να προωθήσει την υπογραφή μιας στρατιωτικής ελληνοτουρκικής σύμβασης. Όμως, η Τουρκία δεν επιθυμούσε να δεσμευτεί έναντι της Ελλάδας, ούτε να διακινδυνεύσει τη συμμετοχή της στον πόλεμο. Συνεπώς οι ελληνοτουρκικές επαφές δεν απέδωσαν καρπούς.

Αποτέλεσμα των ανωτέρω ήταν η Ελλάδα να παραμείνει δίχως εξωτερική βοήθεια έναντι της ιταλικής επίθεσης τον Οκτώβριο 1940. Παρόλα αυτά, ελάχιστες ευθύνες μπορούν να καταλογιστούν στους χειρισμούς της κυβέρνησης Μεταξά. Η ελληνική κυβέρνηση επεδίωξε σθεναρά να υπογράψει συμμαχίες και στρατιωτικές συμβάσεις, καθώς και να προωθήσει επιτελικές επαφές. Για να το πετύχει αυτό ήταν διατεθειμένη να κάνει αρκετές παραχωρήσεις, όπως φάνηκε από την ετεροβαρή Πρόσθετη Συνθήκη του 1938 με την Τουρκία. Ωστόσο, οι εκάστοτε πολιτικές συνθήκες και ο στρατηγικός σχεδιασμός των υπόλοιπων χωρών λειτούργησαν αποτρεπτικά για τις ελληνικές επιδιώξεις.

Αναφορικά με την οργάνωση, η ηγεσία του ΓΕΣ και η κυβέρνηση, ήδη από τον Αύγουστο 1936, προχώρησαν σε αλλαγές στα σημαντικότερα στρατιωτικά όργανα και κλιμάκια. Έπειτα από έγκριση του υπουργείου Στρατιωτικών, ο Παπάγος αναδιάρθρωσε το ΓΕΣ, με σκοπό να το καταστήσει πιο λειτουργικό, αλλά και να εντάξει τομείς, όπως η πολιτική και η οικονομική επιστράτευση, οι οποίοι μέχρι τότε

δεν αποτελούσαν αντικείμενο οργανωμένης μελέτης και προπαρασκευής. Αντιθέτως, όργανα, των οποίων η λειτουργία κρίθηκε ικανοποιητική, όπως ο ΑΣΕΑ και το ΑΠΣ, δεν υπέστησαν τροποποιήσεις. Η κυριότερη επιδίωξη του Παπάγου υπήρξε η ίδρυση ενός υπουργείου Εθνικής Αμύνης, με σκοπό τον καλύτερο συντονισμό μεταξύ των τριών κλάδων της εθνικής άμυνας. Ο Μεταξάς, αν και προσωπικά συμφωνούσε με τον Αρχηγό ΓΕΣ, δεν προχώρησε στη δημιουργία του υπουργείου, επειδή δεν ήθελε να δυσαρεστήσει το Ναυτικό, που ήταν κάθετα αντίθετο στην πρόταση Παπάγου. Όλα τα παραπάνω συντελέστηκαν έως την άνοιξη του 1937, οπότε μπήκαν οι βάσεις πάνω στις οποίες οργανώθηκε η προπαρασκευή και ο πολεμικός σχεδιασμός της χώρας.

Το 1937 εγκαινιάστηκε μια σειρά τροποποιήσεων στη σύνθεση του Στρατού Ήερās, ο καθορισμός της οποίας συντελούταν από τον εκάστοτε Οργανισμό του Στρατού και το αντίστοιχο Σχέδιο Επιστρατεύσεως. Οι αλλαγές σε αυτά συντελέστηκαν έπειτα από γεγονότα, που μετέβαλλαν τις υφιστάμενες στρατηγικές συνθήκες, όπως η υπογραφή του συμμαχικού (βαλκανικού) σχεδίου εκστρατείας, η κατάργηση της αποστρατικοποιημένης ζώνης στη Θράκη το 1938, η κατάληψη της Αλβανίας από τον ιταλικό στρατό το 1939, κ.ά. Δεν σημειώθηκαν μεγάλες αλλαγές στο μέγεθος του στρατεύματος. Από το 1936 έως το 1940 η δύναμη του ελληνικού στρατού αυξήθηκε κατά μία μόλις Μεραρχία Πεζικού. Ωστόσο, ο στρατός του 1940, εν συγκρίσει με αυτόν του 1936, διέθετε αρτιότερη οργάνωση, καλύτερο εξοπλισμό και μικρότερες ελλείψεις. Το κυριότερο οργανωτικό μειονέκτημα σχετιζόταν με το στήσιμο του Στρατού Ήερās. Πλησίον των ελληνοαλβανικών συνόρων ο ελληνικός στρατός επιστράτευε μόλις 2 Μεγάλες Μονάδες, γεγονός που έθετε σε κίνδυνο την ελληνική άμυνα έναντι μιας ιταλικής επίθεσης.

Η έλλειψη μόνιμων στελεχών υπήρξε ένα εξίσου σοβαρό πρόβλημα που προβλημάτισε το ΓΕΣ. Οι εκκαθαρίσεις του 1935 δημιούργησαν σημαντικά κενά, τα οποία αποδείχθηκαν εξόχως σοβαρά για το στράτευμα. Το ΓΕΣ προχώρησε στη λήψη διαφόρων μέτρων, με σκοπό να αυξήσει τον αριθμό σπουδαστών στις στρατιωτικές παραγωγικές σχολές, αλλά και στις σχολές εφαρμογής και μετεκπαίδευσης. Αξιόλογη προσπάθεια κατέβαλλε το ΓΕΣ και στην μετεκπαίδευση των έφεδρων αξιωματικών, ιδίως κατά το 1940, με αποτέλεσμα τη βελτίωση της ετοιμότητας τους για τις πολεμικές επιχειρήσεις που ακολούθησαν. Επιπλέον, αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός του στρατού ειρήνης, μέσω της αύξησης της θητείας. Ωστόσο, παρά τις ενέργειες του ΓΕΣ και τις σχετικές βελτιώσεις, το πρόβλημα της έλλειψης στελεχών παρέμεινε άλυτο. Όμως, ο ελληνικός στρατός του 1940 απέκτησε ομοιομορφία και ουδέποτε δημιούργησε πρόβλημα στην κυβέρνηση.

Στον τομέα του σχεδιασμού της οχύρωσης οι βάσεις είχαν τεθεί προγενέστερα του Αυγούστου 1936. Υπήρξαν μελέτες για την οχύρωση ολόκληρης της Μακεδονίας και της Θράκης, αλλά όχι για την Ήπειρο, εξαιτίας της έλλειψης κινδύνου από το κράτος της Αλβανίας. Η υπογραφή της βαλκανικής στρατιωτικής συνθήκης είχε ως

αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των οχυρωματικών πλάνων στα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα. Κατά συνέπεια, το σύνολο του προσωπικού, των πιστώσεων και των υλικών, διατέθηκαν για την κατασκευή των οχυρών της Αν. Μακεδονίας και Θράκης. Απόρροια της συνολικής προσπάθειας υπήρξαν τα 21 οχυρά της «Γραμμής Μεταξά», εκ των οποίων τα 19 εντάσσονταν σε ισχυρά αμυντικά συγκροτήματα στην περιοχή της Αν. Μακεδονίας, ενώ τα άλλα 2 κατασκευάστηκαν ως μεμονωμένα οχυρά στη Δ. Θράκη. Το πρόγραμμα της κατασκευής των μόνιμων οχυρών κατέληξε εκτός προϋπολογισμού, διότι κόστισε περίπου 1,3 δισ. δρχ., ποσό πολύ μεγαλύτερο από το προβλεπόμενο. Ωστόσο, παρά τα εκάστοτε προβλήματα κατασκευής, επάνδρωσης και εξοπλισμού, τα οχυρά αποδείχθηκαν εξαιρετικά ισχυρά και δυνάμενα να εκπληρώσουν στο ακέραιο την αποστολή τους. Αρχικά, πρόβλημα με τον σχεδιασμό του ΓΕΣ σε σχέση με την οχύρωση αποδείχθηκε η έλλειψη ευελιξίας και προνοητικότητας. Η διάθεση του συνόλου σχεδόν των διαθέσιμων πιστώσεων για την οχύρωση στα μόνιμα οχυρά της Αν. Μακεδονίας και της Θράκης έγινε με γνώμονα τον προσανατολισμό προς τη Βουλγαρία, ως τον υπ' αριθμόν ένα δυνητικό εχθρό. Όταν την άνοιξη του 1939 ανατράπηκαν οι μέχρι τότε συνθήκες, το ΓΕΣ δεν διέθετε πιστώσεις για μια ολοκληρωμένη κατασκευή ορισμένων έργων εκστρατείας στην Ήπειρο και στη Δ. Μακεδονία. Ακόμη και μετά την κατάληψη της Αλβανίας από τον ιταλικό στρατό το μεγαλύτερο μέρος των πιστώσεων διατίθεντο στα οχυρά της Αν. Μακεδονίας. Φυσικά, το ΓΕΣ όφειλε να συνεχίσει με ταχείς ρυθμούς τις εργασίες στα μόνιμα οχυρά, διότι σε διαφορετική περίπτωση δεν θα ήταν σε θέση να τα αξιοποιήσει. Ένας άλλος λόγος της απροθυμίας του Παπάγου να παραχωρήσει πιστώσεις για την οχύρωση της Ηπείρου και της Δ. Μακεδονίας σχετιζόταν με το στρατηγικό - επιχειρησιακό σχεδιασμό του ΓΕΣ. Το επιτελικό σχέδιο του ελληνικού στρατού προέβλεπε την υποχώρηση σε βάθος 200 περίπου χιλιομέτρων από τα ελληνοαλβανικά σύνορα, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει καμία λογική στην κατασκευή οχυρωματικών εργασιών σε εδάφη, τα οποία επρόκειτο να χαθούν από τις πρώτες ώρες των επιχειρήσεων. Στον στρατηγικό σχεδιασμό έγκειται και ένα σημαίνουσα σημασία σφάλμα του οχυρωτικού προγράμματος του Παπάγου. Το σχέδιο ΙΒ προέβλεπε την πιθανότητα διέλευσης ιταλικών ή βουλγαρικών στρατευμάτων εντός του εδάφους της Γιουγκοσλαβίας, με σκοπό την προσβολή της Κ. Μακεδονίας στην περιοχή του διαδρόμου Αξιού. Παρόλα αυτά, δεν πραγματοποιήθηκε καμία ενέργεια οχύρωσης αυτού του ευαίσθητου για την ελληνική άμυνα σημείου, ακόμα και κατά την περίοδο Οκτωβρίου 1940 – Απριλίου 1941. Ο φόβος για τη Βουλγαρία φάνηκε ότι επηρέασε αρνητικά τον σχεδιασμό της οχύρωσης. Οι μετέπειτα πολεμικές επιχειρήσεις απέδειξαν ότι τα μόνιμα οχυρά της Αν. Μακεδονίας ήταν ισχυρότατα και μπορούσαν, με την κατάλληλη υποστήριξη, να αντιτάξουν αποτελεσματική άμυνα έναντι ενός σύγχρονου στρατού, κάτι το οποίο δύσκολα μπορούσε να ειπωθεί για τον βουλγαρικό στρατό του 1940. Συμπέρασμα των παραπάνω είναι ότι το ΓΕΣ δεν έδειξε την απαιτούμενη ψυχραιμία και

διορατικότητα, ώστε να αξιοποιήσει τις μελέτες των ετών 1935-1936 και να οχυρώσει αποτελεσματικά το σύνολο της Μακεδονίας. Αντιθέτως, επικεντρώθηκε αποκλειστικά στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα της Αν. Μακεδονίας, την οποία ενίσχυσε αμυντικά σε βαθμό πολύ ανώτερο από αυτόν που επιδίωκε.

Όσον αφορά την προμήθεια πολεμικού υλικού, ο Παπάγος κατήρτισε ένα εφοδιαστικό σχέδιο, σύμφωνα με το οποίο κινήθηκε η εξοπλιστική προσπάθεια της χώρας. Προτεραιότητα δόθηκε στην προμήθεια αντιαρματικών και αντιαεροπορικών όπλων, όλμων, καθώς και υλικού αρμοδιότητας επιμελητείας, μηχανικού και αυτοκινήτων, στοιχεία που είτε εξείλειπαν εντελώς από το στράτευμα είτε παρουσίαζαν σοβαρότατες ελλείψεις. Η περάτωση των παραγγελιών από το εξωτερικό έλαβε χώρα κυρίως μεταξύ των ετών 1936 – 1938. Κύριος προμηθευτής του ελληνικού στρατού υπήρξε η γερμανική πολεμική βιομηχανία. Όταν η γερμανική αγορά έκλεισε για την Ελλάδα, καταβλήθηκαν προσπάθειες για την απόκτηση υλικού από την Μ. Βρετανία και την Γαλλία, με πενιχρά αποτελέσματα. Η ελληνική κυβέρνηση μερίμνησε και για την ανάπτυξη της εγχώριας πολεμικής βιομηχανίας, ώστε να μετριάσει την εξάρτηση της από το εξωτερικό, εν καιρώ πολέμου. Το 1940 οι ελληνικές βιομηχανίες δεν ήταν σε θέση να παραγάγουν όπλα, όμως μπορούσαν να κατασκευάσουν πυρομαχικά, ανταλλακτικά όπλων, είδη επιμελητείας, κ.ό.κ. Το εφοδιαστικό πρόγραμμα του Παπάγου αποτελούσε ένα αξιόλογο σχέδιο, το οποίο όμως δεν μπορούσε να ολοκληρωθεί από την Ελλάδα εκείνης της περιόδου, διότι απαιτούσε τεράστιες πιστώσεις. Με μία πιο ρεαλιστική προσέγγιση και αναπροσαρμογή των προτεραιοτήτων, το ΓΕΣ είχε τη δυνατότητα να αξιοποιήσει με καλύτερο τρόπο τις διατιθέμενες από την κυβέρνηση πιστώσεις, ιδίως κατά την περίοδο 1936 – 1938, κατά την οποία οι διεθνείς αγορές του εξωτερικού ήταν πρόθυμες να ικανοποιήσουν τις ελληνικές παραγγελίες. Παρόλα αυτά, ο ελληνικός στρατός εξοπλίστηκε σε ικανοποιητικό βαθμό και κάλυψε επαρκώς τις σοβαρές ελλείψεις, που παρουσίαζε το 1936.

Σε επίπεδο επιχειρησιακού σχεδιασμού, το πρώτο επιτελικό σχέδιο του ΓΕΣ επί Παπάγου υπήρξε το Β3, για την περίπτωση ενός μεμονωμένου ελληνοβουλγαρικού πολέμου, το οποίο προέβλεπε αναχαίτιση και απόκρουση μιας βουλγαρικής επίθεσης, καθώς και μια περιορισμένη διείσδυση σε στρατηγικά σημεία του βουλγαρικού εδάφους. Ακολούθησε η σύνταξη του ελληνικού σχεδίου, που εξυπηρετούσε το συμμαχικό βαλκανικό σχέδιο εκστρατείας, σύμφωνα με το οποίο ο ελληνικός στρατός, σε συνεργασία με τους βαλκάνιους συμμάχους, θα κινούταν αποφασιστικά εναντίον της Βουλγαρίας και της Αλβανίας. Η κατάληψη της Αλβανίας από τον ιταλικό στρατό είχε ως αποτέλεσμα τη σύνταξη του σχεδίου ΙΒ, για την περίπτωση διμέτωπου πολέμου εναντίον της Ιταλίας και της Βουλγαρίας. Επρόκειτο περί ενός απαισιόδοξου σχεδίου, ιδίως στο αλβανικό μέτωπο, που προέβλεπε υποχώρηση του ελληνικού στρατού σε μεγάλο βάθος και ταχεία απώλεια σημαντικών εδαφών σε Ήπειρο και Δ. Μακεδονία. Οι προσπάθειες του ΓΕΣ να μειώσει, ως ένα βαθμό, τα

μειονεκτήματα του σχεδίου IB είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία των μεταβλητών IBα και IBβ. Μεταξύ των δύο, η μεταβλητή IBα αποτέλεσε μια σχετική βελτίωση, καθώς μετέφερε πλησιέστερα των συνόρων την αρχική τοποθεσία αντίστασης. Όμως, στο ΓΕΣ κυριαρχούσε η πεποίθηση, ότι ελληνικός στρατός δεν θα ήταν σε θέση να αντιτάξει αποτελεσματική άμυνα στη τοποθεσία IBα, γι' αυτό υπήρχε πρόβλεψη για ελαστική άμυνα με προοπτική υποχώρησης στην προηγούμενη τοποθεσία IB. Με την παραπάνω θέση διαφωνούσαν οι διοικητές των μονάδων του αλβανικού μετώπου και ιδίως ο Κατσιμήτρος, ο οποίος επέλεξε να μην υποχωρήσει και να αντιτάξει σθεναρή άμυνα στην τοποθεσία Ελαία – Καλαμά. Παρόλα αυτά, τα λάθη του ΓΕΣ στον επιχειρησιακό τομέα καλύφθηκαν από τον σχεδιασμό και την εκτέλεση των προπαρασκευαστικών μέτρων, καθώς και την εξαιρετική οργάνωση των μηχανισμών επιστράτευσης. Αποτέλεσμα των παραπάνω υπήρξε η ετοιμότητα των ελληνικών μονάδων να αντιμετωπίσουν την αρχική ιταλική επίθεση και η διενέργεια της εξαιρετικά ταχείας επιστράτευσης και συγκέντρωσης του ελληνικού στρατού.

Αξιόλογο έργο επιτελέστηκε και στην οργάνωση του εσωτερικού της χώρας, με σκοπό την εξυπηρέτηση των πολεμικών αναγκών. Η κυβέρνηση προώθησε την πολιτική επιστράτευση, μέσω της οποίας επέβαλλε ελέγχους στις ιδιωτικές βιομηχανίες και επιχειρήσεις, τις εισαγωγές και εξαγωγές προϊόντων, τη γεωργική και βιομηχανική παραγωγή, κ.τ.λ. Στο ίδιο πλαίσιο κινήθηκε και η κατασκευή συγκοινωνιακών έργων, καθώς οι πιστώσεις για τις συγκοινωνίες διατέθηκαν σε σιδηροδρομικά, οδικά και λιμενικά έργα στρατιωτικού ενδιαφέροντος. Μία άλλη επιδίωξη του ΓΕΣ αποτέλεσε η προσπάθεια δημιουργίας αποθεμάτων καυσίμων, τροφίμων και νομής. Όμως, εξαιτίας των οικονομικών δυσχερειών, το ΓΕΣ δεν κατόρθωσε να συγκεντρώσει το επιθυμητό επίπεδο αποθεμάτων. Επίσης, σημαντικό μέτρο αποτέλεσε η προσπάθεια εποικισμού των ευπαθών παραμεθόριων περιοχών από οικογένειες ακραιφνών εθνικών φρονιμάτων και η ταυτόχρονη απομάκρυνση των ύποπτων κατοίκων, πολιτική με ξεκάθαρο στρατηγικό κριτήριο. Το μέτρο που επέδρασε, περισσότερο από όλα, στον άμαχο πληθυσμό υπήρξε αναμφίβολα η οργάνωση της παθητικής αεράμυνας της χώρας. Το σχετικό κυβερνητικό έργο προετοίμασε ψυχολογικά τον άμαχο πληθυσμό και τον εξοικείωσε με την ιδέα του επερχόμενου πολέμου. Έτσι, με την έναρξη της ιταλικής επίθεσης, οι πολίτες παρουσιάστηκαν εκπαιδευμένοι, συνειδητοποιημένοι και πλήρως συνεργάσιμοι με τις στρατιωτικές και αστυνομικές αρχές. Η οργάνωση του εσωτερικού υπήρξε πολύ ικανοποιητική και αυτό αποδείχθηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου, παρόλο που οι διαθέσιμες πιστώσεις επ' αυτού ήταν ελάχιστες, εξαιτίας των αυξημένων αναγκών σε άλλους τομείς.

Τέλος, ιδιαίτερο στοιχείο σε ολόκληρη την προσπάθεια της προπαρασκευής αποτέλεσε η συνεργασία του Αρχηγού ΓΕΣ με τον πρωθυπουργό της χώρας. Ανεξαρτήτως των προσωπικών σχέσεων μεταξύ των δύο ανδρών, παρατηρήθηκε αμοιβαίος σεβασμός και προσπάθεια αποφυγής προστριβών για θέματα ελάσσοнос

σημασίας. Ο Μεταξάς δεν έδειξε διατεθειμένος να εκθέσει τον Παπάγο παρεμβαίνοντας στα αμιγώς στρατιωτικά θέματα, παρά μόνο όταν το έκρινε αναγκαίο. Επιπλέον, κατέβαλλε μεγάλη προσπάθεια να εξασφαλίσει για τον στρατό ξηράς, όσο το δυνατόν περισσότερες πιστώσεις, δίχως όμως να επιβάλλει στον Αρχηγό ΓΕΣ τον τρόπο χρησιμοποίησής τους. Από την άλλη, ο Παπάγος πάντοτε ενημέρωνε διεξοδικώς τον Μεταξά και κινούταν με βάση τις υποδείξεις του σε σημαντικά θέματα, όπως οι επαφές με τους αντιπροσώπους των άλλων χωρών. Η επαγγελματική στάση που επέδειξαν οι δύο άνδρες επέδρασε θετικά στην αμυντική προσπάθεια της τετραετίας 1936-1940.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Δημοσίευτες Πηγές

- Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο Ιωάννου Μεταξά, Αθήνα, Φάκελοι: 30, 78, 79, 81, 84, 85, 87, 88, 92, 94, 95, 97, 104, 105, 117.
- Αρχείο Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, Αθήνα, Φάκελοι: 2, 632, 721, 722, 724, 728, 730, 761, 773, 780, 787.
- Αρχεία Βρετανικού Υπουργικού Συμβουλίου (Cabinet Papers), Λονδίνο: 23/98, 24/280, 66/3/42, 66/7/44.
- Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αρχείο Πεντζόπουλου, Θεσσαλονίκη, Φάκελος: Ατομικά προ του Πολέμου '40.

B. Δημοσιευμένες Πηγές

- Βλάσσης Κωνσταντίνος, *Οι εξοπλισμοί της Ελλάδος: 1936-1940*, Αθήνα 2013.
- Carnegie Endowment for International Peace, *The Treaties of Peace, 1919-1923*, Vol. II, New York 1924.
- Iatrides John (ed.), *Ambassador MacVeagh Reports, Greece: 1933-1947*, Princeton 1980.
- League of Nations, *Treaty Series*, Vol. 28 (1924).
- League of Nations, *Treaty Series*, Vol. 153 (1934).
- League of Nations, *Treaty Series*, Vol. 173 (1936 – 1937).
- Μεταξάς Ιωάννης, *Λόγοι και Σκέψεις: 1936-1941*, τ. Α', Αθήνα 1969.
- Μεταξάς Ιωάννης, *Λόγοι και Σκέψεις: 1936-1941*, τ. Β', Αθήνα 1969.
- US Department of State, *Foreign Relations of the United States, 1940, The British Commonwealth, the Soviet Union, the Near East and Africa*, Volume III, Washington 1958.
- Υπουργείο Εξωτερικών, *Ελληνικά διπλωματικά έγγραφα: 1940-1941*, Αθήνα 1980.

Γ. Τύπος

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως

Δ. Βιβλιογραφία

D) Ελληνόγλωσση

- Αλεξανδρής Αλέξης, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1923-1954» στο Αλ. Αλεξανδρής, Θ. Βερέμης, κ.ά., *Οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1987*, Αθήνα 1988.
- Αλ. Αλεξανδρής, Θ. Βερέμης, κ.ά., *Οι Ελληνοτουρκικές Σχέσεις 1923-1987*, Αθήνα 1988.
- Βελλιάδης Αννίβας, *Μεταξάς – Χίτλερ: ελληνογερμανικές σχέσεις στη μεταξική δικτατορία, 1936-1941*, Αθήνα 2003.
- Βερέμης Θάνος, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική: 1916-1936*, Αθήνα 1977.
- Βερέμης Θάνος (επ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Αθήνα 2009.
- Βλάχος Άγγελος, *Μια φορά και έναν καιρό, ένας διπλωμάτης (50 κυβερνήσεις)*, τ.Α', Αθήνα 1985.
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αγώνες εις Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη*, Αθήνα 1956.
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αίτια και αφορμαί του ελληνοϊταλικού πολέμου: 1940-1941*, Αθήνα 1956.
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οχύρωση της παραμεθορίου ζώνης 1937-1940*, Αθήνα 1956.
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ο ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-1941: Η ιταλική εισβολή (28 Οκτωβρίου – 13 Νοεμβρίου)*, Αθήνα 1959.
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Εφοδιασμοί του Στρατού εις υλικά οπλισμού και πυρομαχικών Πυροβολικού και Πεζικού κατά τον πόλεμο 1940-1941*, Αθήνα 1982.
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή του ελληνικού στρατού, 1923-1940*, Αθήνα 1983 (1969).
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η Υγειονομική Υπηρεσία του Στρατού κατά τον πόλεμον 1940-1941*, Αθήνα 1983.
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η τεχνική πλευρά της οχύρωσης της παραμεθόριας ζώνης: 1936-1940*, Αθήνα 1987.
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Ιστορία του Ελληνικού Στρατού: 1821-1997*, Αθήνα 1998.
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Συνοπτική ιστορία του Γενικού Επιτελείου Στρατού*, Αθήνα 2001.
- ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας – Γαλλίας (19^{ος} – 20^{ος} αι.)*, Αθήνα 2011.
- Γκράτσι Εμμανουέλε, *Η αρχή του τέλους: Η επιχείρηση κατά της Ελλάδας*, Αθήνα 1980.
- Close H. David, «Τα ερείσματα της δικτατορίας του Μεταξά» στο Θάνος Βερέμης (επ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Αθήνα 2009.
- Δάφνης Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων: 1923-1940*, Αθήνα 1955.
- Δεμέστιχας Παναγιώτης, *Αναμνήσεις*, Αθήνα 2002.
- Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, *Η πολεμική προπαρασκευή της Ελλάδος 1923-1940*, Αθήνα 1998.
- Εδιπίδης Αλέξανδρος, *Μεγάλη εικονογραφημένη ιστορία του ελληνοϊταλικού και ελληνογερμανικού πολέμου 1940-1941*, Αθήνα 1954.

- Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *Πρακτικά ΚΣΤ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (27-29 Μαΐου 2005)*, Θεσσαλονίκη 2006.
- Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *Πρακτικά ΚΗ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 26-28 Μαΐου 2007)*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Ζαούσης Αλέξανδρος, *Οι δύο όχθες, 1939-1945: μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση*, Αθήνα 1987.
- Καββαδίας Επαμεινώνδας, *Ο ναυτικός πόλεμος του 1940 όπως τον έζησα: αναμνήσεις 2 Μαρτίου 1935 – 25 Μαρτίου 1943*, Αθήνα 1950.
- Καθενιώτης Δημήτριος, *Η σύγχρονος οχύρωση εις την άμυνα των κρατών*, Αθήνα 1939.
- Καθενιώτης Δημήτριος, *Αι κυριότεραι στρατηγικαί φάσεις του πολέμου 1940-1941: μελέτη επιτελική*, Αθήνα 1946.
- Καρασσος Χρήστος, *Η προπαρασκευή του ελληνικού στρατού δια τον πόλεμον του 1940-1941: επιστράτευσις*, Αθήνα 1950.
- Καρδαράς Χρήστος, «Η στρατιωτική δράση του Αλέξανδρου Παπάγου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου», Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, *Πρακτικά ΚΗ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 26-28 Μαΐου 2007)*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Κατσιμήτρος Χαράλαμπος, *Η Ήπειρος προμαχούσα: Η δράση της VIII Μεραρχίας κατά τον πόλεμο 1940-1941*, Αθήνα 2007.
- Κιτσίκης Δημήτρης, *Η Ελλάς της 4^{ης} Αυγούστου και αι Μεγάλοι Δυνάμεις: τα αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, 1936-1941*, Αθήνα 1974.
- Κοπανιτσάνου Θεοφάνη, «Στρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας – Γαλλίας (1939-1940): Το σχέδιο δημιουργίας βαλκανικού θεάτρου επιχειρήσεων», στο ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οι πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις Ελλάδας – Γαλλίας (19^{ος} – 20^{ος} αι.)*, Αθήνα 2011.
- Κοραντής Αντώνιος, *Η διπλωματική ιστορία της Ευρώπης 1919-1955*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1971.
- Κορόζης Αθανάσιος, *Οι πόλεμοι 1940-1941: Επιτυχία και ευθύνη*, τ. Α', Αθήνα 1957.
- Κορόζης Αθανάσιος, *Οι πόλεμοι 1940-1941: Επιτυχία και ευθύνη*, τ. Β', Αθήνα 1958.
- Κοτζιάς Κώστας, *Η Ελλάς, ο πόλεμος και η δόξα της: ιστορικών χρονογράφημα: 14 Μαΐου 1940 - 22 Απριλίου 1941 (3^η εκδ.)*, Αθήνα 1947.
- Κύρου Αλέξης, *Ελληνική εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 1955.
- Λουίζα Λαούρδα (επ.), *Μελετήματα στη μνήμη του Βασιλείου Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Η εξωτερική πολιτική της 4^{ης} Αυγούστου και ο πόλεμος 1940-1941*, Αθήνα 1975.
- Μαζαράκης-Αινιάν Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1948.

- Μαθιόπουλος Βάσος, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, τ. Α', Αθήνα 1998.
- Μαρκεζίνης Σπυρίδων, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδας: 1936-1975*, τ. Α', Αθήνα 1994.
- Μαχάς Δημήτριος, *Ελληνοϊταλικός πόλεμος: 1940-1941*, τ. Α', Αθήνα 1967 .
- Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Δ (1933-1941), Αθήνα 1960.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος, «Μυστική διπλωματία και εθνικά συμφέροντα: Το ταξίδι του Νικολάου Λοράνδου στο Λονδίνο (Φεβρουάριος 1939)», *Μακεδονικά* 36 (2007).
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος, «Το Νέο Κράτος και οι σλαβόφωνοι», στο Θάνος Βερέμης (επ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Αθήνα 2009.
- Παπάγος Αλέξανδρος, *Ο πόλεμος της Ελλάδας 1940-1941*, Αθήνα 1953.
- Παπάγος Αλέξανδρος, *Ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του: από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα 1945.
- Παπαδάκης Βασίλης, *Διπλωματική Ιστορία του Ελληνικού Πολέμου: 1940-1945*, Αθήνα 1957.
- Παπαδημητρίου Δημήτριος, *Οι σιδηρόδρομοι στον βορειοελλαδικό χώρο: 1871-1965*, Θεσσαλονίκη 2005.
- Παζαρτζί Χουσεΐν, *Το Καθεστώς Αποστρατικοποίησης των Νησιών του Ανατολικού Αιγαίου*, Αθήνα 1989.
- Πικρός Γιάννης, *Τουρκικός επεκτατισμός: από το μύθο της ελληνοτουρκικής φιλίας στην πολιτική για την αστυνόμευση των Βαλκανίων: 1930-1943*, Αθήνα 1996.
- Πιπινέλης Παναγιώτης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος: 1923-1941*, Αθήνα 1948.
- Richter Heinz, *Η Ιταλο-γερμανική επίθεση κατά της Ελλάδος*, Αθήνα 1998.
- Σακελλαρίου Αλέξανδρος, *Η θέσις της Ελλάδος εις τον Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον*, Αθήνα 1945.
- Σιδηρόδρομοι Ελληνικού Κράτους, *Χρήσις 1935-1936: ισολογισμός, έκθεσις του διοικητικού συμβουλίου και στατιστικά πληροφορίαί*, Αθήνα 1936.
- Σιδηρόδρομοι Ελληνικού Κράτους, *Χρήσις 1937-1938: ισολογισμός, έκθεσις του διοικητικού συμβουλίου και στατιστικά πληροφορίαί*, Αθήνα 1938.
- Σφέτας Σπυρίδων, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία, Τόμος Β': Από τον Μεσοπόλεμο στη λήξη του Ψυχρού Πολέμου (1919-1989)*, Θεσσαλονίκη 2011.
- Σφέτας Σπυρίδων, «Το σύμφωνο της Θεσσαλονίκης της 31^{ης} Ιουλίου 1938: Διπλωματικό παρασκήνιο, ελληνικές προσδοκίες και βουλγαρικές διαψεύσεις. Συμβολή στη μελέτη των ελληνο-βουλγαρικών σχέσεων της δεκαετίας του '30», *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, Πρακτικά ΚΣΤ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (27-29 Μαΐου 2005)*, Θεσσαλονίκη 2006.

- Σφήκας Θανάσης, *Η Ελλάδα και ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος: ιδεολογία, οικονομία, διπλωματία*, Αθήνα 2000.
- Weber Frank, *Ο επιτήδειος ουδέτερος: η τουρκική πολιτική κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1989.
- Τσαγγαρίδης Ιωάννης, *Το ημερολόγιο ενός στρατηγού: σελίδες νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1987.
- Τσακαλώτος Θρασύβουλος, *40 Χρόνια Στρατιώτης της Ελλάδας*, τ. Α', Αθήνα 1960.
- Τσολάκογλου Γεώργιος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1959.
- Χατζηγεωργίου Θεόφιλος, *Οι Ελληνοτουρκικές σχέσεις στον στρατιωτικό τομέα 1930-1955*, (ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία κατατιθέμενη στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη 2005.
- Χατζηϊωσήφ Χρήστος: *Η γηραιά σελήνη: Η βιομηχανία στην Ελλάδα, 1830-1940*, Αθήνα 1993.
- Χατζιώτης Κώστας, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης: 1891-1979*, Αθήνα 2005.

II) Ξενόγλωσση

- Alexandris Alexis, "Turkish policy towards Greece during the Second World War and it's impact on Greek-Turkish Détente", *Balkan Studies*, Vol. 23 (1), 1982.
- Avramovski Zhivko, «The Yugoslav-Bulgarian Perpetual Friendship Pact of 24 January 1937», *Canadian Slavic Papers 11, No. 3* (1969).
- Batowski Henryk, "Proposal for a second front in the Balkans in September 1939", *Balkan Studies 9, No.2* (1968).
- Cervi Mario, *The hollow legions: Mussolini's blunder in Greece, 1940-1941*, London 1972.
- Ciano Galeazzo, *Diary 1937-1943: The complete, unabridged diaries of Count Galeazzo Ciano, Italian Minister of Foreign Affairs*, London 2002.
- Fischer Bernd (ed.), *Balkan Strongmen: Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*, London 2007.
- Iatrides John, "United States attitude towards Greece during World War II" στο Λουίζα Λαούρδα (επ.), *Μελετήματα στη μνήμη του Βασιλείου Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975.
- Knox MacGregor, *Mussolini unleashed, 1939-1941: politics and strategy in fascist Italy's last war*, Cambridge 1986.
- Koliopoulos John, *Greece and the British Connection: 1936-1941*, Oxford 1977.

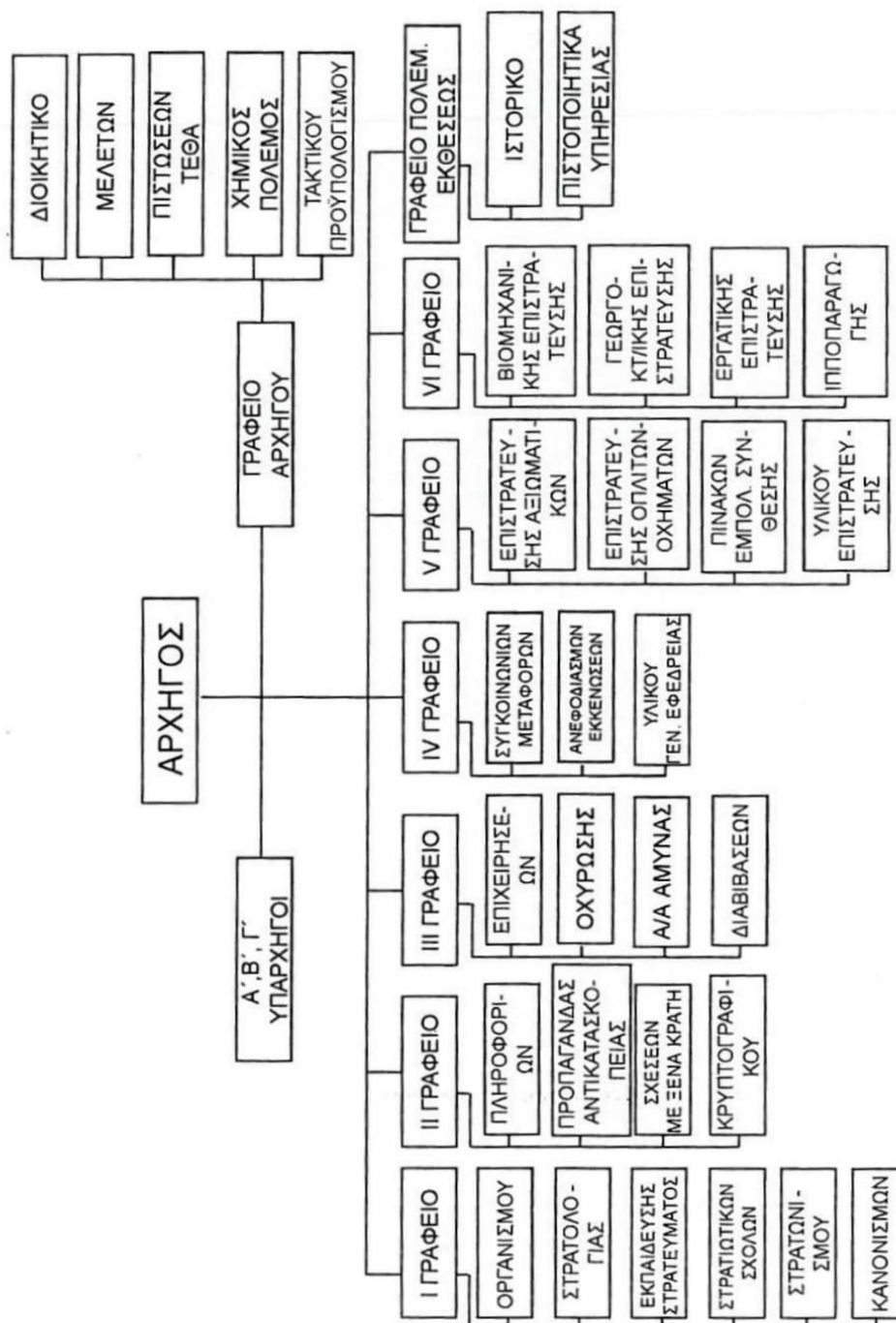

- Koliopoulos John, “Unwanted Ally: Greece and the Great Powers, 1939-1941”, *Balkan Studies* 23, No.1 (1982) .
- Macris Bobby John, *The Foreign Policy of the Metaxas Regime: 1936-1941*, Indiana 1979.
- Mourélos Yannis, *Fictions et Réalités: La France, la Grèce et la stratégie des opérations périphériques dans le sud-est européen, 1939-1940*, Thessaloniki 1990.
- Papacosma Victor, “Ioannis Metaxas and the Fourth of August Dictatorship in Greece” στο Bernd Fischer (ed.), *Balkan Strongmen: Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*, London 2007.
- Pelt Mogens, *Tobacco, Arms and Politics: Greece and Germany from world crisis to world war, 1929-1941*, Copenhagen 1998.
- Sfikas Thanasis, «Doomed Neutrality: Greek Foreign Policy, 1936-1940», *Δωδώνη* 33 (2004).
- Sirkov Dimitar, «The Salonika Agreement of July 31, 1938», *Etudes Historiques* 8 (1978).
- Stefanidis Yiannis, “Greece, Bulgaria and the approaching tragedy: 1938-1941” στο *Balkan Studies* 32, No.2 (1991).
- Vatikiotis Panayiotis, *Popular Autocracy in Greece, 1936-1941: A Political Biography of General Ioannis Metaxas*, New York 2014 (1998)
- Woodward Llewellyn, *British Foreign Policy in the Second World War*, Vol. I, London 1970.

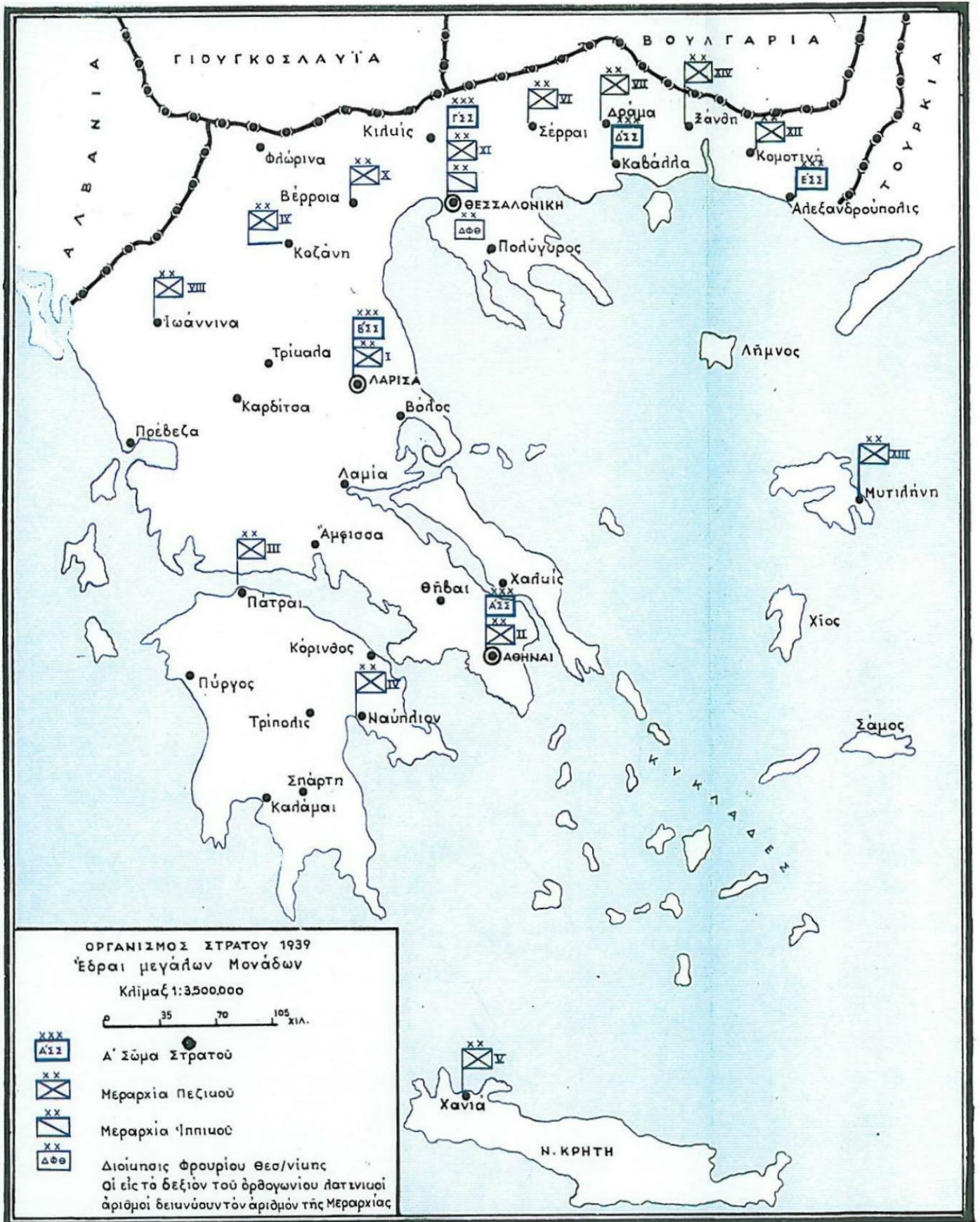
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I) Σχεδιαγράμματα

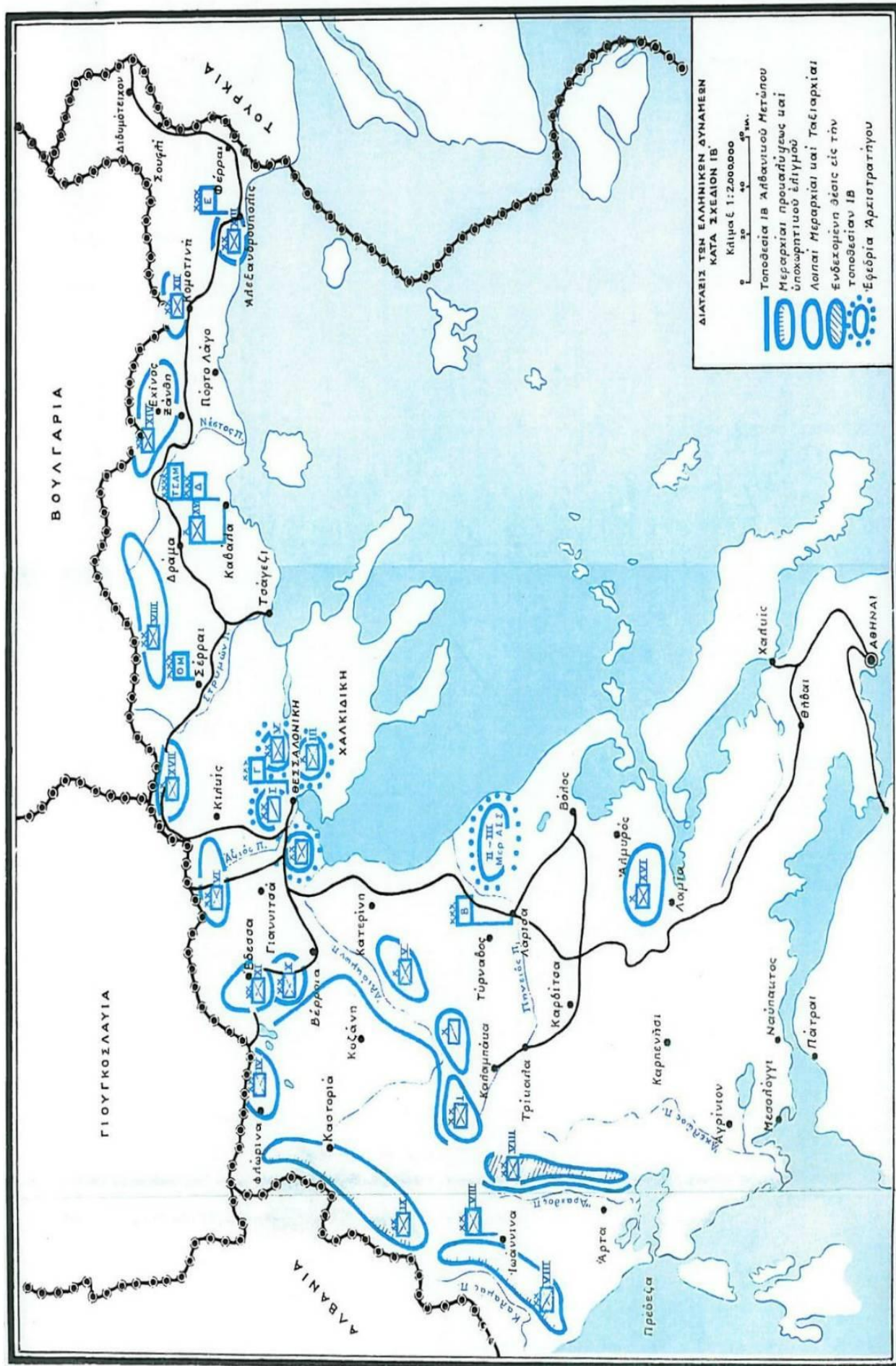
ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΕΛΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΣΤΡΑΤΟΥ ΤΟ 1936

Σχεδιάγραμμα 1: Διάρθρωση της επιτελικής υπηρεσίας στρατού το 1936
(Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Συνοπτική Ιστορία του Γενικού Επιτελείου Στρατού*, Αθήνα 2001, σ. 121)

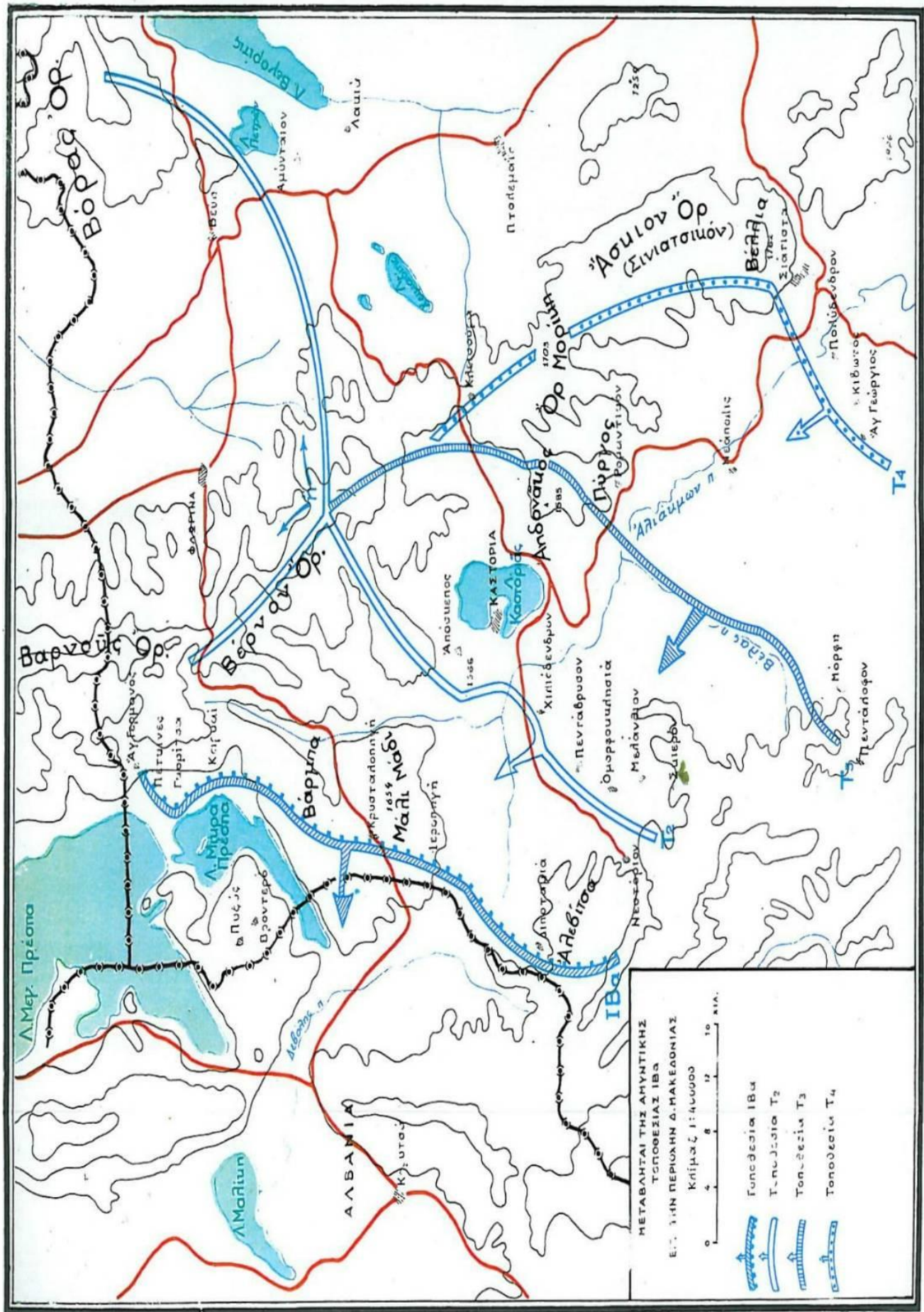

Σχεδιάγραμμα 2: Οργανισμός του Στρατού 1939
 (Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Η προς πόλεμον προπαρασκευή του ελληνικού στρατού, 1923-1940*, Αθήνα 1983, σ. 33)

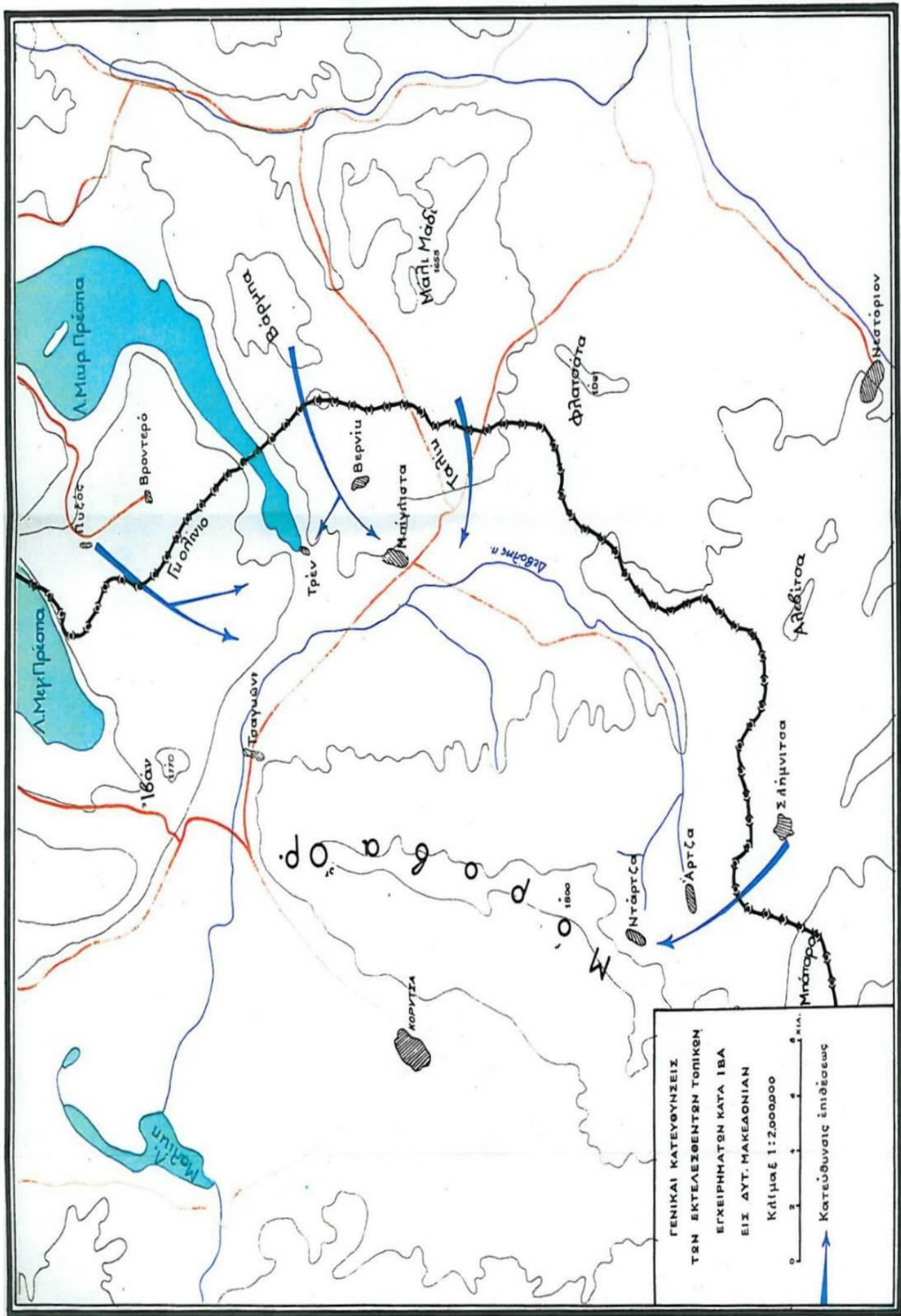

Σχεδιάγραμμα 3: Διάταξη των ελληνικών δυνάμεων κατά το Σχέδιο ΙΒ
(Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αίτια και αφορμαί του ελληνοϊταλικού πολέμου: 1940-1941, Αθήνα 1956, σ. 22α)

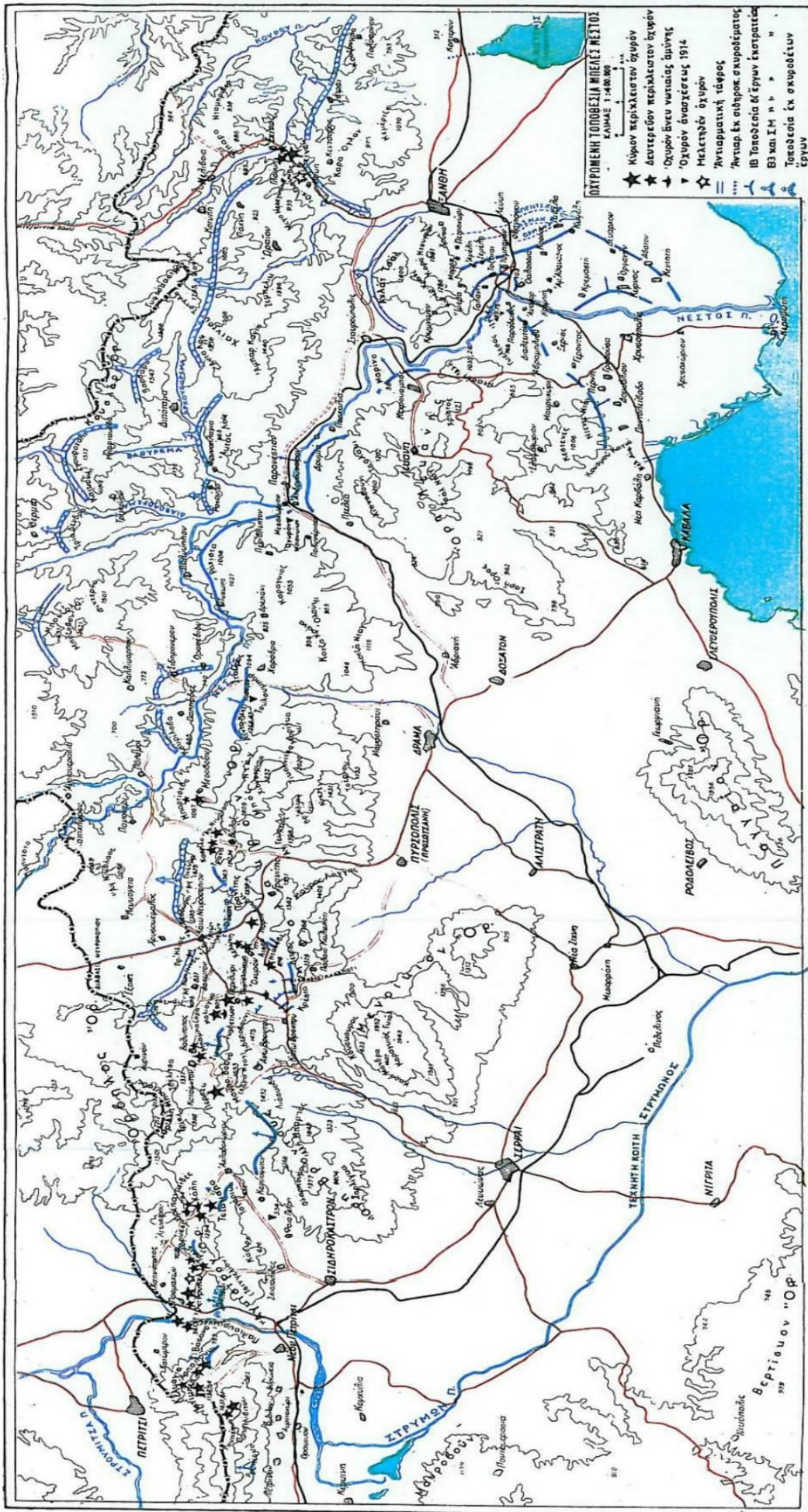

Σχεδιάγραμμα 5: Μεταβλητές της αμυντικής τοποθεσίας ΙΒα στην περιοχή της Δ. Μακεδονίας (Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αίτια και αφορμαί του ελληνοϊταλικού πολέμου: 1940-1941, Αθήνα 1956, σ. 54β)

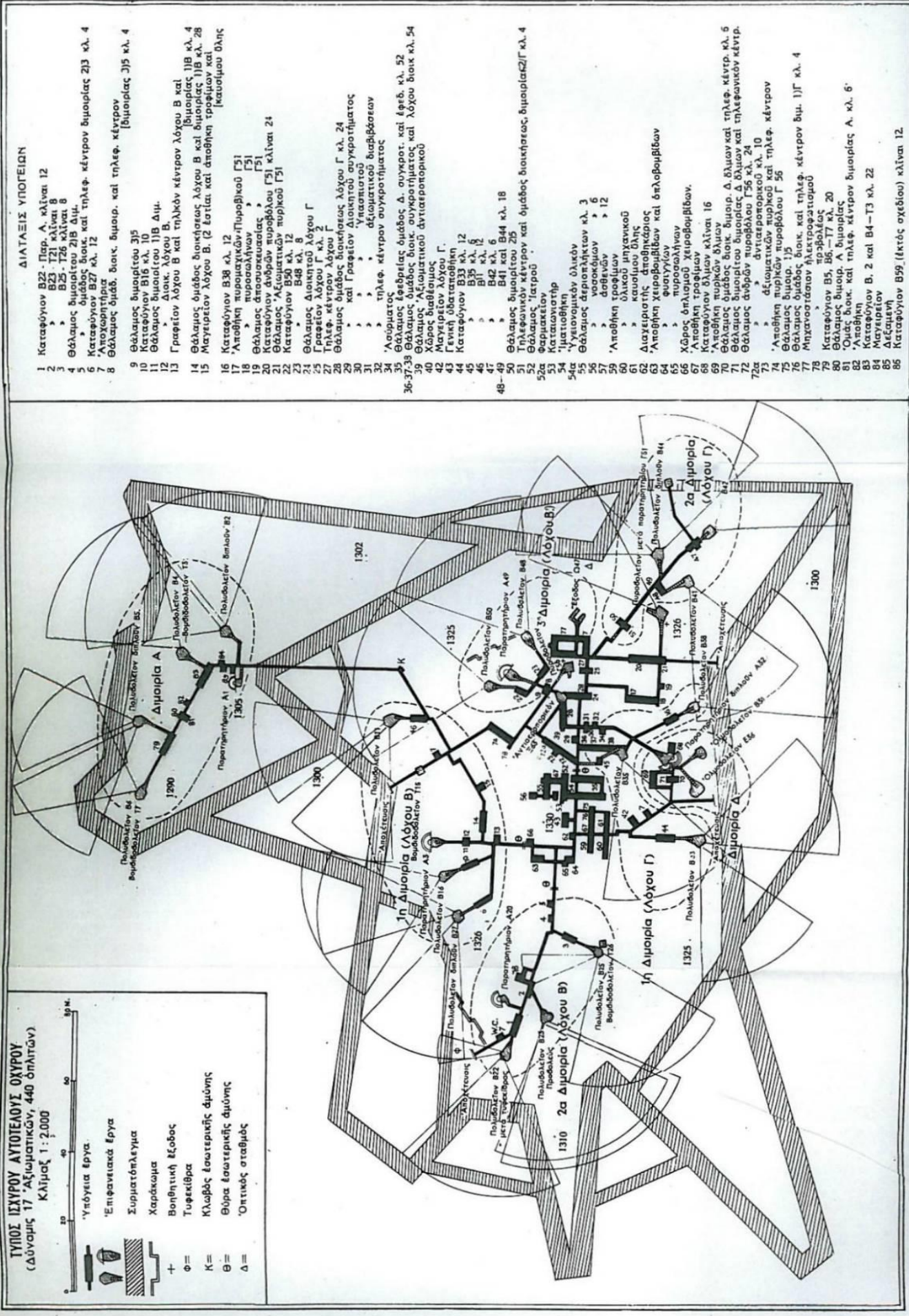

Σχεδιάγραμμα 6: Γενικές κατευθύνσεις των εκτελεσθέντων τοπικών επιχειρημάτων με βάση το Σχέδιο ΙΒα στη Δ. Μακεδονία (Πηγή: ΓΕΣ/ΔΣ, Αίτια και αφορμαί του ελληνοϊταλικού πολέμου: 1940-1941, Αθήνα 1956, σ. 126α)

Σχεδιάγραμμα 7: Οχυρωμένη τοποθεσία Μπέλες - Νέστος
 (Πηγή: ΓΕΣ/ΔΣ, Αίτια και αφορμαί του ελληνοϊταλικού πολέμου: 1940-1941, Αθήνα 1956, σ. 6α.)

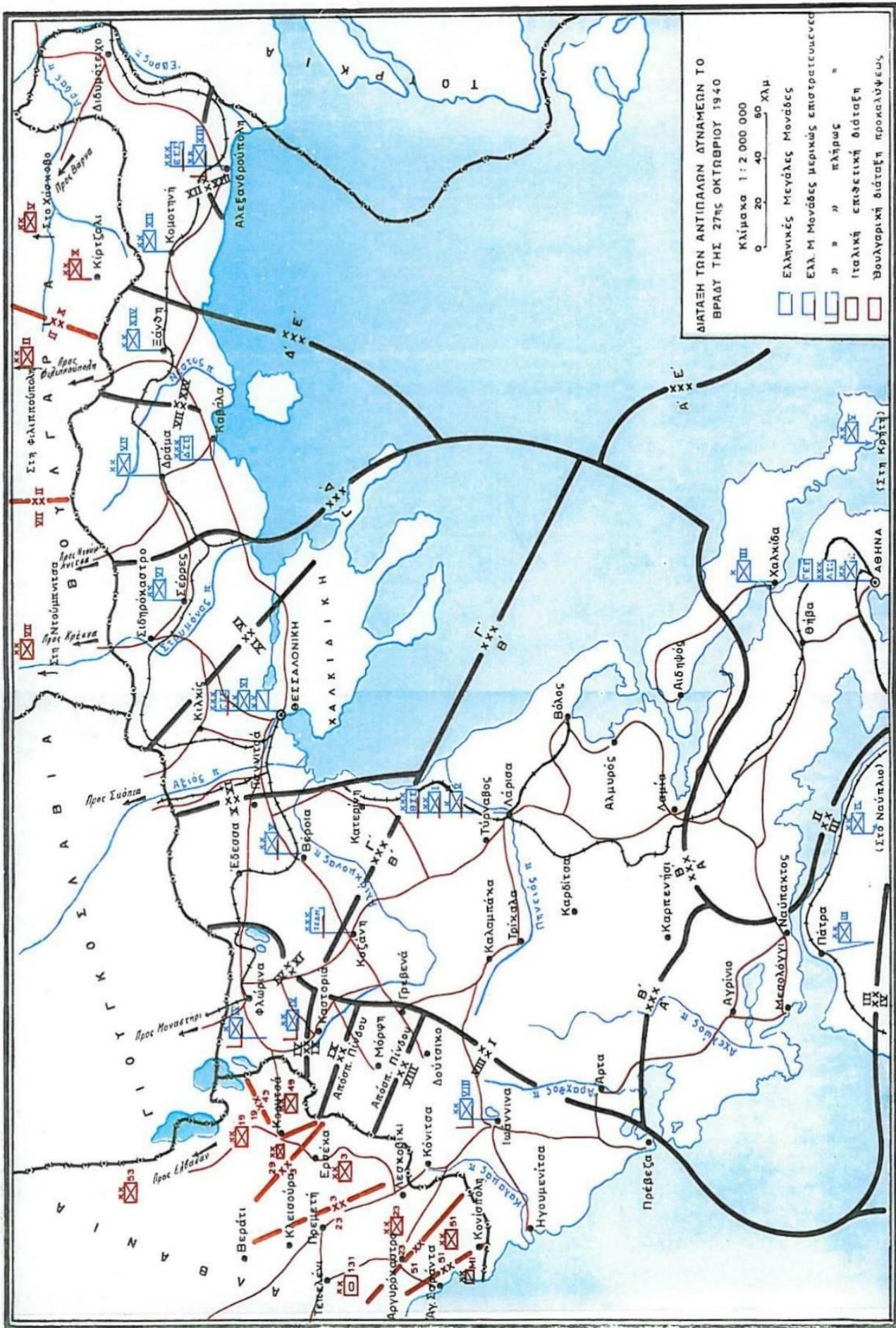
ΤΥΠΟΣ ΙΣΧΥΡΟΥ ΑΥΤΟΤΕΛΟΥΣ ΟΧΥΡΟΥ
(Δύναμεις 17 'Αξιωματικών, 440 Οηλιτών)
Κλίμαξ 1 : 2.000

- υπόγεια έργα.
- Επιφανειακά έργα
- Συρματόπλεγμα
- Χαράκωμα
- Βοηθητική έξοδος
- Τυφεκίθρα
- Κλωβός εσωτερικής άμυνας
- Θύρα εσωτερικής άμυνας
- Οπτικός σταθμός

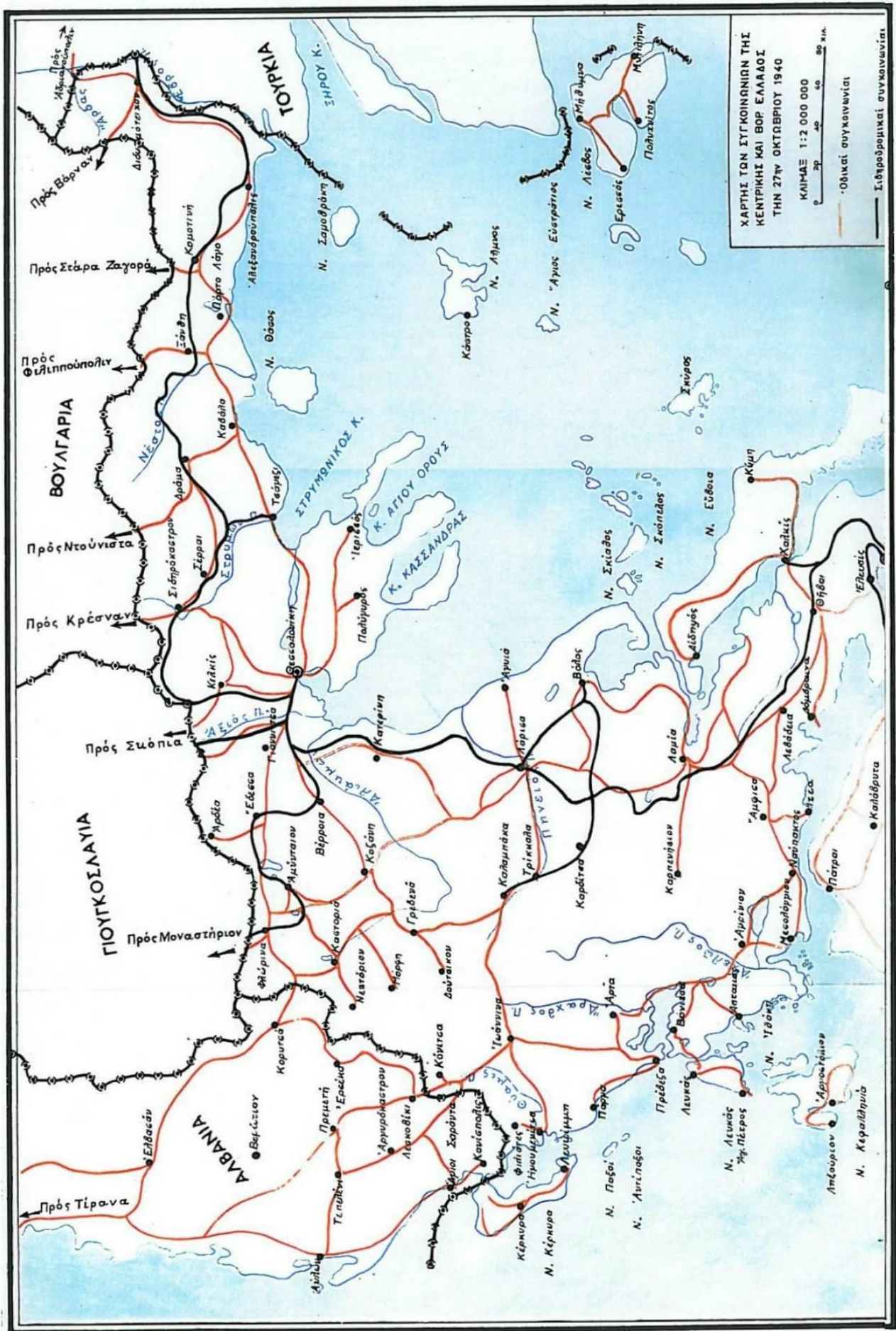
ΔΙΑΤΑΞΙΣ ΥΠΟΓΕΙΩΝ

- 1 Καταφύγιον Β22 - Παρ. Α, κλίμαξ 12
- 2 Β23 - Γ21 κλίμαξ Β
- 3 Β25 - Γ26 κλίμαξ Β
- 4 Θάλαμος δημοσίου 21Β Διμ.
- 5 Καταφύγιον Β27 κλίμαξ Β
- 6 Αποχωρήσιμος Β27 κλίμαξ Β
- 7 Θάλαμος ομάδ. διοικ. δημορ. και τηλεφ. κέντρον [δημοσίας 213 κλίμαξ Β]
- 8 Θάλαμος δημοσίου 315
- 9 Θάλαμος δημοσίου Β16 κλίμαξ Β
- 10 Θάλαμος δημοσίου 11Β Διμ.
- 11 Διοικ. λόγου Β.
- 12 Γραφείον λόγου Β και τηλεφ. κέντρον λόγου Β και [δημοσίας 118 κλίμαξ Β]
- 13 Γραφείον λόγου Β και τηλεφ. κέντρον λόγου Β και [δημοσίας 118 κλίμαξ Β]
- 14 Θάλαμος ομάδος διοικήσεως λόγου Β και δημοσίας 118 κλίμαξ Β
- 15 Μαγειρείον λόγου Β. (2 εστία και άποθηκη τροφίμων και [καυσίμου ύλης
- 16 Καταφύγιον Β38 κλίμαξ Β
- 17 Αποθήκη πυρομαχικών-Πυροβόλου Γ51
- 18 Θάλαμος πυροσολήνων Γ51
- 19 Θάλαμος πυροσολήνων Γ51
- 20 Καταφύγιον άποθηκη πυροβόλου Γ51 κλίμαξ Β
- 21 Θάλαμος 'Αξιωματικών πυρικού Γ51
- 22 Καταφύγιον Β50 κλίμαξ Β
- 23 Β48 κλίμαξ Β
- 24 Θάλαμος Διοικητού λόγου Γ
- 25 Γραφείον λόγου Γ κλίμαξ Β
- 27 Τηλεφ. κέντρον λόγου Γ
- 28 Θάλαμος ομάδος διοικήσεως λόγου Γ κλίμαξ Β
- 29 και Γραφείον Διοικητού συγκροτήματος
- 30 Υπασπιστού
- 31 και δειγματολόγος
- 32 Τηλεφ. κέντρον συγκροτήματος
- 34 'Ασπίστας
- 35 Θάλαμος φέρους ομάδος Δ. συγκροτ. και 49θ. κλίμαξ Β
- 36-37-38 Θάλαμος ύδατων διοικ. συγκροτήματος και λόγου διοικ. κλίμαξ Β
- 39 Θάλαμος 'Αξιωματικού άντιτεροπυρικού
- 40 Χώρος διαβίσεως
- 42 Μαγειρείον λόγου Γ
- 43 Γενική άποθηκή
- 44 Καταφύγιον Β33 κλίμαξ Β
- 45 Β35 κλίμαξ Β
- 46 Β1 κλίμαξ Β
- 47 Β42 κλίμαξ Β
- 48-49 Β41 και Β44 κλίμαξ Β
- 50 Θάλαμος δημοσίου 215
- 51 Πλεονεκτικόν κέντρον και ομάδος διοικήσεως, δημοσίας 217 κλίμαξ Β
- 52 Θάλαμος 'Ιατρού
- 53 Καταφύγιον
- 54 'Υγειονομικόν ύδατων
- 55 Θάλαμος άποθηκικών κλίμαξ Β
- 56 Βασικού κλίμαξ Β
- 57 άσθενών κλίμαξ Β
- 59 'Αποθήκη τροφίμων
- 60 ύδατου μηχανικού
- 61 και καυσίμου ύλης
- 62 Διαχειριστής άποθηκείας
- 63 'Αποθήκη χειροβόλων και άποθηκη
- 64 φωτογύων
- 65 πυροσολήνων
- 66 Χώρος άποθηκόν χειροβόλων
- 67 'Αποθήκη τροφίμων κλίμαξ Β
- 68 Καταφύγιον πυρικού κλίμαξ Β
- 69 'Αποθήκη πυρικών κλίμαξ Β
- 70 Θάλαμος ομάδος διοικ. δημορ. Δ ύδατων και τηλεφ. κέντρον κλίμαξ Β
- 71 Θάλαμος δημοσίου δημοσίας Δ ύδατων και τηλεφ. κέντρον
- 72 Θάλαμος άνδρών πυροβόλου Γ56 κλίμαξ Β
- 72α άντιτεροπυρικού κλίμαξ Β
- 73 δειγματολόγος πυρικού και τηλεφ. κέντρον
- 74 'Αποθήκη πυρικών πυροβόλου Γ 56
- 75 Θάλαμος δημορ. 115
- 76 Θάλαμος ομάδος διοικ. και τηλεφ. κέντρον δημο. 117 κλίμαξ Β
- 77 Μηχανοστάσιον ηλεκτροφάτισου
- 78 πυροβόλων
- 79 Καταφύγιον Β5, Β6, -17 κλίμαξ Β
- 80 Θάλαμος δημορ. Α δημοσίας
- 81 'Ουδία διοικ. και τηλεφ. κέντρον δημοσίας Α κλίμαξ Β
- 82 'Αποθήκη
- 83 Καταφύγιον Β. 2 και Β4-Γ3 κλίμαξ Β
- 84 Μαγειρείον
- 85 Δείκτης
- 86 Καταφύγιον Β59 (εκτός σχεδίου) κλίμαξ Β

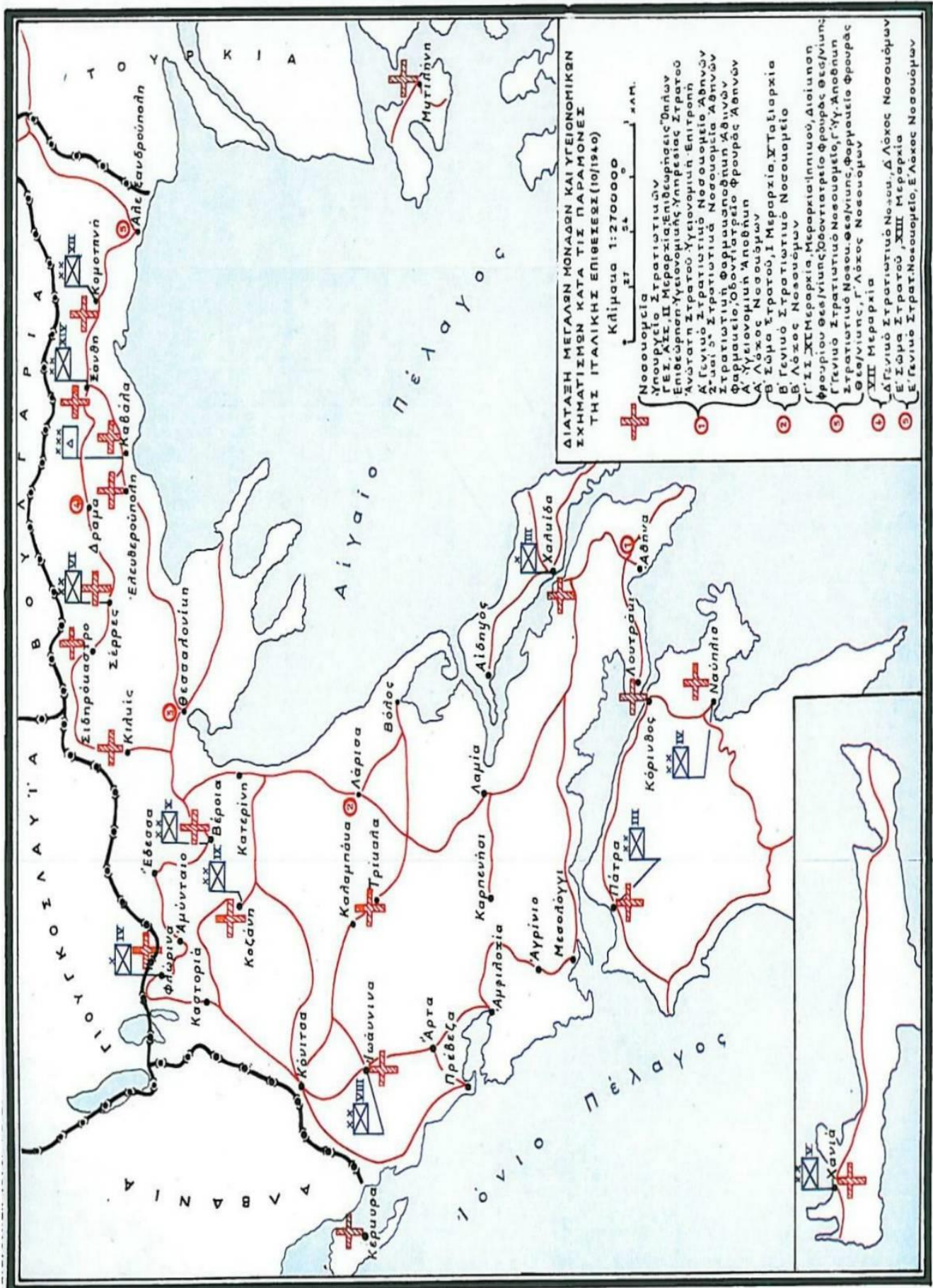
Σχεδιάγραμμα 8: Τύπος ισχυρού αυτοτελούς οχυρού
(Πηγή: ΓΕΣ/ΔΕΣ, Αγώνες εις Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην, Αθήνα 1956, σ. 105)

Σχεδιάγραμμα 9: Διάταξη αντίπαλων δυνάμεων το βράδυ της 27^{ης} Οκτωβρίου 1940 (Πηγή: ΓΕΣ/ΔΣ, *Ο ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-1941: Η ιταλική εισβολή (28 Οκτωβρίου - 13 Νοεμβρίου)*, Αθήνα 1959)

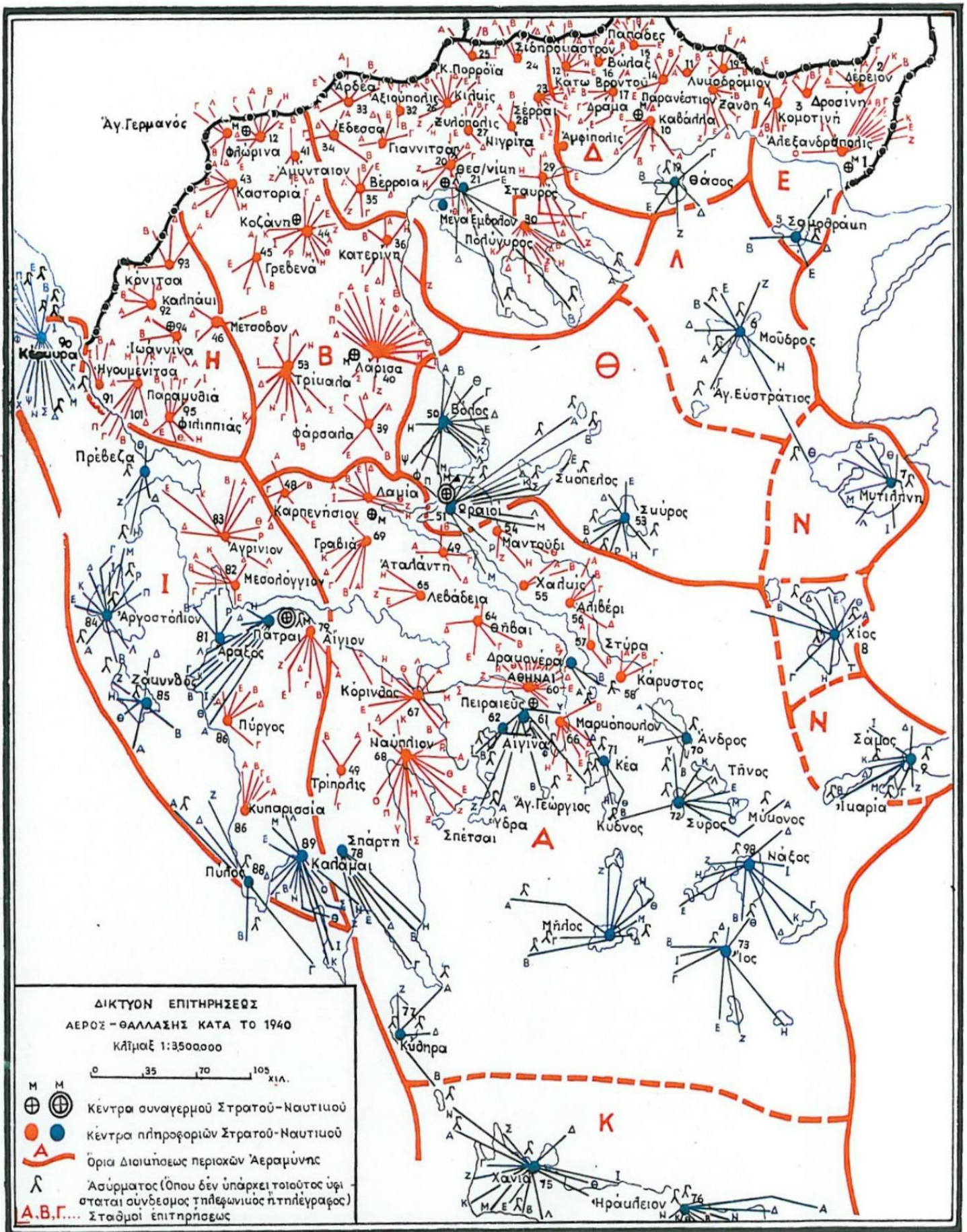

Σχεδιάγραμμα 10: Χάρτης των συγκοινωνιών της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας την 27^η Οκτωβρίου 1940
 (Πηγή: ΓΕΣ/ΔΣ, Αίτια και αφορμαί του ελληνοϊταλικού πολέμου: 1940-1941, Αθήνα 1956, σ. 158α)

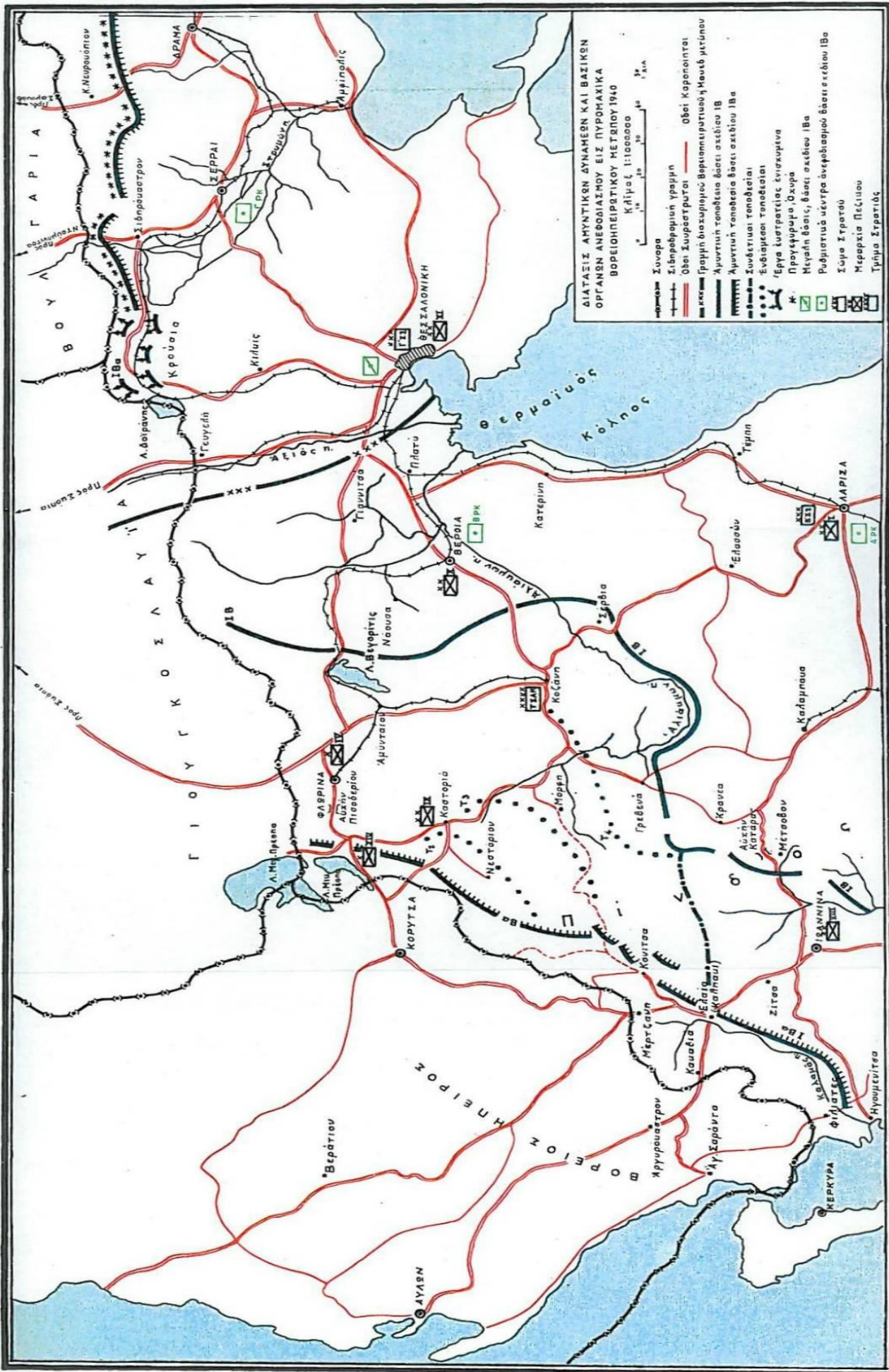

Σχεδιάγραμμα 11: Διάταξη Μεγάλων Μονάδων και υγειονομικών σχηματισμών κατά τις παραμονές της ιταλικής επίθεσης (10/1940) (Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, Η Υγειονομική Υπηρεσία του Στρατού κατά τον πόλεμον 1940-1941, Αθήνα 1983, σ. 16α)

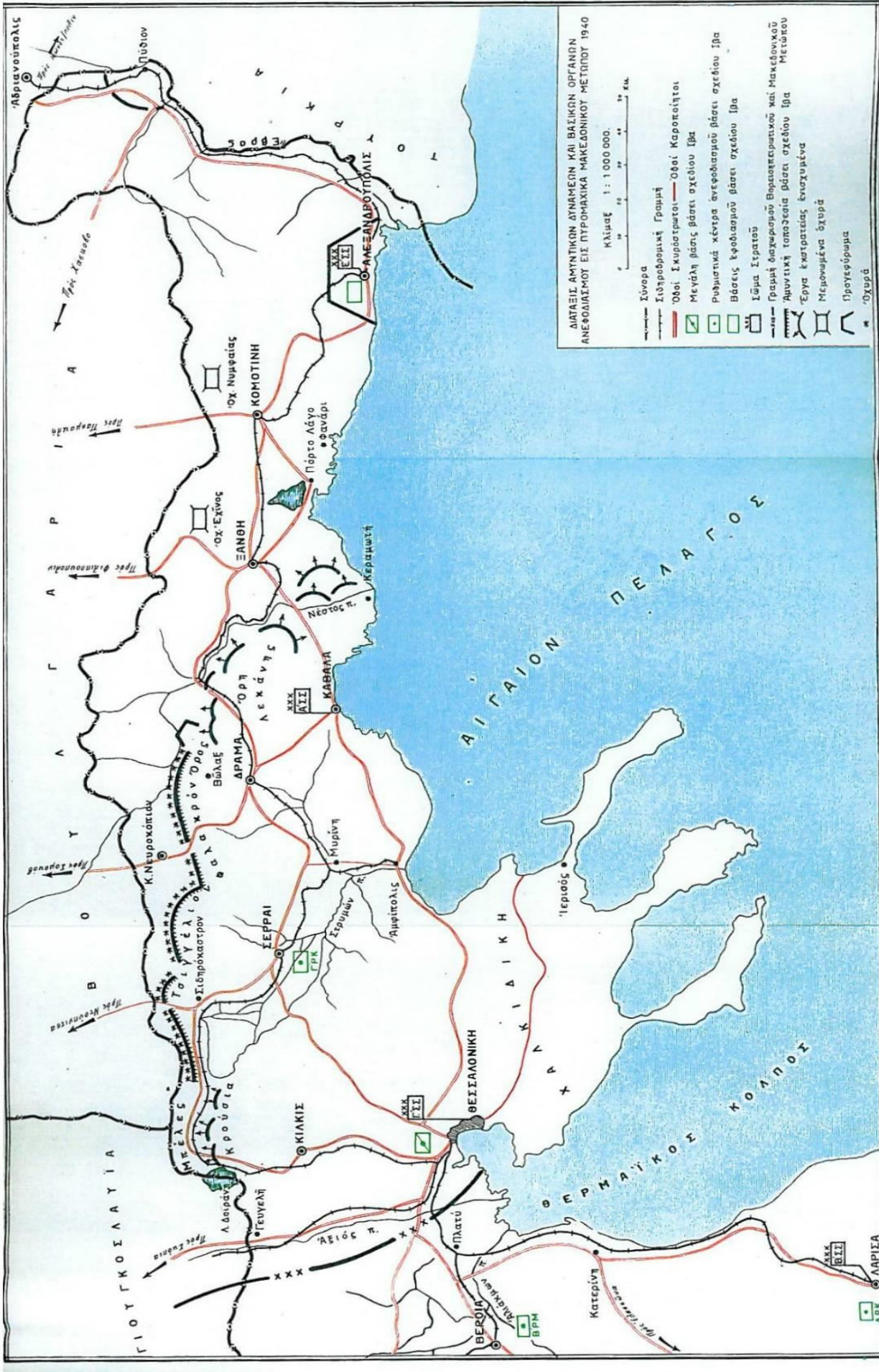

Σχεδιάγραμμα 13: Δίκτυο επιτηρήσεως αέρος - θαλάσσης κατά το 1940
(Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, Η προς πόλεμον προπαρασκευή του ελληνικού στρατού, 1923-1940, Αθήνα 1983, σ. 97)

Σχεδιάγραμμα 14: Διάταξη αμυντικών δυνάμεων και βασικών οργάνων ανεφοδιασμού σε πυρομαχικά βορειοπεριφερειακού μετώπου 1940 (Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, Εφοδιασμοί του Στρατού εις υλικά σπλισιμοί και πυρομαχικών Πυροβολικού και Πεζικού κατά τον πόλεμο 1940-1941, Αθήνα 1982, σ. 48α)

Σχεδιάγραμμα 15: Διάταξη αμυντικών δυνάμεων και βασικών οργάνων ανεφοδιασμού σε πυρομαχικά μακεδονικού μετώπου 1940 (Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, Εφοδιασμοί του Στρατού εις υλικά σπλισιμού και πυρομαχικών Πορβολικού και Πεζικού κατά τον πόλεμο 1940-1941, Αθήνα 1982, σ. 80α)

II) Πίνακες

Πίνακας 1: Διατιθέμενες πιστώσεις για τον Στρατό Ξηράς από την άνοιξη 1935 έως τον Οκτώβριο 1940

(Πηγή: Αθανάσιος Κορόζης, *Οι πόλεμοι 1940-1941: Επιτυχία και ευθύνη*, τ. Α', Αθήνα 1957, σ. 651)

<i>Χρήσεις</i>	<i>Τακτικές</i>	<i>Έκτακτες</i>	<i>Οχύρωση</i>	<i>Συγκοινωνίες</i>	<i>Ετήσιο Σύνολο</i>	<i>Παρατηρήσεις</i>
1935-1936	1.218,6	340	-	-	1.558,6	Α) Οι δαπάνες οχύρωσης και συγκοινωνιών συμπεριλαμβάνονται στις έκτακτες πιστώσεις. Β) Ο υπολογισμός των ποσών στον συγκεκριμένο πίνακα, όπως και στους υπόλοιπους, έγινε σε εκατομμύρια δραχμές.
1936-1937	1.447,6	2.052,2	49,4	202	3.751,2	
1937-1938	1.605,6	1.016,4	270,9	429	3.321,9	
1938-1939	1.733,8	379,9	286,6	293	2.693,3	
1939-1940	1.676,9	1.028,6	424,1	239	3.368,6	
1940-1941 (έως 28/10/1940)	2.415,5	598,5	427	167	3.608	
Γενικό Σύνολο	10.098	5.415,6	1.458	1.330	18.301,6	

Πίνακας 2: Διάθεση έκτακτων πιστώσεων

(Πηγή: Αθανάσιος Κορόζης, *Οι πόλεμοι 1940-1941: Επιτυχία και ευθύνη*, τ. Α', Αθήνα 1957, σ. 651, 671)

<i>Δαπάνες εξοπλισμού</i>		<i>Δαπάνες Κατασκευών</i>	
ΥΛΙΚΟ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΑΣ	ΠΟΣΟ	ΕΙΔΟΣ	ΠΟΣΟ
Πυροβολικού και Αυτοκινήτων	2.650	Οχύρωση	1.458
Επιμελητείας	1.507,5	Συγκοινωνίες	1.330
Μηχανικού	279	Στρατωνισμός	604,4
Υγειονομικού	123		
Κτηνιατρικού και Ιππωνείων	120	Βελτίωση των ΣΕΚ	88,5
Διάφορα άλλα	43,2		
ΣΥΝΟΛΟ	4.722,7	ΣΥΝΟΛΟ	3.480,9

**Πίνακας 3: Οι σημαντικότερες παραγγελίες οπλισμού για τον Στρατό
Εηράς**

(Πηγές: ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Εφοδιασμοί του Στρατού εις υλικά οπλισμού και πυρομαχικών Πυροβολικού και Πεζικού κατά τον πόλεμο 1940-1941*, Αθήνα 1982, σ. 29-36 και Κωνσταντίνος Βλάσσης, *Οι εξοπλισμοί της Ελλάδος: 1936-1940*, Αθήνα 2013, σ. 43-44)

<i>Είδη υλικού οπλισμού</i>	<i>Τόπος παραγγελίας</i>	<i>Σύνολο παραγγελίας</i>	<i>Παραληφθέντα τεμάχια</i>	<i>Μη παραληφθέντα τεμάχια</i>
<u>1936-1938</u>				
Αντιαεροπορικά πυροβόλα Krupp 88χιλ.	Γερμανία	24	24	-
Αντιαεροπορικά πυροβόλα Rheinmetall 37χιλ.	Γερμανία	54	54	-
Αντιαεροπορικά πυροβόλα Rheinmetall 20χιλ. (σε βαρύ κιλλίβαντα)	Γερμανία	56	56	-
Αντιαεροπορικά πυροβόλα Rheinmetall 20χιλ. (σε ελαφρύ κιλλίβαντα)	Γερμανία	52	52	-
Αντιαρματικά πυροβόλα Rheinmetall 37χιλ.	Γερμανία	24	24	-
Όλμοι Brandt 81χιλ.	Γαλλία	315	315	-
Τυφέκια Mauser 7.92χιλ.	Βέλγιο	25.000	25.000	-
<u>1939-1940</u>				
Πυροβόλα Schneider 155χιλ. (βραχέα)	Γαλλία	1	1	-
Πυροβόλα Schneider 155χιλ. (μακρά)	Γαλλία	24	-	24
Πυροβόλα Schneider 105χιλ.	Γαλλία	20	-	20
Πυροβόλα Schneider 85χιλ.	Γαλλία	20	-	20
Ορειβατικά πυροβόλα Schneider 75χιλ.	Γαλλία	68	-	68
Ορειβατικά πυροβόλα Schneider 105χιλ.	Γαλλία	52	-	52

Αντιαεροπορικά πυροβόλα 20χιλ.	Γερμανία	72	-	72
Αντιαεροπορικά πυροβόλα Hotchkiss 25χιλ.	Γαλλία	200	-	200
Αντιαεροπορικά πυροβόλα Schneider 75χιλ.	Γαλλία	52	-	52
Αντιαεροπορικά πυροβόλα Krupp	Γερμανία	8	-	8
Αντιαρματικά πυροβόλα 37χιλ.	Γερμανία	36	-	36
Αντιαρματικά τυφέκια 14χιλ.	Μ. Βρετανία	1.786	24	1.762
Όλμοι Brandt 81χιλ.	Γαλλία	130	-	130
Ειδικοί όλμοι Brandt 81χιλ. οπισθογεμείς	Γαλλία	100	-	100
Πολυβόλα Hotchkiss 7.92χιλ.	Γαλλία	1.500	400	800
Οπλοπολυβόλα Hotchkiss 7.92χιλ.	Γαλλία	1.500	200	1.300
Τυφέκια Mauser 7.92χιλ.	Βέλγιο	70.000	50.000	20.000
Τυφέκια Mauser 7.92χιλ.	Γερμανία	30.000	-	30.000
Αντιαεροπορικά πυροβόλα Vickers 94χιλ.	Μ. Βρετανία	6	6	-
Άρματα μάχης Vickers (6-7 τόνων)	Μ. Βρετανία	14	-	14

Πίνακας 4: Δαπάνη για την κατασκευή των οχυρών Αν. Μακεδονίας και Δ. Θράκης

(Πηγή: ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Οχύρωσις της παραμεθορίου ζώνης 1937-1940*, Αθήνα 1956, σ. 80)

ΟΧΥΡΟ	ΚΟΣΤΟΣ (Δραχμές)	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
Ποποτλίβιτσα	84.822.100	Στη δαπάνη κάθε οχυρού, το 68.28% αντιπροσωπεύει την καθ' αυτό εργοληπτική ή απολογιστική εργασία, ενώ το υπόλοιπο 31.72% την αξία των υπό του δημοσίου διατιθέμενων υλικών κατασκευής και τα γενικά έξοδα. Ως υλικά κατασκευής νοούνται το τσιμέντο, ο σίδηρος, οι χαλύβδινες πλάκες, το συρματόπλεγμα, οι πάσσαλοι, οι διάφορες ειδικές σιδερένιες και ξύλινες κατασκευές, τα ξύλινα παραπήγματα στρατωνισμού και διάφορα άλλα υλικά και μηχανήματα (κατασκευών, εξαιρισμού, ηλεκτροφωτισμού, ύδρευσης, διαβιβάσεων). Ως γενικά έξοδα νοούνται οι δαπάνες λειτουργίας και μισθοδοσίας του ιδιωτικού προσωπικού της ΔΦΘ, έξοδα κίνησης, αποζημιώσεις, κ.τ.λ. Ο πίνακας δεν περιλαμβάνει τις δαπάνες οδοποιίας, οι οποίες δεν έχουν άμεση σχέση με έκαστο οχυρό, ούτε τις δαπάνες διαβιβάσεων.
Ιστίμπεη	58.547.700	
Κελκαγιά	25.722.000	
Αρπαλούκι	36.051.800	
Παληουριώνες	101.223.400	
Ρούπελ	111.540.000	
Καρατάς	119.655.200	
Κάλη	100.834.000	
Περσέκ	19.491.400	
Μπαμπαζώρα	39.727.600	
Μαλιάγκα	67.579.300	
Περιθώρι	29.564.000	
Παρταλούσκα	24.098.400	
Ντάσαβλη	7.978.500	
Λίσσε	42.895.800	
Πυραμοδοειδές	22.063.000	
Καστίλλο	14.341.100	
Άγιος Νικόλαος	36.251.200	
Μπαρτίσεβα	52.899.800	
Εχίνος	63.702.700	
Νυμφαία	60.811.600	
ΣΥΝΟΛΟ	1.119.800.600	

Πίνακας 5: Κατάσταση των οχυρών την 28^η Οκτωβρίου 1940

(Πηγή: Αθανάσιος Κορόζης, *Οι πόλεμοι 1940-1941: Επιτυχία και ευθύνη*, τ. Α', Αθήνα 1957, σ. 155-157)

ΤΟΜΕΙΣ	ΟΧΥΡΑ	ΧΡΗΣΕΙΣ	ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΝ 28/10/1940
VI ΜΕΡΑΡΧΙΑΣ			
A) Δ. Στρυμόνα	Ποποτλίβιτσα	1939-1941	Ημιτελές με δυνατότητες αντιστάσεως
//	Ιστίμπεη	1938-1940	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Κελκαγιά	1938-1940	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Αρπαλούκι	1938-1940	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Παληουριώνες	1938-1940	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Ελ Τεπέ	1940-1941	Δεν είχε γίνει
//	Νίτσιτ	1940-1941	Δεν είχε γίνει
B) Αν. Στρυμόνα	Ρούπελ	1938-1940	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Ύψ. 429	1940-1941	Δεν είχε γίνει
//	Καρατάς	1938-1940	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Κάλη	1938-1940	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Τσιαμάρα	1938-1940	Μόλις είχε αρχίσει
//	Άγιος Κωνσταντίνος	1938-1940	Δεν είχε γίνει
//	Περσέκ	1938-1941	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Αγία Παρασκευή	1940-1941	Δεν είχε γίνει
//	Τσερβίλοφο	1940-1941	Δεν είχε γίνει
VII ΜΕΡΑΡΧΙΑΣ	Μπαμπαζώρα	1938-1941	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Μαλιάγκα	1938-1941	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Περιθώρι	1938-1941	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Παρταλούσκα	1938-1941	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών

//	Ντάσαβλη	1938-1941	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Λίσσε	1938-1941	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Πυραμιδοειδές	1938-1941	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Καστίλλο	1938-1941	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Άγιος Νικόλαος	1938-1941	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Μπαρτίσεβα	1938-1941	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
//	Ουσόγια	1938-1941	Δεν είχε γίνει
//	Στραγκάτσι – Άγιοι Θεόδωροι	1939-1941	Δεν είχε γίνει
XIV ΜΕΡΑΡΧΙΑΣ	Εχίνος	1938-1941	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
	Γλαύκη	1939-1941	Δεν είχε γίνει
XII ΜΕΡΑΡΧΙΑΣ	Νυμφαία	1938-1941	Έτοιμο πλην ασήμαντων λεπτομερειών
	Μπερλαγιάν Κεντί	1938-1941	Δεν είχε γίνει
	Νερούμ	1940-1941	Δεν είχε γίνει

III) Κείμενα

1. Οργανισμός του Στρατού 1939

(Πηγή: Αλέξανδρος Παπάγος, *ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του: από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα 1945, σ. 247-255)

1. **Γενικές Υπηρεσίες**: Υπουργείο Στρατιωτικών, ΓΕΣ, Γενικός Επιθεωρητής Στρατού, Ανώτατο Συμβούλιο Προαγωγών και Τοποθετήσεων, Ανωτέρα Διοίκηση Α/Α Αμύνης, Επιθεωρήσεις Πεζικού, Πυροβολικού, Υλικού και Τεχνικών Υπηρεσιών Πυροβολικού, Ιππικού, Μηχανικού, Αυτοκινήτων, Υγειονομικής Υπηρεσίας και Επιμελητείας. Όλα τα παραπάνω είχαν ως έδρα την Αθήνα.

2. **Μεγάλες Μονάδες**: Α' Σ.Σ. (Αθήνα), Β' Σ.Σ. (Λάρισα), Γ' Σ.Σ. (Θεσσαλονίκη), Δ' Σ.Σ. (Καβάλα), Ε' Σ.Σ. (Αλεξανδρούπολη), Μεραρχίες Ι (Λάρισα), ΙΙ (Αθήνα), ΙΙΙ (Πάτρα), ΙV (Ναύπλιο), V (Χανιά), VI (Σέρρες), VII (Δράμα), VIII (Ιωάννινα), IX (Κοζάνη), X (Βέροια), XI (Θεσσαλονίκη), XII (Κομοτηνή), XIII (Μυτιλήνη), XVI (Ξάνθη), Μεραρχία Ιππικού (Θεσσαλονίκη), Διοίκηση Φρουρίου Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη).

3. **Μονάδες προκαλύψεως**: α) Ισοδύναμοι με Διοίκηση Πεζικού Μεραρχίας: Συνοριακοί Τομείς V (Νέο Πετρίτσιο) και VIIα (Κάτω Βροντού), β) Ισοδύναμοι με Σύνταγμα Πεζικού: Συνοριακοί Τομείς VII (Δράμα), VIII (Ιωάννινα), IX (Φλώρινα), IXα (Καστοριά), X (Αρδέα), XI (Κιλκίς), XII (Κομοτηνή), XIV (Ξάνθη), Έβρου (Διδυμότειχο) και Σουφλίου (Σουφλί).

4. **Πεζικό**: α) Συντάγματα Πεζικού: 1^ο (Αθήνα), 2^ο (Βόλος), 3^ο (Χαλκίδα), 4^ο (Λάρισα), 5^ο (Τρίκαλα), 6^ο (Κόρινθος), 8^ο (Ναύπλιο), 9^ο (Καλαμάτα), 10^ο (Κέρκυρα), 11^ο (Τρίπολη), 12^ο (Πάτρα), 14^ο (Χανιά), 15^ο (Ιωάννινα), 16^ο (Βέροια), 18^ο (Σάμος), 19^ο (Σέρρες), 21^ο (Σιδηρόκαστρο), 22^ο (Μυτιλήνη), 23^ο (Χίος), 24^ο (Πρέβεζα), 25^ο (Ελευθερούπολη), 26^ο (Δράμα), 27^ο (Κοζάνη), 29^ο (Κομοτηνή), 30^ο (Εδεσσα), 31^ο (Θεσσαλονίκη), 32^ο (Καστοριά), 33^ο (Φλώρινα), 34^ο (Αθήνα), 37^ο (Σταυρούπολη), 43^ο (Ηράκλειο), 44^ο (Ρέθυμνο), 50^ο (Θεσσαλονίκη), 65^ο (Γιαννιτσά), 81^ο (Αλεξανδρούπολη), β) Συντάγματα Ευζώνων: 39^ο (Μεσολόγγι), 40^ο (Άρτα), 42^ο (Λαμία), Φρουράς Αθηνών (Αθήνα).

*Η κάθε μεραρχία θα είχε στην έδρα της μια «Διοίκηση Πεζικού Μεραρχίας» ως αυτοτελής αρχή εκτός από τις Μεραρχίες I, IX και XII, οι οποίες θα είχαν δύο τέτοιες ως εξής: α) I Μεραρχία: Α' Διοίκηση Πεζικού με έδρα τη Λάρισα και Β' Διοίκηση Πεζικού με έδρα τα Τρίκαλα, β) IX Μεραρχία: Α' Διοίκηση Πεζικού με έδρα τη

Κοζάνη και Β' Διοίκηση Πεζικού με έδρα τη Φλώρινα, γ) XII Μεραρχία: Α' Διοίκηση Πεζικού με έδρα τη Αλεξανδρούπολη και Β' Διοίκηση Πεζικού με έδρα το Σουφλί.

5. **Πυροβολικό:** α) Συντάγματα Πυροβολικού: I (Λάρισα), II (Αθήνα), III (Κόρινθος), IV (Αργος), V (Σούδα), VI (Σέρρες), VII (Δράμα), VIII (Ιωάννινα), IX (Κοζάνη), X (Βέροια), XI (Θεσσαλονίκη) XII (Κομοτηνή), XVI (Ξάνθη), β) Συντάγματα Πεδινού Πυροβολικού: Α' (Αθήνα), Γ' (Θεσσαλονίκη), γ) Συντάγματα Βαρέος Πυροβολικού: Α' (Αθήνα), Β' (Λάρισα), Γ' (Θεσσαλονίκη), Δ' (Δράμα), δ) Συντάγματα Α/Α Πυροβολικού: Α' (Αθήνα), Β' (Λάρισα), Γ' (Θεσσαλονίκη), Δ' (Καβάλα), Ε' (Αλεξανδρούπολη), ε) Άλλα στοιχεία: Μοίρα Έφιππου Πυροβολικού (Θεσσαλονίκη), Κέντρο Χημικού Πολέμου (Αθήνα), Εφορείες Υλικού Πολέμου (Αθήνα, Λάρισα, Θεσσαλονίκη και Δράμα).

*Κάθε Σώμα Στρατού θα περιλάμβανε μια «Διοίκηση Πυροβολικού Σώματος Στρατού» ενώ στις Μεραρχίες VI, VII, VIII θα συγκροτούνταν μια «Διοίκηση Πυροβολικού Μεραρχίας» ως αυτοτελής αρχή.

6. **Ιππικό:** α) Συντάγματα Ιππικού: 1^ο (Θεσσαλονίκη), 2^ο (Λάρισα), 3^ο (Σέρρες), Α' (Αθήνα), Β' (Λάρισα), Γ' (Κιλίκις), Δ' (Ελευθερούπολη), β) Άλλα στοιχεία: Μηχανοκίνητο Σύνταγμα (Θεσσαλονίκη), Έφιππη Μοίρα Πολυβόλων (Θεσσαλονίκη), Επιλαρχία (Αλεξανδρούπολη).

*Στην έδρα της Μεραρχίας Ιππικού θα συγκροτούνταν μια «Ταξιαρχία Ιππικού» ως αυτοτελής αρχή.

7. **Μηχανικό:** α) Συντάγματα Σκαπανέων: Α' (Αθήνα), Γ' (Θεσσαλονίκη), β) Τάγματα Μηχανικού: Β' (Λάρισα), Δ' (Καβάλα), Ε' (Αλεξανδρούπολη), γ) Άλλα στοιχεία: Σύνταγμα Τηλεγραφητών (Αθήνα), Σύνταγμα Σιδηροδρόμων (Θεσσαλονίκη), Τάγμα Τηλεγραφητών (Θεσσαλονίκη), Τάγμα Σιδηροδρόμων (Πειραιάς), Τάγμα Γεφυροποιών (Λάρισα), Λόχος Γεφυροποιών (Ξάνθη), Ίλη Μηχανικού (Θεσσαλονίκη), Διευθύνσεις Μηχανικού (Αθήνα, Λάρισα, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Αλεξανδρούπολη), Αποθήκες Σκευής Μηχανικού (Αθήνα, Θεσσαλονίκη), Διευθύνσεις Έργων Φρουρίων (Α', Β', Γ', Δ', Ε' με μεταβλητές έδρες), Γενική Αποθήκη Υλικού Φρουρίου (Θεσσαλονίκη), Αποθήκες Υλικού Φρουρίου (Α', Β', Γ', Δ', Ε', ΣΤ' με μεταβλητές έδρες).

*Κάθε Σώμα Στρατού θα περιλάμβανε μια «Διοίκηση Μηχανικού Σώματος Στρατού» ως αυτοτελής αρχή.

8. **Κέντρα Επιστρατεύσεως:** Α' (Αθήνα), 1^ο (Βόλος), 2^ο (Χαλκίδα), 3^ο (Πάτρα), 4^ο (Ναύπλιο), 5^ο (Ηράκλειο), 6^ο (Νιγρίτα), 7^ο (Τρίκαλα), 8^ο (Αμύνταιο), 9^ο (Κοζάνη), 10^ο (Βέροια), 12^ο (Κομοτηνή), 13^ο (Μυτιλήνη), 15^ο (Σπάρτη), 17^ο (Πύργος).

9. **Υπηρεσία Αυτοκινήτων**: α) Μοίρες Αυτοκινήτων: Α' (Αθήνα), Β' (Τύρναβος), Γ' (Θεσσαλονίκη), Δ' (Καβάλα), β) Όρχοι Αυτοκινήτων: Α' (Αθήνα), Β' (Λάρισα), Γ' (Θεσσαλονίκη), Δ' (Καβάλα), γ) Άλλα στοιχεία: Ε' Λόχος (Αλεξανδρούπολη).

10. **Υγειονομική Υπηρεσία**: α) Ανώτατη Στρατιωτική Υγειονομική Επιτροπή (Αθήνα), β) Γενικά Στρατιωτικά Νοσοκομεία: Α' (Αθήνα), Β' (Λάρισα), Γ' (Θεσσαλονίκη), Δ' (Δράμα), Ε' (Αλεξανδρούπολη), γ) Στρατιωτικά Νοσοκομεία: 2^ο (Αθήνα), 3^ο (Αθήνα), Πατρών, Ναυπλίου, Χανίων, Σερρών, Ιωαννίνων, Κοζάνης, Βέροιας, Θεσσαλονίκης, Κομοτηνής, Μυτιλήνης, Ξάνθης, Τρικάλων, Χαλκίδος, Κορίνθου, Σιδηροκάστρου, Καβάλας, Ελευθερουπόλεως, Κέρκυρας, Φλωρίνης, Κιλκίς, δ) Λόχοι Νοσοκόμων: Α' (Αθήνα), Β' (Λάρισα), Γ' (Θεσσαλονίκη), Δ' (Δράμα), Ε' (Αλεξανδρούπολη), ε) Υγειονομικές Αποθήκες: Α' (Αθήνα), Γ' (Θεσσαλονίκη), στ) Άλλα στοιχεία: Στρατιωτική Φαρμακαποθήκη (Αθήνα), Φαρμακεία Φρουράς (Αθήνα, Θεσσαλονίκης).

11. **Στρατιωτική Δικαιοσύνη**: α) Αναθεωρητικό Δικαστήριο (Αθήνα), β) Στρατοδικεία: Αθηνών, Λαρίσης, Θεσσαλονίκης, Καβάλας, Αλεξανδρουπόλεως, Πατρών, Ιωαννίνων, γ) Στρατιωτικές Φυλακές: Αθηνών, Λαρίσης, Θεσσαλονίκης, Καβάλας, Αλεξανδρουπόλεως, Πατρών, Ιωαννίνων.

12. **Κτηνιατρική Υπηρεσία**: α) Νοσοκομεία Κτηνών: Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Ελευθερουπόλεως, β) Κτηνιατρικές Αποθήκες: Αθηνών, Θεσσαλονίκης.

13. **Υπηρεσία Επιμελητείας**: α) Επιμελητείες Φρουρών: Αθηνών, Θεσσαλονίκης, β) Γενικές Αποθήκες Υλικού Στρατού: Πειραιώς, Θεσσαλονίκης, γ) Αποθήκες Υλικού Στρατού: Αθηνών, Λαρίσης, Δράμας, δ) Στρατιωτικά αρτοποιεία: Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Ιωαννίνων.

14. **Μόνιμα Φρουραρχεία**: Αθηνών, Λαρίσης, Θεσσαλονίκης, Καβάλας, Αλεξανδρουπόλεως, Πειραιώς, Κοζάνης, Σερρών, Δράμας, Ξάνθης, Κομοτηνής, Ιωαννίνων.

15. **Στρατιωτικές Σχολές**: Ανωτέρα Σχολή Πολέμου (Θεσσαλονίκη), Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων (Αθήνα), Σχολή Αξιωματικών Στρατιωτικών Υπηρεσιών (Αθήνα), Σχολές Εφέδρων Αξιωματικών Πεζικού (Σύρος, Κέρκυρα), Σχολή Εφέδρων Αξιωματικών Πυροβολικού (Θεσσαλονίκη), Στρατιωτική Σχολή Γυμναστικής (Αθήνα), Σχολές Εφαρμογής: Πεζικού (Θεσσαλονίκη), Πυροβολικού (Θήβα), Ιππικού (Λάρισα), Μηχανικού (Αθήνα), Αυτοκινήτων (Αθήνα).

2. Σχέδιο Επιστρατεύσεως 1939β'

(Πηγές: Αλέξανδρος Παπάγος, *ο ελληνικός στρατός και η προς πόλεμον προπαρασκευή του: από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα 1945, σ. 270-274 και Αθανάσιος Κορόζης, *Οι πόλεμοι 1940-1941: επιτυχία και ευθύνη*, τ. Α', Αθήνα 1957, σ. 676-681)

1) Στρατός εκστρατείας: Γενικό Στρατηγείο, 2 Διοικήσεις Τμήματος Στρατιάς, Διοίκηση Ομάδος Μεραρχιών, 5 Σώματα Στρατού, 15 Μεραρχίες Πεζικού, 4 Ταξιαρχίες Πεζικού, Μεραρχία Ιππικού, Στοιχεία Στρατιάς

2) Μεγάλες Μονάδες:

Α' Σώμα Στρατού: α) II Μεραρχία: 3 Συντάγματα Πεζικού (9 Τάγματα), Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες των 75/19), Λόχος Σκαπανέων, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων, β) III Μεραρχία: 3 Συντάγματα Πεζικού (9 Τάγματα), 3 Λόχοι Πολυβόλων, Ομάδα Αναγνωρίσεως, Μοίρα Ορειβατικού Πυροβολικού των 75/19, Μοίρα Ορειβατικού Πυροβολικού των 105/19, Λόχος Σκαπανέων, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων, γ) IV Μεραρχία: 3 Συντάγματα Πεζικού (9 Τάγματα), Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες των 75/19 και 1 Μοίρα των 105/19), Λόχος Σκαπανέων, Λόχος Διαβιβάσεων, δ) III Ταξιαρχία Πεζικού: 2 Συντάγματα Πεζικού (6 Τάγματα), Λόχος Διαβιβάσεων, ε) Μη Μεραρχιακά Στοιχεία: 4 Λόχοι Α/Α Πολυβόλων, 4 Λόχοι Ασφαλείας Συγκοινωνιών, 2 Ομάδες Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Πεδινού Πυροβολικού (3 Μοίρες των 3 Πυροβολαρχιών), Σύνταγμα Βαρέος Πυροβολικού (1 Μοίρα των 85 εκ 1 Πυροβολαρχίας, 1 Μοίρα των 105 εκ 2 Πυροβολαρχιών και 1 Μοίρα των 155 εκ 3 Πυροβολαρχιών), Σύνταγμα Α/Α Πυροβολικού (1 Πυροβολαρχία των 80, 1 Μοίρα των 37 εκ 2 Πυροβολαρχιών και 1 Μοίρα των 20 εκ 3 Πυροβολαρχιών), Τάγμα Μηχανικού, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων.

Β' Σώμα Στρατού: α) I Μεραρχία: 3 Συντάγματα Πεζικού (9 Τάγματα), Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες των 75/19 και 1 Μοίρα των 105/19), Λόχος Σκαπανέων, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων, β) IX Μεραρχία: 3 Συντάγματα Πεζικού (9 Τάγματα), Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες των 75/19 και 1 Μοίρα των 105/19), Λόχος Σκαπανέων, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων, γ) IV Ταξιαρχία Πεζικού: 2 Συντάγματα Πεζικού (6 Τάγματα), Λόχος Διαβιβάσεων, δ) V Ταξιαρχία Πεζικού: 2 Συντάγματα Πεζικού (6 Τάγματα), Λόχος Διαβιβάσεων, ε) XVI Ταξιαρχία Πεζικού: 2 Συντάγματα Πεζικού (6 Τάγματα), Λόχος Διαβιβάσεων, στ) Μη Μεραρχιακά Στοιχεία: Λόχος Βαρέων Πολυβόλων, Λόχος Α/Α Πολυβόλων, 4 Λόχοι Ασφαλείας Συγκοινωνιών, Ομάδα Αναγνωρίσεως,

Σύνταγμα Πεδινού Πυροβολικού (3 Μοίρες των 3 Πυροβολαρχιών), Σύνταγμα Βαρέος Πυροβολικού (1 Μοίρα των 85 εκ 2 Πυροβολαρχιών, 1 Μοίρα των 105 εκ 1 Πυροβολαρχίας και 1 Μοίρα των 155 εκ 3 Πυροβολαρχιών), Σύνταγμα Α/Α Πυροβολικού (1 Πυροβολαρχία των 88.1, 1 Μοίρα των 37 εκ 2 Πυροβολαρχιών και 1 Μοίρα των 20 εκ 3 Πυροβολαρχιών), 2 Ουλαμοί Αντιαρματικών των 37, 3 Ουλαμοί Αντιαρματικών των 75, Τάγμα Μηχανικού, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων.

Γ' Σώμα Στρατού: α) VI Μεραρχία: 4 Συντάγματα Πεζικού (12 Τάγματα), Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες των 75/19 και 1 Μοίρα των 105/19), Λόχος Σκαπανέων, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων, β) X Μεραρχία: 4 Συντάγματα Πεζικού (12 Τάγματα), Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες των 75/19 και 1 Μοίρα των 105/19), Λόχος Σκαπανέων, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων, γ) XI Μεραρχία: 3 Συντάγματα Πεζικού (9 Τάγματα), Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες των 75/19 και 1 Μοίρα των 105/19), Λόχος Σκαπανέων, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων, δ) XVII Μεραρχία: 2 Συντάγματα Πεζικού (6 Τάγματα), Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες των 75/19 και 1 Μοίρα των 105/19), Λόχος Σκαπανέων, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων, ε) Μη Μεραρχιακά Στοιχεία: 2 Τάγματα Πολυβόλων Κινήσεως, 2 Τάγματα Πολυβόλων Θέσεως, Λόχος Βαρέων Πολυβόλων, 2 Λόχοι Α/Α Πολυβόλων, 7 Λόχοι Ασφαλείας Συγκοινωνιών, Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Πεδινού Πυροβολικού (3 Μοίρες εκ 3 Πυροβολαρχιών), Σύνταγμα Βαρέος Πυροβολικού (1 Μοίρα των 85 εκ 2 Πυροβολαρχιών, 1 Μοίρα των 105 εκ 2 Πυροβολαρχιών και 1 Μοίρα των 155 εκ 3 Πυροβολαρχιών), Σύνταγμα Α/Α Πυροβολικού (1 Μοίρα των 88 εκ 3 Πυροβολαρχιών, 2 Μοίρες των 37 εκ 2 Πυροβολαρχιών και 1 Μοίρα των 20 εκ 3 Πυροβολαρχιών), Ουλαμός Αντιαρματικών των 37, Ουλαμός Αντιαρματικών των 75, Τάγμα Μηχανικού, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων.

Δ' Σώμα Στρατού: α) VII Μεραρχία: 4 Συντάγματα Πεζικού (12 Τάγματα), Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες των 75/19 και 1 Μοίρα των 105/19), Λόχος Σκαπανέων, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων, β) XIV Μεραρχία: 2 Συντάγματα Πεζικού (Τάγματα 6), Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες των 75/19 και 1 Μοίρα των 105/19), Λόχος Σκαπανέων, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων, γ) Μη Μεραρχιακά Στοιχεία: Τάγμα Πεζικού, Τάγμα Πολυβόλων Θέσεων, Λόχος Βαρέων Πολυβόλων, Λόχος Α/Α Πολυβόλων, 5 Λόχοι Ασφαλείας Συγκοινωνιών, Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Πεδινού Πυροβολικού (3 Μοίρες των 3 Πυροβολαρχιών), Σύνταγμα Βαρέος Πυροβολικού (1 Μοίρα των 85 εκ 2 Πυροβολαρχιών, 1 Μοίρα των 105 εκ 2 Πυροβολαρχιών και 1 Μοίρα των 155 εκ 3 Πυροβολαρχιών), Σύνταγμα Α/Α Πυροβολικού (1 Μοίρα των 88 εκ 2 Πυροβολαρχιών, 1 Μοίρα των 37 εκ 2 Πυροβολαρχιών και 1 Μοίρα των 20 εκ 3 Πυροβολαρχιών), Τάγμα Μηχανικού, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων.

Ε' Σώμα Στρατού: α) XII Μεραρχία: 4 Συντάγματα Πεζικού (10 Τάγματα), Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες 75/Δαγκλή και 1 Μοίρα 105/19), Λόχος Σκαπανέων, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων, β) XIII Μεραρχία: 3 Συντάγματα Πεζικού (9 Τάγματα), Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες 75/Δαγκλή και 1 Μοίρα 105/19), Λόχος Σκαπανέων, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων, γ) Μη Μεραρχιακά Στοιχεία: Τάγμα Πολυβόλων Κινήσεως, 2 Τάγματα Πολυβόλων Θέσεως, 2 Λόχοι Βαρέων Πολυβόλων, 2 Λόχοι Ασφαλείας Συγκοινωνιών, Ομάδα Αναγνωρίσεως, Πεδινή Πυροβολαρχία Θέσεως, Μοίρα Βαρέος Πυροβολικού (1 Πυροβολαρχία των 85 και 1 Πυροβολαρχία των 105), Πυροβολαρχία Θέσεως (των 6 δακτύλων), Μοίρα Α/Α Πυροβολικού (1 Πυροβολαρχία των 37, 1 Πυροβολαρχία Μικτής εκ 37 και 20 και 2 Πυροβολαρχίες των 20), Τάγμα Μηχανικού, Λόχος Διαβιβάσεων.

Ανεξάρτητες Μεραρχίες και Στοιχεία Στρατιάς: α) V Μεραρχία: 3 Συντάγματα Πεζικού (9 Τάγματα), Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες των 75/19 και 1 Μοίρα των 105/19), Λόχος Σκαπανέων, 2 Λόχοι Διαβιβάσεων, β) VIII Μεραρχία: 3 Συντάγματα Πεζικού (9 Τάγματα), Συνοριακός Τομέας (3 Τάγματα), 2 Τάγματα Πολυβόλων Κινήσεως, Λόχος Βαρέων Πολυβόλων, Ομάδα Αναγνωρίσεως, Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (2 Μοίρες των 75/Σκόντα και 1 Πυροβολαρχία των 105/Σκόντα), Σύνταγμα Ορειβατικού Πυροβολικού (1 Μοίρα των 75/19 και 1 Μοίρα των 105/19), 3 Ουλαμοί Ορειβατικού Πυροβολικού 105/19, Μοίρα Πεδινού Πυροβολικού, Μοίρα Βαρέος Πυροβολικού (1 Πυροβολαρχία των 85/24 και 1 Πυροβολαρχία των 105/24), Ουλαμός Α/Α Πυροβολικού των 37, Πυροβολαρχία Α/Α Πυροβολικού των 20, 2 Ουλαμοί Αντιαρματικών των 37, 3 Ουλαμοί Αντιαρματικών των 75, 2 Λόχοι Σκαπανέων, 3 Λόχοι Διαβιβάσεων. β1) Στοιχεία της VIII Μεραρχίας στην Κέρκυρα: Σύνταγμα Πεζικού (3 Τάγματα), Μοίρα Ορειβατικού Πυροβολικού (εκ 1 Πυροβολαρχίας των 105/Σκόντα και 1 Ουλαμού των 105/19), γ) Μεραρχία Ιππικού: γ1) Έφιππα Στοιχεία: Ταξιαρχία Ιππικού (2 Συντάγματα Ιππικού), Έφιππη Μοίρα Πολυβόλων και Πυροβολαρχίας Α/Α των 20, Έφιππη Μοίρα Πυροβολικού, Ίλη Μηχανικού, Ίλη Διαβιβάσεων, γ2) Μηχανοκίνητα Στοιχεία: Μηχανοκίνητο Σύνταγμα Ιππικού, Μηχανοκίνητη Ορειβατική Πυροβολαρχία των 75/Σκόντα, Μηχανοκίνητο Α/Α Πυροβολικό (1 Πυροβολαρχία των 37 και 1 Πυροβολαρχία των 20), δ) Στοιχεία Στρατιάς: Σύνταγμα Βαρέος Πυροβολικού (1 Μοίρα των 85/24, 1 Μοίρα των 105/24 και 1 Μοίρα των 155/17, έκαστη εκ 3 Πυροβολαρχιών), Μοίρα Οβιδοβόλων 150/Σκόντα, Τάγμα Μηχανικού, 4 Τάγματα Σιδηροδρόμων, Λόχος Λυόμενων Γεφυρών, 4 Γεφυροσκευές, Τάγμα Διαβιβάσεων.

3. **Πεζικό:** Η συνολική δύναμη των ταγμάτων ανέρχονταν στα 170. Από αυτά συγκροτούνταν 56 Συντάγματα (53 Πεζικού – 3 Ευζώνων, 39 Ενεργά – 17 Έφεδρα) και οι εξής μονάδες: α) 2 Τάγματα και 4 Λόχοι με διμοιρίες πολυβόλων για την άμυνα των νησιών Κεφαλονιάς, Αίγινας, Μήλου, Σκύρου και Κυθήρων, β) 15 Λόχοι Προκαλύψεως των ΙΧ, ΙΧα, Χ, ΧΙ Συνοριακών Τομέων και του Υποτομέα Βεύης, γ) 20 Λόχοι Ασφαλείας Συγκοινωνιών, δ) 2 Τάγματα Πολυβόλων Θέσεως και 1 Τάγμα Πολυβόλων Κινήσεως, έκαστο εκ 2 Πυροβολαρχιών (24 πολυβόλα) και 1 Λόχος Πεζικού για το Ε' Σ.Σ., ε) 2 Τάγματα Πολυβόλων Θέσεως εκ 2 Πυροβολαρχιών (24 πολυβόλα) και 1 Λόχος Πεζικού έκαστον, 4 Τάγματα Πολυβόλων Κινήσεως εκ 3 Πυροβολαρχιών (36 πολυβόλα) και 1 Λόχος Πεζικού έκαστον ως μέρος των Στοιχείων Στρατιάς.

4. **Πυροβολικό:** α) Ορειβατικό: 15 Συντάγματα Μεραρχιακού Πυροβολικού (έκαστον εκ 2 Μοιρών των 75 και 1 Μοίρας των 105, συνολικά 6 Πυροβολαρχίες), όλα με νέο υλικό εκτός των Συνταγμάτων ΧΙΙ και ΧΙΙΙ Μεραρχιών, των οποίων οι Μοίρες των 75 ήταν υποδείγματος Δαγκλή και του Συντάγματος της VIII Μεραρχίας του οποίου οι Μοίρες των 75 και η Μοίρα των 105 ήταν υποδείγματος Σκόντα, β) Πεδινό: 4 Συντάγματα Πεδινού Πυροβολικού των 75, από 9 Πυροβολαρχίες έκαστο, στα Α', Β', Γ' και Δ' Σ.Σ., Μοίρα Πεδινού Πυροβολικού των 75 (3 Πυροβολαρχίες) στην VIII Μεραρχία και Μοίρα Έφιππου Πυροβολικού των 75 (2 Πυροβολαρχίες) στην Μεραρχία Ιππικού, γ) Βαρύ: 4 Συντάγματα Βαρέος Πυροβολικού (έκαστο εκ 1 Μοίρας των 2 Πυροβολαρχιών των 85, 1 Μοίρας των 2 Πυροβολαρχιών των 105 και 1 Μοίρας των 3 Πυροβολαρχιών των 155, συνολικά 7 Πυροβολαρχίες) στα Α', Β', Γ' και Δ' Σ.Σ., Μοίρα των 2 Πυροβολαρχιών (1 των 85 και 1 των 105) στο Ε' Σ.Σ., Πυροβολαρχία Θέσεων των 6 δακτύλων στο Ε' Σ.Σ., Σύνταγμα Βαρέος Πυροβολικού της Στρατιάς εκ 3 Μοιρών των 3 Πυροβολαρχιών (1 Μοίρα των 85, 1 Μοίρα των 105 και 1 Μοίρα των 155, συνολικά 9 Πυροβολαρχίες) και Μηχανοκίνητη Μοίρα 150/Σκόντα εκ Πυροβολαρχιών της Στρατιάς, δ) Α/Α Πυροβολικό: Σύνταγμα Α/Α Πυροβολικού (1 Πυροβολαρχία των 80, 2 Πυροβολαρχίες των 37 και 3 Πυροβολαρχίες των 20) στο Α' Σ.Σ., Σύνταγμα Α/Α Πυροβολικού (1 Πυροβολαρχία των 80, 2 Πυροβολαρχίες των 37 και 3 Πυροβολαρχίες των 20) στο Β' Σ.Σ., Σύνταγμα Α/Α Πυροβολικού (3 Πυροβολαρχίες των 80, 2 Πυροβολαρχίες των 37 και 3 Πυροβολαρχίες των 20) στο Γ' Σ.Σ., Σύνταγμα Α/Α Πυροβολικού (2 Πυροβολαρχίες των 80, 2 Πυροβολαρχίες των 37 και 3 Πυροβολαρχίες των 20) στο Δ' Σ.Σ., Μοίρα (1 Πυροβολαρχία των 37, 1 Πυροβολαρχία των 20 και 1 Μικτή Πυροβολαρχία των 37 και 20) στο Ε' Σ.Σ., Πυροβολαρχία (Πολυβόλα των 20) στη ΙΧ Μεραρχία, Μικτή Πυροβολαρχία (Πολυβόλα των 37 και 20) στην VIII Μεραρχία, Μοίρα (1 Πυροβολαρχία των 37 και 2 Πολυβολαρχίες των 20) στη Μεραρχία Ιππικού, Έφιππη Πυροβολαρχία (Πολυβόλα των 20) στη Μεραρχία Ιππικού, Μοίρα (2 Πυροβολαρχίες των 37) στα Στοιχεία Στρατιάς, ε) Α/Α Πολυβολαρχίες: 2

Πολυβολαρχίες (32 πολυβόλα Σαιντ Ετιέν) στο Α' Σ.Σ., 1 Πολυβολαρχία (16 πολυβόλα Σαιντ Ετιέν) στο Β' Σ.Σ., 2 Πολυβολαρχίες (32 πολυβόλα Σαιντ Ετιέν) στο Γ' Σ.Σ., 1 Πολυβολαρχία (16 πολυβόλα Σαιντ Ετιέν) στο Δ' Σ.Σ., στ) Αντιαρματικά Μέσα: Αντιαρματική Πυροβολαρχία (Πυροβόλα των 37), Αντιαρματικός Ουλαμός (Πυροβόλα των 37) και Αντιαρματική Πολυβολαρχία (Πολυβόλα των 13.2) στο Β' Σ.Σ., Αντιαρματική Πολυβολαρχία (Πολυβόλα των 13.2) στο Γ' Σ.Σ., Αντιαρματική Πολυβολαρχία (Πολυβόλα των 13.2) στο Δ' Σ.Σ., 2 Αντιαρματικές Πολυβολαρχίες (Πολυβόλα των 13.2) στο Ε' Σ.Σ., Αντιαρματική Πυροβολαρχία (Πυροβόλα των 37) και Αντιαρματική Πολυβολαρχία (Πολυβόλα των 13.2) στην VIII Μεραρχία.

5. **Ιππικό:** α) Μεραρχία Ιππικού: 2 Συντάγματα Ιππικού (έκαστο εκ 4 Ιλών, 1 Πολυβολαρχίας των 12 πολυβόλων και 1 Ύλης εκ 4 όλμων των 81), Μηχανοκίνητο Σύνταγμα (1 Ύλη Αναγνωρίσεως, 3 Ύλες Πολυβολαρχίας εκ 12 πολυβόλων και 1 Ύλης εκ 4 όλμων των 81), Έφιππη Μοίρα Πολυβόλων (3 Πολυβολαρχίες των 12 πολυβόλων και 1 Ύλης), β) Ιππικό Σωμάτων Στρατού και Μεραρχιών: 5 Ομάδες Αναγνωρίσεως Σώματος Στρατού (έκαστη εκ 2 Ιλών, 1 Πολυβολαρχίας των 12 πολυβόλων και 2 όλμων των 81), 15 Ομάδες Αναγνωρίσεως Μεραρχίας (έκαστη εκ 2 Ιλών και 4 πολυβόλων).

6. **Μηχανικό:** 1 Τάγμα Μηχανικού και 2 Λόχοι Διαβιβάσεων σε κάθε Σώμα Στρατού, 1 Λόχος Σκαπανέων και 2 Λόχοι Διαβιβάσεων σε κάθε Μεραρχία Πεζικού, 1 Λόχος Διαβιβάσεων σε κάθε Ταξιαρχία Πεζικού, 1 Ύλη Μηχανικού και 2 Ύλες Διαβιβάσεων στη Μεραρχία Ιππικού, Τάγμα Μηχανικού Στρατιάς, Τάγμα Διαβιβάσεων Στρατιάς, Λόχος Διαβιβάσεων Τμήματος Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας, Λόχος Διαβιβάσεων Τμήματος Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας, Λόχος Διαβιβάσεων Διοικήσεως Ομάδος Μεραρχιών, 4 Τάγματα Σιδηροδρόμων Στρατιάς, 4 Λόχοι Γεφυροποιών Στρατιάς (4 γεφυροσκευές, 3 νέου τύπου Γκλαβάνη και 1 παλαιά βουλγαρική εκ λαφύρων).